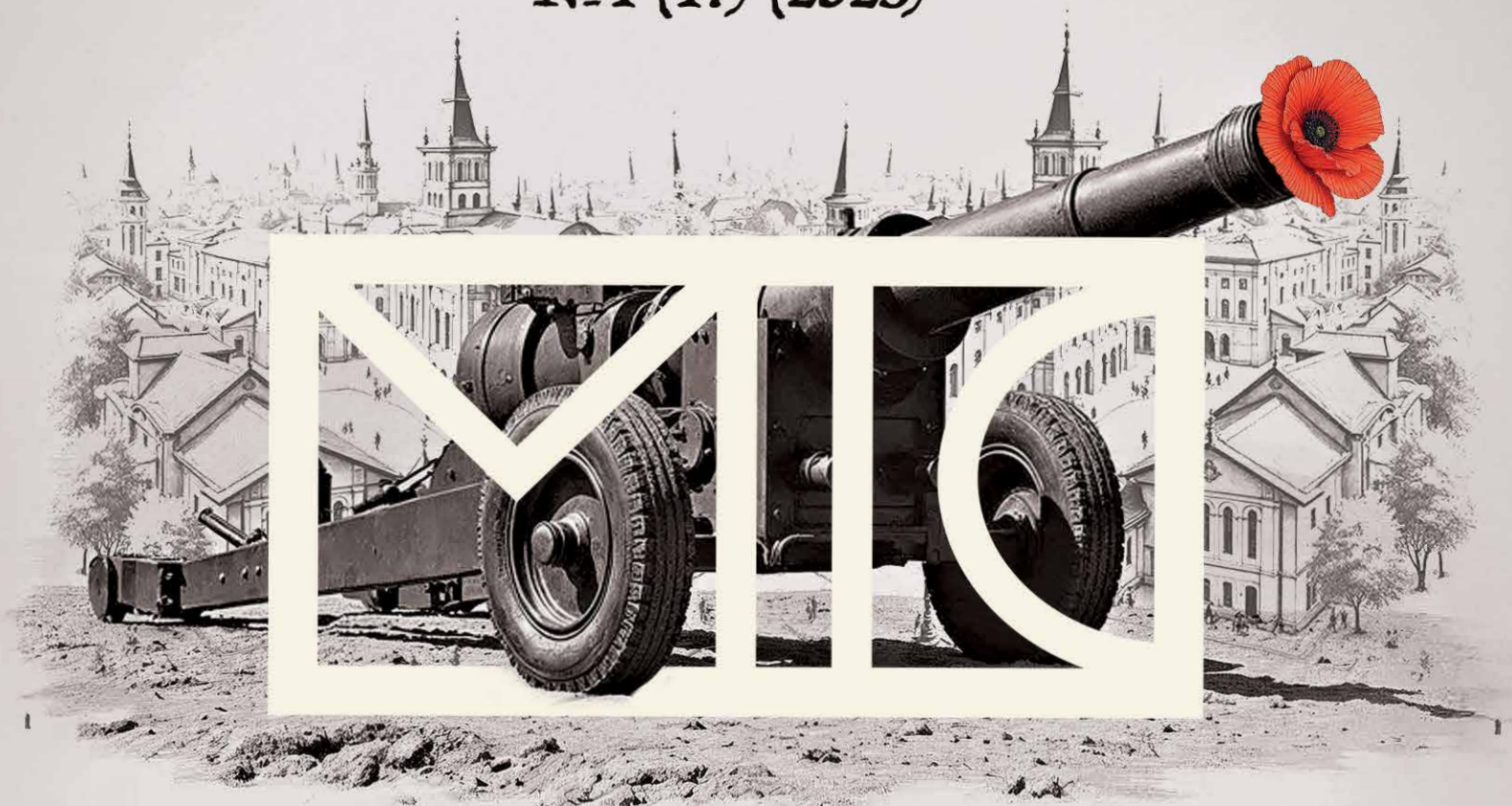

№1 (17) (2025)

Пам'ять
та місто

Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій / Інститут історії України НАН України; Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка; редкол.: Олександр Галенко (гол. ред.), Тетяна Водотика (шеф-редактор). – Київ, 2025. – № 1 (17). – 184с.

<https://doi.org/10.15407/mics2025.01>

Редакційна рада:

*Мартін Баумейстер
Геннадій Боряк
Ярослава Верменич
Вікторія Константінова
Станіслав Кульчицький
Іван Патриляк
Валентина Шандра
Томас Вюнш*

Головний редактор

Олександр Галенко

Шеф-редактор

Тетяна Водотика

Над випуском працювали:

Літературна редакторка: *Марина Охріменко*

Верстка та дизайн:
Ірина Собко

Редакційна колегія:

*Тетяна Водотика
Олександр Галенко
Денис Гречко
Андрій Заярнюк
Геннадій Казакевич
Наталія Кашеварова
Ксенія Кузіна
Роман Любавський
Оксана Міхєєва
Маркіян Прокопович
Остап Середа
Артем Харченко
Микола Плавінський
Алла Петренко-Лисак
Людмила Малес
Ольга Максимович*

web page: mics.org.ua

email: editor@mics.org.ua

За достовірність наданої інформації
відповідають автори

ЗМІСТ

Від редакції	4
--------------	---

ПАМ'ЯТЬ ТА МІСТО

<i>Olexiy Minko</i> . Transformations of Public Memory in Berdiansk after 2014	7
<i>Тарас Березюк</i> . Контамінація ритуалу: простір будівлі Українського дому і його перформування	36
<i>Денис Шаталов</i> . Меморіали АТО в просторі Кривого Рогу: місця і значення (2014–2024)	84
<i>Лілія Вахняк</i> . Практики використання міського публічного простору під час російської війни в Україні (кейси Михайлівської площі та Майдану Незалежності)	120
<i>Світлана Шліпченко, Алла Петренко-Лисак</i> . «Кейс Булгакова»: The Can(N)On And The Context	138

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

<i>Ольга Гуль</i> . Рес.: Ранньомодерні міста в часи катастроф: Центрально-Східна Європа у порівняльній перспективі (Pre-modern Towns in the Times of Catastrophes: East Central Europe in a Comparative Perspective, Edited by Michaela Antonin Malanikova, Beata Możejko, Martin Nodl. New York, 2024)	164
<i>Сергій Водотика</i> . І крихке надихає: спадщина модернізму в архітектурі Півдня та Сходу України	174

ВІД РЕДАКЦІЇ

17-те число журналу має спеціальну тему, що нині відчутна в повітрі, — пам'ять. У 2024 році було дуже багато дискусій щодо того, кого та як пам'ятати, кого та як забути, хто вартий пам'яті, а хто — ні, чиї імена — образливі та глумливі, а чиї — змушують нас цінувати те, що маємо.

Затримка в підготовці номера цілком несподівано послужила справі створення спектра — як географічного, так і персонажного.

У цьому випуску є текст Дениса Шаталова про меморіалізацію героїв АТО в місті Кривий Ріг. Історія створення та функціонування місць пам'яті про АТО в Кривому Розі суголосна загальнодержавній — тепер вони є частиною нового канону, хоч і не без випадків ситуативного перепрофілювання.

Олексій Мінько (один із випускників курсу «War, Memory and the City») аналізує зміни в культурі публічного пам'ятання в місті Бердянськ у контекстах декомунізації. Бердянськ нині окупований і цілком імовірно, що роки за два МІКС буде публікувати текст про зміни в практиках пам'ятання, насаджених окупантами (а цих змін не бракує).

Решта текстів стосуються Києва та безумовно знакових для місця просторів — Майдану Незалежності та Михайлівської площі, Українського Дому та (все ще) музею Михайла Булгакова.

Особливо важливим видається текст саме про будинок на Андріївському узвозі, що нині є музеєм письменника. Мені зараз складно дібрати певний прикметник, і це є показовим, — ким є Михайл Булгаков для України ХХІ століття. Яке його місце в «київському тексті», окрім джерела численних історій для екскурсів? Важливо, що два академічні голоси — Алли Петренко-Лисак та Світлани Шліпченко — шукають відповіді.

Лілія Вахняк ділиться результатами етнографічного дослідження двох без перебільшення осьових площ Києва — Майдану Незалежності та Михайлівської площі. Сама авторка говорить, що це початок дискусії «щодо впливу війни на міський публічний простір в Україні, з одного боку, та щодо ролі простору як наратора, співторця і транслятора смислів — з іншого». Мені ж здається, це один із тих текстів, який зайвий раз підкреслює багатосторонність деяких просторів, таку глибинну та динамічну, що навіть здається бездонну.

З тієї ж когорти текст Тараса Березюка, присвячений «будівлі Музею Леніна в Києві, апропрійованому Українським Домом, представницькою інституцією, що успадкувала усталені способи позиціонування і моделі відносин, які часто стають дієвими в нових формах репре-

зентації». Автор піднімає широкий спектр проблем, і серед них — автоколонізації, зумовленої нечутливістю до власного минулого та простору. Цей тренд поки є недосить осмисленим, а втім, доволі очевидним.

Історико-архітектурну тему продовжує блок рецензій з оглядом Сергія Водотики на альбом-каталог, створений командою дослідників запорізького модернізму «Крихка спадщина. Архітектурний модернізм Українського Півдня та Сходу: кінець 1950—1980-ті».

Завершує випуск рецензія Ольги Гуль на свіжу збірку досліджень про міста в часи катастроф (тема, яка, схоже, не втрачає актуальності із часів пандемії Covid) «Pre-modern Towns in the Times of Catastrophes: East Central Europe in a Comparative Perspective».

ПАМ'ЯТЬ ТА МІСТО

Olexiy Minko,

*fourth-year Bachelor student
in the Philosophy program,
Educational and Scientific Institute of
Philosophy and Educational Policy at,
Dragomanov Ukrainian State University
Kyiv, Ukraine*

leha.minko@gmail.com

1 The paper draws on the results of an individual research project prepared within the Invisible University for Ukraine program of the Central European University with the support of the University of Jena and DAAD.

DOI 10.15407/mics2025.01.007
УДК 94(477.64)"20"

 Creative Commons – Attribution-ShareAlike
4.0 International – CC BY-SA 4.0

TRANSFORMATIONS OF PUBLIC MEMORY IN BERDIANSK AFTER 2014¹

Berdiansk is a Ukrainian city on the Azov Sea shore in Zaporizhzhia Oblast. With almost 200 years of colonial history, this city currently living under Russian occupation is an excellent fit for analysing the memory transformation process in the communities of southeastern Ukraine. This paper examines the memory politics background in the southeast of Ukraine as exemplified by the changes in symbolism across Berdiansk's city space on the back of post-Maidan politics. It brings to light the context of the artificial political divide of the 2000s-2010s that grew due to Ukrainian presidents' campaigns that polarized Ukrainian society and shows how the political forces of Ukraine, affected by Russian aggressive foreign policies, manipulated the historical differences to juxtapose southeastern Ukraine to the other part of the country. The paper connects this context with the partial success of Russia in the hybrid invasion of 2014 and analyzes the response of the local communities to the decisions made during the period of political uncertainty in the region.

Reconstructing the process Decomunization Laws implementations in Berdiansk, this paper demonstrates that memory coded in the toponyms, memorials and commemoration rituals became the epicenter of political struggle in the city. It refers to several cases of renaming of the streets, replacing the Soviet memorials (monuments to Vladimir Lenin, Felix Dzerzhinsky and others) with the themes and images of Ukrainian national history after 2014. Changes that took place year-over-year in the commemorative events on the 8th and 9th of May chosen as an example of difficulties that followed the transformational processes on the level of the public remembrance practices. An important place is drawn for the Working Group headed by Research Institute of Urban History that tried to securitize the city from ideological threats of Russian hybrid invasion, using different methods to influence public opinion on the matter of Russian and Soviet heritage in the public space of the city of Beridansk.

In addition, paper describes the transformation of memory sites under occupation and imagines potential commemoration frameworks for the liberated Berdiansk. The author discusses the replacement of the vertical type of decision-making in the field of Memory Politics with practices attentive to the historical diversity of southeastern Ukraine and Berdiansk in particular. Also, it considers the danger of massive destruction of the city's heritage during possible military operations and develops the approach based not only on the memory of human experiences but on the memorialization of the environmental catastrophes caused by Russia.

The considerations for symbolical transformations in Berdiansk draw on the Content Analysis method. Some data comes from the interview with the Research Institute of Urban History Director, Prof. Victoria Konstantinovna, who helped implement decommunisation laws. While analysing the relations between Ukrainian memory politics and Russian colonial policy, the author used de/postcolonial optics.

Keywords: Memory Politics, Southeastern Ukraine, toponymy, decommunization, Berdyans'k, occupation, Soviet Union, Russian Federation, imperialism, coloniality.

- 2 J. Mark, *The Unfinished Revolution: Making Sense of the Communist Past in Central-Eastern Europe* (New Haven: Yale University Press, 2010).
- 3 M. Shkandrij, *Revolutionary Ukraine, 1917–2017 History's Flashpoints and Today's Memory Wars* (New York; Abingdon: Routledge, 2020).
- 4 V. Babka, 'Polityka pamiaty v pershi roky nezalezhnosti Ukrainy' *Hileia: naukovyi visnyk*, no.110 (2016): 360–364.
- 5 A. Kyrydon, 'Polityka pamiaty v Ukraini (1991–2015 rr.)' *Ukraina-Yevropa-Svit. Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Seriya: Istoriia, mizhnarodni vidnosyny*, no. 15 (2015): 244–250.
- 6 V. Kravchenko, 'Ponovolennia istoriiei: Radianska Ukraina v suchasni istoriohrafii' In *Ukraina, Imperiia, Rosiia: Vybrani staty z modernoi istorii ta istoriohrafii* (Kyiv: Krytyka, 2011): 455–529.
- 7 Y. Yurchuk, 'Nexus Between Cultural Trauma, Collected Memories and Social Trust: a Glass Half-Full, Half-Empty or Shattered. A case of the post-1991 Ukraine', In *Painful Pasts and Useful Memories, Remembering and forgetting in Europe*, eds. B. Törnquist-Plewa and N. Bernsand (Lund University, 2012): 73–91.
- 8 A. Liubarets, 'Vidznachennia 9 travnia yak dzerkalo ukrainskoi polityky pamiaty (2005–2015)' *Aktualni problemy vitchyznianoï ta vsesvitnoi istorii*, no. 28 (2016): 176–189.
- 9 K. Bakhanov, 'Novi chasy—novi heroï: formuvannia kultury pamiaty v Ukraini', In *Kultura istorichnoi pamiaty: yevropeiskyi ta ukrainskyi dosvid*, eds. Yurii Shapoval et al. (Kyiv: IPIEND im. I. F. Kurasa, 2013): 182–217.
- 10 Ararat L. Osipian and Alexandr L. Osipian, 'Regional Diversity and Divided Memories in Ukraine: Contested Past as Electoral Resource, 2004–2010' *East European Politics and Societies* 26, no. 2 August (2012): 616–642.
- 11 S. Vodotyka, L. Savenok, 'Urban space, decommunisation and the problems of historical memory' *City: History, Culture, Society*, no. 2 (October 2017): 119–133. <https://doi.org/10.15407/mics2017.02.119>
- 12 F. Turchenko, 'Istorychna pamiat ta polityka pamiaty na Zaporizhzhii (1991–2015 hh.)'. Ch. 1' *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, no. 42 (2015): 196–208.

LITERATURE OVERVIEW

The use of postcolonial optics necessitates looking at the problem on multiple levels: in the context of Eastern European decolonisation processes in general and zoomed all the way in on the Ukrainian national and regional ones. In his book, James Mark, a researcher of Eastern European decolonisation history and the 1989 events, shows typical post-Soviet transformation dynamics. According to him, Eastern European states failed to develop forms of commemoration for the 1989 emancipatory events, which resulted in uncertainties and manipulation of memory throughout the independence years and caused the current situation in Ukraine². Commenting on the post-Maidan changes in Russian rhetoric, Myroslav Shkandrij confirms that manipulating historical facts was a crucial part of memory wars in Ukraine³. These two points are foundational for the framework and arguments of the research.

Works of Volodymyr Babka⁴, Alla Kyrydon⁵, Volodymyr Kravchenko⁶, Yulia Yurchuk⁷, Andrii Liubarets⁸, Kostiantyn Bakhanov⁹, and others present observations on the history of memory politics in Ukraine and show memory instrumentalisation strategies employed by its presidents. Some of them emphasise the role of memory politics in the electoral division in Ukraine, the cause of most problems in Ukrainian political life. They demonstrate how the commemoration of World War II became a political battlefield for post-Soviet nations. The authors are critical of the existing approaches to memory politics and reflect on the possible solutions.

Works on regional memory politics, especially those including the southeastern region of Ukraine, proved essential for the topic's development. In their article on regional diversity, Alexandr and Ararat Osipian describe the causes of memory wars, attributing catastrophic polarisation in Ukrainian society to the government's failure to implement an inclusive (memory) policy. The researchers focus on Ukraine's southeastern territories and their place in Ukrainian national projects, so many of their observations apply to the object of this research¹⁰.

Serhiy Vodotyka and Liudmila Savenok explore the colonial history of Kherson and show local policy's problematic tendencies in the city after the start of the Russo-Ukrainian War¹¹. Fedir Turchenko, a researcher of Zaporizhzhia memory politics, gives a detailed account of the local memory history from Soviet times to the present and puts the local Russia-oriented elites' manipulations in the context of the Soviet legacy¹².

Oleksiy Gnatiuk's article on street renaming analyses the decommunisation policy in the region and Berdiansk in particular, interpreting toponymic data of cityscape changes

13 O. Gnatiuk, 'The renaming of streets in post-revolutionary Ukraine: Regional strategies to construct a new national identity', *Acta Universitatis Carolinae. Geographica. Univerzita Karlova*, no. 53(2) (June 2018): 1–18.

14 O. Gaidai, 'Leninfall in Ukraine: How Did the Lenin Statues Disappear?' *Harvard Ukrainian Studies* no.1/2 (2021): 45–69.

15 M. Riabchuk, 'Dekomunizatsiia chy dekolonizatsiia? Shcho pokazaly politychni dyskusii z pryvodu «dekomunizatsiinykh» zakoniv?', *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy*, no. 2 (2016): 104–117.

16 D. Tsymbalyuk, 'Erasure: Russian imperialism, my research on Donbas, and I', *Kajet Journal*. June 15, 2022. <https://kajetjournal.com/2022/06/15/darya-tsymbalyuk-erasure-russian-imperialism-my-research-on-donbas/>

17 D. Tsymbalyuk, 'Kolonializm ta skorбота, v chomu rol dovkillievoi humanitarystyky sohodni – kolonka Dari Tsymbaliuk' *Suspilne Kultura*, 7 June 2023, accessed 27 June 2023. <https://suspilne.media/499384-kolonializm-ta-skorбота-v-comu-rol-dovkillievoi-gumanitaristiki-sogodni-kolonka-dari-cimbaluk/>

18 T. Perga 'Ecocide in Ukraine: How Russia's War will poison the country (and Europe) for decades to come' *De Gruyter Conversations*, 30 June 2022, accessed 27 June 2023. <https://blog.degruyter.com/ecocide-in-ukraine-how-russias-war-will-poison-the-country-and-europe-for-decades-to-come/>

19 S. Matvienko, 'Pollution as a Weapon of War' *L'Internationale*, accessed 26 May 2023. https://www.internationaleonline.org/opinions/1100_pollution_as_a_weapon_of_war/

20 S. Matvienko 'Nuclear Cyberwar: From Energy Colonialism to Energy Terrorism' *E-flux*, no. 126 (April 2022). <https://www.e-flux.com/journal/126/460842/nuclear-cyberwar-from-energy-colonialism-to-energy-terrorism/>

21 S. Matvienko 'Speeds and Vectors of Energy Terrorism' *E-flux*, no. 134 (March 2023). <https://www.e-flux.com/journal/134/525421/speeds-and-vectors-of-energy-terrorism/>

22 A. Bazdyrieva, 'No Milk, No Love' *E-flux Journal*, no. 127 (May 2022). <https://www.e-flux.com/journal/127/465214/no-milk-no-love/>

23 A. Bazdyrieva, 'Ukraina y Antropotsen: Zemlia' *Korydor*, 18 December 2020, accessed 27 June 2023. <http://korydor.in.ua/ua/stories/ukraine-antropocen.html>

and explaining regional memory fields¹³. Also, Olexandra Gaidai's research sheds additional light on the geopolitical context of the Leninfall. In her text, which also influenced the conclusions of this research, she discusses the decommunisation policy's methodological problems¹⁴. Mykola Riabchuk points out the terminological uncertainty of decommunisation and briefly goes through some critical questions about its goal¹⁵.

The de/postcolonial approach means recognising the imperial influences in Ukrainian memory politics while overcoming the *oppressor–oppressed* binarism through self-criticism and avoiding victimisation and glorification. Ukrainian philosophers and cultural critics have already established the conceptual foundations that help go beyond dichotomies. To set forth our alternatives, we built on Darya Tsymbalyuk's considerations regarding various possibilities for knowledge and relations in the complex situation of the Russo-Ukrainian War. Caring about human and non-human interactions is a worthwhile solution in the grim reality of the anti-colonial struggle^{16,17}. Tetiana Perga's report on ecocide in the wake of the full-scale Russian invasion empirically presents the consequences of the current events¹⁸. The pieces written by Svitlana Matvienko help understand the scale of the disaster in the framework of energy colonialism^{19,20,21}. Asia Bazdyreva's view of the history of Ukraine from the geological standpoint opens methodological possibilities rooted in the critical term 'resourcification', meaning a modernistic gaze that contributes to reducing Ukrainian lands to a consumable product devoid of agency^{22,23}.

INTRODUCTION

To highlight the relevance of this analysis, let's briefly look at the history of the region and the city first. Berdiansk is a part of Ukraine's southeastern historical region, which played a specific role in the history of memory politics in Ukraine and has ties to the history of Russian colonial ambitions. The southern part of Ukraine constituted the bulk of the former Novorossia, an imperial project of Catherine II. Cossacks' efforts to colonise the steppes and establish a military alliance with the Crimean Khan ended with the signing of the Pereyaslav Agreement in 1654 and the subsequent dismantling of the Ukrainian self-governance. Since then, the Russian Empire started creeping ever deeper into the steppe, colonising the southern Black Sea region and Crimea under the anti-Islam banner. The so-called 'liberation' of those lands was touted as the restoration of the Byzantine Empire. Still, the cities' placement and toponymy aligned with the Russian Empire's political and military

24 Vodotyka and Savenok, 'Urban space', 121–122.

25 V. Chop, I. Lyman, 'Free Berdiansk': *the town in times of the anarchist social experiment (1918–1921 years)*, (Zaporizhzhya: Tandem – U, 2007): 8–10.

goals, e.g., Kherson and other cities in the southern part of Ukraine 'were founded to consolidate the conquered lands and create a foothold and a reliable logistical base for new conquests'²⁴. Although Berdiansk was not founded until later, its purpose was the same. As a result of urbanisation, it slowly grew into one of the Russian Empire's principal southern port cities. The fact that it was consistently targeted during the Crimean War is a testament to its importance. Early in the 20th century, the city's population included Russians, Ukrainians, Greeks, Karaites, and Jews, and its religious map was quite diverse, with Catholic, Protestant, and Orthodox churches, Karaite kenesas and synagogues. The city accommodated consulates of such major European countries as the UK, Greece, Denmark, Spain, Italy, Sweden, and Norway. Despite being located on the imperial outskirts, the city had a developed infrastructure. In addition to the port, the Russian government built a railway there. Berdiansk had all-boys and all-girls secondary schools, a theatre, printing offices, and banks²⁵. Its residents experienced the Ukrainian Revolution of 1917–1921, Holodomor, Stalinist repressions, World War II, and the Holocaust, as well as the troubles and joys that our country's independence brought.

The post-2014 memory transformations highlighted the city's rich history. Southeastern Ukraine became one of the main targets of political battles after Ukraine gained independence. Artificial conflicts between the southeastern and other parts of Ukraine brought about several political crises, aggravated by Russia's meddling meant to reinforce its colonial project by interfering with the post-Soviet transformational processes. The experience of Berdiansk helps reflect on these circumstances and the mistakes of Ukrainian memory politics and unravel Russian imperial strategies. The transformations seen in the field of memory in Berdiansk show that the process of conceptualising the city's history is incomplete. This research challenges the effectiveness of recent political methods applied to the historical context of Southeastern Ukraine, paving the way for a more inclusive and comprehensive reflection on the Ukrainian colonial past. Analysing the memory politics in the temporarily occupied Berdiansk helps anticipate future events in the field of memory and possible strategies for dealing with the cultural and political repercussions of the Russo-Ukrainian War.

26 V. Babka, 'Polityka pamiaty', 362–363.

27 F. Turchenko, 'Istorychna pamiat ta polityka pamiaty', 204–205.

PRE-2014 MEMORY POLITICS IN SOUTHEASTERN UKRAINE

Defining the state of memory politics in present-day Berdiansk, we must start from the memory politics in Ukraine overall and its Southeastern lands in particular. After gaining independence, Ukraine pursued decentralised memory politics in the 1990s. As the political will was weak regarding memory matters, regions could decide if the symbolical space required any changes. While Leonid Kravchuk, the first President of Ukraine, declared nation-building efforts on the legal and symbolical levels, most of the country had a largely indifferent stance toward its past. Only the western oblasts of Ukraine actively pursued the separation from the Russian colonial legacy. In the south, however, people were indifferent to Kravchuk's desovietisation decrees. Introducing national symbols into everyday life slowly facilitated the recognition of the new state narrative. People understood the idea of national independence, but its formality, mistakes in historical memory politics, and economic perturbations rapidly undermined its appeal²⁶.

After an uninspired attempt to reach a national compromise on memory, Leonid Kuchma capitalised on the effects of Kravchuk's failure during his presidential campaign. He exploited the past relations between Russia and Ukraine to gain electoral support in southeastern Ukraine. The artificial division of regions in memory matters grew into a substantial electoral division. Once elected, Kuchma changed his stance regarding the past to a 'multi-vector' centrist position. While campaigning for the second presidential term, Kuchma relied heavily on the prominent personalities of Ukrainian independence history and avoided controversial ones. However, during the antipresidential protests, which marked a critical time for him, Kuchma returned to the Russian/Soviet symbolical field to win the support of southeastern regions. At the time, he pushed the boundaries of what was possible in pro-Russian memory politics. After the end of Kuchma's term, commemoration events became a platform for anticonstitutional speeches. E.g., Fedir Turchenko describes the celebration of the 350th anniversary of the Pereyaslav Agreement in Zaporizhia in 2004 in his article on memory politics in Zaporizhzhia. Supported by the local pro-Russian businesses and industries, Belarusian, Russian, and Ukrainian officials delivered openly separatist speeches, calling for a new union between the Russian and Ukrainian states and downplaying ethnic and national differences²⁷. Just before the Orange Revolution, director of Motor Sich Vyacheslav Boguslaev, who spent decades working for the Russian military complex, proclaimed regionalism, citing the Russian colonial policy as a justification. In an article he wrote for the local press, he emphasised the economic superiority of southeastern Ukraine

28 Ibid, 204–205.

29 Bakhanov, 'Novi chasy—novi heroi', 211.

30 Osipian and Osipian, 'Regional Diversity and Divided Memories', 631–632.

31 Ibid, 627.

32 Ibid, 626.

and insisted that the government focus on it. He criticised democratic measures as nationalistic repressions of the historical destiny of southeastern Ukraine²⁸. In Zaporizhzhia, most mass media were controlled by pro-Russian businesses, so it was hard to oppose the increasing sympathy for the 'Russian vector' in the city and the oblast.

With the election of Viktor Yushchenko after the Orange Revolution, a full-on memory war began. Yushchenko was the one who institutionalised the commemoration of Holodomor. Also, he established the Ukrainian Institute of National Memory and undertook to make the Ukrainian Insurgent Army a part of World War II commemoration. Yushchenko's memory policy raised the Ukrainians' awareness about certain personalities and historical events and stimulated the discussion about the Ukrainians' values. However, his memory politics attracted controversy for causing substantial political division.

A nationwide war of memorials broke out in response to Yushchenko's active national memory policy. Kostiantyn Bakhanov describes a rise in commemoration of Soviet personalities at the time. Also, the memorials to the Russian Empire's historical personalities grew in number in southeastern Ukraine during Yushchenko's presidency. Bakhanov uses as an example Berdiansk and the preparations for installing a monument to Prince Vorontsov, a coloniser from the times of Tsar Nicholas I²⁹.

The causes behind the 'war of memorials' are deeply intertwined with the problem of the regions' political representation and the lack of a uniting memory politics strategy during the decades of independence. When Ukraine declared independence and Kyiv gained power as its symbolic centre, political party leaders started fighting for parliament seats to put the people from their regions there. Ukrainian politics became an arena where the regions fought for representation in the governmental institutions. Southeastern Ukraine adopted the behaviour model of the western and central oblasts well-represented in Kyiv from the early days of independence. As the people from the oblasts in the west and centre of Ukraine became governmental elites, Ukrainians in the southeastern region tried to find unity in their local circumstances by identifying with the Soviet myths³⁰.

The division between the western and eastern regions of Ukraine created on this basis increasingly frustrated Ukrainians, becoming one of the country's gravest political problems. We can see it from how the electoral maps overlap with the historical narratives of the candidates and their parties³¹. 'Such a frustration arises from underestimating or even being ignorant of the role of [southern and eastern] regions in creating modern Ukraine found in the official discourse'³². The Ukrainians in the southeastern oblasts saw no symbols of unity in official politics that could include them, as those provided a framework

33 Ibid, 628.

34 Kravchenko, 'Ponevolennia istoriieiu', 479.

35 A. Kyrydon, 'Polityka pamiaty v Ukraini', 246.

36 Osipian and Osipian, 'Regional Diversity and Divided Memories', 627.

37 Y. Yurchuk 'Nexus', 85.

38 Turchenko, 'Istorychna pamiat ta polityka pamiaty', 200.

39 Kravchenko, 'Ponevolennia istoriieiu', 481.

only for the historical experience of central and western Ukraine. In southeastern historical narratives, associations with the Cossack Hetmanate or Polish colonisation were weaker than those with the history of Novorossia and the Soviet state. Ukrainians in southeastern oblasts feared their local history was unwelcome in the new national project³³. This trauma became one of the memory politics drivers in the decades we observe.

In the electoral games of the mid-2000s' political forces, the elites of southeastern Ukraine, and Berdiansk in particular, embodied the 'pro-Russian' side. As already mentioned, Russian officials participated in Ukrainian commemoration events and practices since Kuchma's presidency. Therefore, one may understand an analysis of memory politics in Ukraine as that of colonial influences and interests. V. Kravchenko argues that the Yushchenko period can be described as a memory war between Russia and Ukraine deeply connected with the diplomatic and economic fields³⁴. According to A. Kyrydon, drastic changes in memory politics naturally result in social divisions, which could jeopardise the survival of a country bordering a nationalistic empire, especially if that empire aligns its memorial policy against that country's sovereignty and uses it to justify a potential 'reunification'³⁵. In 2014, the Russian Federation used the traps it had planted throughout Ukrainian history to make President Yanukovich prepare a platform for that.

Since pre-Yanukovich Ukrainian politics employed similar economic approaches, Ukrainians didn't have anybody specific to blame for the low standards of living, and it was easy to focus the population's dissatisfaction on the differences in viewing the past and concentrate all dynamics in the field of memory³⁶. As was an established tradition in Ukrainian politics, Yanukovich capitalised on the electoral divisions between the parts of Ukraine to win the election in 2010. During his short presidency, he revoked the recognition of Stepan Bandera and Roman Shukhevych as Heroes of Ukraine declared by Yushchenko, reinstated the military parades on 9 May, legalised the use of the Red Army flag along with the Ukrainian flag during the celebrations, and reopened the Ukrainian Institute of National Memory as a scientific institution, appointing the Russian sympathiser Valeriy Soldatenko as its head. Under Yanukovich, the statues of Stalin were installed in Odesa and Zaporizhzhia. Historians agree that Yanukovich was openly promoting a neo-soviet ideology^{37,38,39}.

With that historically developed polarisation, Ukraine and Berdiansk entered a fundamental breakdown in 2014.

40 K. Kobchenko, 'Dekomunizatsiia v Ukraini: postkolonialnyi kontekst' *Ukrainoznavchyi almanakh*, no.19 (2016): 69.

41 I. Hyrych and Y. Shapoval 'Chomu neobkhidno pereosmysliuvaty mynule?', *KAS policy paper* no.16 (May 2010): 18–19.

42 Y. Nikolaiets 'Polityka istorichnoi pamiaty v Ukraini na pochatku XXI st.', *Zbirnyk naukovykh prats «Politolohichni studii*, no. 2 (2011): 197.

43 M. Shkandrij, *Revolutionary Ukraine*, 164–165.

44 O. Gaidai, 'Leninfall in Ukraine', 58–59.

POST-2014 MEMORY POLITICS IN THE SOUTHEASTERN OBLASTS

In post-2014 Ukraine, memory became a battlefield where the Ukrainian domestic policy and the Russian foreign policy clashed. When the Russian aggression began, it started pressing on the Ukrainian media space. The conflicting historical narratives became one of the mobilising drivers. In Russia, aggressive memory politics took the shape of the 'Victory Cult' centred around the Soviet Union's role in the success of the Allies in World War II and the commemoration of 'strong' Russian leaders (e.g., Ivan the Terrible and Josef Stalin). The autocratic government of Russia leveraged those to reproduce the political values linked to imperial and totalitarian policies. Appropriating the history of Kyivan Rus was also used to justify the Russian aggression against Ukraine (e.g., it was at that time that the monument to Vladimir the Great was built in Moscow)⁴⁰. The core of Russia's memory politics is to deny the independence of its former colonies. In this Eurasian historical model, only Russia can have a history of legitimate statehood. Other 'brotherly nations' don't have it and are, therefore, just territories where Russia can realise its ambitions⁴¹. Russian politicians started openly doubting the legitimacy of the independent Ukrainian state's existence after that policy was elaborated in the early 2000s. Also, Russian academia began analysing Ukrainian history from the imperial perspective, producing the corresponding narratives⁴².

In turn, Euromaidan and the Russo–Ukrainian War changed the perception of nationalism inside and outside Ukraine. Russian elites tried to push the narrative of a failed revolution in Ukraine to convince their population that preserving Putin's regime is a better alternative to launching a revolution in Russia. The Russian hybrid aggression in Ukraine was followed by the idea of 'the Russian World' that formally mirrored the grounds of national solidarity in Ukraine. Russia employed Soviet mythmaking strategies, instrumentalising historical events and personalities in its information war. Ukrainian culture and politics engaged in memory wars to defend the nation's cultural legacy and shared history⁴³. The Revolution of Dignity empowered the national consciousness, and the newly elected Ukrainian authorities enacted the decommunisation laws in response to the arising challenges. The decommunisation policy came from the idea that the presence of Soviet symbols in Ukrainian public spaces was unacceptable because the annexation of Crimea and aggression in the east of Ukraine took place under their banner. This belief demanded that the legacy of the Soviet Union be erased from the cities to mitigate potential risks⁴⁴. The decommunisation legislation package became a means to this end. It contained several main points: 1) 'On Access to the Archives of Repressive Organs of the Communist Totalitarian Regime from 1917

45 Gnatiuk, 'The renaming of streets', 4–5.

46 Riabchuk, 'Dekomunizatsiia chy dekolonizatsiia?', 114.

47 T. Zhurzhenko 'Legislating Historical Memory in Post-Soviet Ukraine'. In *Memory Laws and Historical Justice: The Politics of Criminalizing the Past*, eds. Elazar Barkan and Ariella Lang (Springer Nature, 2022): 116.

48 Gaidai, 'Leninfall in Ukraine', 59.

to 1991', 2) 'On the Commemoration of [the] Victory over Nazism in World War II 1939–1945'; 3) 'On the Legal Status and Honoring of the Memory of the Fighters for the Independence of Ukraine in the 20th Century', 4) 'On Condemning the Communist and National Socialist (Nazi) Totalitarian Regimes and Prohibiting the Propagation of their Symbols'.

While the population and authorities in Western Ukraine replaced the Soviet toponymy and memorials immediately after the declaration of independence, and the people of central Ukraine began doing it in earnest during the Euromaidan protests of 2014, in the south-eastern oblasts, Soviet symbols remained in public spaces until 2015. Most southeastern cities did not associate the Russian aggression with the Soviet legacy, so the decommunisation legislation package and legislation targeted this regional perception specifically⁴⁵.

However, people in southeastern Ukraine met the law with indifference and irritation because of its wording. In response to the Russian aggression, it aimed to decolonise symbolical space from Russian influences but elaborated only on communism. The accent on communism in the laws changed its real security goal declared by the UINM and the new president, Petro Poroshenko. Most of the Russian imperial heritage thus remained untouched because the package targeted not the Russian imperial heritage in its entirety but an ideology that no longer existed in its pure form⁴⁶. This UINM policy garnered varying but primarily critical opinions. Researchers accused the UINM of radicalism and instrumentalisation of history and propaganda on the one hand and not being radical enough on the other hand. One claim was that the radicalism of the decommunisation laws divided society, rendered the educational process ineffective, and interfered with the European integration processes. Researchers argue that some Ukrainians did not accept the laws because of the methods for their implementation. For example, the Ukrainian Insurgent Army law that pushed the recognition of controversial figures as fighters for the sovereignty of Ukraine involved no discussion on the issue. The decommunisation policy of Volodymyr Vyatrovych (Head of the UINM after 2014) was among the reasons for deteriorating support for Poroshenko's government in the southern and eastern parts of Ukraine and, as a result, contributed to Poroshenko's defeat in the 2019 election. However, it is also worth mentioning that no protests of any significance against the decommunisation laws happened⁴⁷. It shows that the Ukrainian population 'supported decommunisation as an idea but disagreed with how it was implemented'⁴⁸.

49 B. Korolenko, I. Karetnikov, and M. Maiorov, 'Decomunization of the names of the settlements and regions in Ukraine: the basis, the process, and the results' *City: History, Culture, Society*, no. 2 (October 2017): 134–141. <https://doi.org/10.15407/mics2017.02.134>

50 'Directions of the work of the Research Institute of Urban History'. Institute of Urban History – Home. <http://ri-urbanhistory.org.ua/en/>

51 'Projects', Institute of Urban History – Home. <http://ri-urbanhistory.org.ua/en/projects-en>

52 Korolenko, 'Decomunization of the names of the settlements'.

IMPLEMENTING DECOMMUNISATION LAW IN BERDIANSK

The laws were enacted according to an algorithm communicated to the local authorities. The government ordered them to list the streets for renaming and the monuments to be replaced based on consultations with local experts and the public. The UINM took the leading role in coordinating the working groups and communicating decisions to the population⁴⁹.

In 2015, the Berdiansk City Council invited the representatives of local NGOs, museums, and the Research Institute of Urban History to join the decommunisation working group. The Research Institute of Urban History had a crucial role in the future transformations in Berdiansk's symbolic space. The Institute was founded in 2012 by a group of researchers from the Berdiansk State Pedagogical University in cooperation with the UINM, NASU's M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies, and NASU's Institute of History of Ukraine. Professor Victoria Konstantinova (D. Sc. in History) became its director. The Institute's website states its purpose as 'multifaceted studying of urban history, creating a platform for archiving the Institute's publications, photos, and archival materials, communicating with other scholars and the public, concentrating on oral historical narrative, and public activities aimed at promoting urban history and interaction between researchers and society'⁵⁰. Since 2012, the Institute has launched around 20 interdisciplinary projects about southern Ukraine, and Berdiansk specifically, with the help of its international partners⁵¹.

The Research Institute of Urban History undertook to reconceptualise the city's representation during the Russo–Ukrainian War. Despite the rejection by locals and city officials, the Institute pushed the initiative to completion in collaboration with the UINM. Memory actors from the decommunisation working group were much more active than the divided and uncertain locals. Despite the UINM's orientation on national history, locals gravitated toward neutral names or those phonetically similar to previous ones. In turn, the authorities resorted to manipulations to avoid implementing the laws properly⁵². The Institute's researchers had a clear vision for the city and the backing of Ukrainian nationalistic NGOs, some locals, the governmental course, and institutional policy. Scholars and their supporters pushed against the bureaucratic stalling of city officials to make their vision for Berdiansk a reality.

The dialogue between the working group and the locals was full of doubts and misunderstandings. In interviews with local news channels, citizens insisted the memory changes were a waste of money, e.g., the discussions on renaming Shpytalnaya Street devolved into

53 TRK Yuh, 'Pereymenovanye ul. Shpytalnoi', YouTube video, 4:05, October 9, 2015. <https://www.youtube.com/watch?v=MJ2fWtYm2L0>

54 TRK Yuh, 'Pereymenovanye ulyts', YouTube video, 1:49, April 22, 2015. https://www.youtube.com/watch?v=b_EODFVWZIE

55 V. Konstantinova (Research Institute of Urban History Director) in discussion with the author, November 9, 2022.

complaints about the street's lousy state⁵³. The locals' most radical argument was that Soviet naming and monuments 'is our history', which meant they saw the renaming as an act against memory⁵⁴. Instigators at gatherings on the 8 May and 9 May commemorative events declared a similar position, which led to its marginalisation and silencing in the city's public sphere.

Locals disagreed with the methods of decommunisation and the vertical memory project, albeit accepting the necessity of the changes in public spaces from the security standpoint and not resisting them. Very few of them could openly criticise the new policy because this kind of critique was associated with the support of Russian aggression. Therefore, the people turned their disagreement with the decommunisation measures into blaming authorities for the inappropriate spending of taxpayers' money.

The decommunisation working group had to make numerous compromises to ease the tensions, e.g., the Institute proposed noncontroversial personalities and events of pre-Soviet Ukrainian history as candidates for new street names. The conceptual framing of results and how the vision was communicated to the locals also helped save the city from a 'memory war' escalation. Meanwhile, the illegal status of the Soviet symbols kept the supporters of neo-Soviet ideology from launching public protests.

RENAMING OF THE STREETS

As mentioned, post-Maidan Berdiansk authorities initiated the renaming process in 2015 by inviting local NGOs and experts to participate in a decommunisation working group. Prof. Victoria Konstantinova, the Research Institute of Urban History Director, describes the process:

Organisers of the Commission [Victoria uses this name for the decommunisation working group] wanted 'a university person' to sign the papers. Ihor Lyman and I agreed. It was a formal meeting that included representatives of the Chornobyl Union and the Afghan War Veteran Union, everyone who the City Council had in the register, and the people from the Museum of Local Lore. We immediately said we wanted a public discussion and already had an appropriate procedure in mind. We understood that the point was not just to list the names in conflict with the trends but to develop a consistent conceptual vision⁵⁵.

In cooperation with Prof. Ihor Lyman, Prof. Konstantinova developed a map of renamings aimed at establishing an image of a city with a strong European identity and deep Ukrainian roots for Berdiansk: 'We identified the sources for new street names: ancient his-

56 Ibid.

57 Ibid.

58 Ibid.

59 Ibid.

60 'V Berdianske opredelyly proekt pereymenovanyia ulyts horoda'. *Berdiansk* 24. January 26, 2016. <https://www.brd24.com/news/a-39028.html>

tory, Ukrainian heritage, Cossack heritage, events of 2014, the commemoration of the fallen heroes, and important local events that directly affected Berdiansk'.

As usual, city authorities, some NGOs, and local museums resisted the Institute's suggestions. The discussions about the city's central part were the most heated. The working group members who rejected the Institute's vision insisted that only peripheral and smaller streets be renamed, not the main streets and squares. 'We realised we should demand more because we would get less,' Victoria recalled⁵⁶.

The Institute had to involve its UINM contacts to put political pressure on the opposing members. Documents from the UINM effectively swayed the results of the decommunisation voting in the City Council. Some deputies and supporters of the Institute's vision taught Victoria and Ihor to navigate what happened behind the scenes and bypass the difficulties: 'It was such a big game that required not only scientific, rational, and legal effort but also evoking emotions to present the material properly to the general public, deputies, and the mayor'⁵⁷. The Institute's strategy employed 'hard' and 'soft' methods. Speaking about the difficulties in explaining the vision and navigating discussions during the active phase of renaming, Prof. Konstantinova said:

Many citizens do not know what the history looked like. One elderly man asked, 'Why would you want to rename it [the street] after some Italian thing? In honour of Italian fascists?' And we said, 'Berdiansk is a port city, and it used to have an Italian Consulate. Please read our books.' And it helped a lot. People needed to find out where they could read them. Local television was also helpful. The local television and radio broadcaster ran stories about street renaming to explain old and new names. These videos defused the situation. Townspeople changed their minds much faster than we expected. Once you explain everything to people, their stereotypes and prejudices fade⁵⁸.

Although the street renaming work was exhausting for Victoria, she believes that much more could be done, even if the results of the decommunisation work group's efforts at least looked 'logical'⁵⁹.

Overall, 70 streets in Berdiansk changed their names, e.g. Lenin Avenue, the city's main street, became Azovskiy Avenue, the 50 Years Of USSR Street—Heroes of Chornobyl Street, Heroes of Stalingrad Street—Victors Street, and Rosa Luksemburg Street—Heroes of Heavenly Hundred Street as a result of the renaming⁶⁰. The research of toponymical changes in Ukraine based on the results of the Berdiansk case reveals the following preferences for sources of new street names: most new street names are connected to the post-independence Ukrainian history (e.g., Euromaidan and the Russo-Ukrainian War), the second-largest number is related to the Cossack State, and the rest—to Kyivan Rus, the Principality

61 Gnatiuk, 'The renaming of streets', 8.

62 Ibid, 8–10.

63 Gaidai, 'Leninfall in Ukraine', 56–57.

64 Kobchenko, 'Dekomunizatsiia v Ukraini', 67.

65 'Sudbu pamiatnykov Lenynu v Berdianske liudy reshata holosovanyem', *Berdiansk* 24, February 24, 2014. <https://www.brd24.com/news/a-6446.html> (accessed 10 January, 2022).

66 'V Berdianske snesly pamiatnyk Lenynu na Prymorskoj ploshchady (foto — video)', *Berdiansk* 24, January 28, 2015. <https://www.brd24.com/news/a-9232.html>

of Galicia–Volhynia, the Ukrainian War of Independence (1917–1921), and Soviet cultural figures and events⁶¹. No OUN/UIA-related street names are present in Berdiansk's toponymy, a common occurrence in the southeastern region of Ukraine. The researchers bring up the following causes for that: 1) The Ukrainian national liberation movements of World War II are unfamiliar to locals because of ideological pressure under the Soviet Union and political manipulations during the political discussions of independent Ukraine, e.g., Russia painting them in a radicalised light as a part of its anti-Ukrainian propaganda. Interestingly, commemorating the 1917–1921 Ukrainian War of Independence was more than acceptable for the local population, probably because it was not presented in the Soviet and Russian propaganda as much as the Ukrainian Insurgent Army; 2) The names of the prominent Soviet cultural and scientific figures were not prohibited. Therefore, some renamings were connected to that period, albeit only to an acceptable extent to avoid drawing the ire of decommunisation supporters; 3) The names related to the Kyivan Rus and Cossack State were the territory of consensus between the pro-Russian and pro-Ukrainian citizens in the region as adequate for the depoliticisation strategy of local elites⁶².

MEMORIALS

On 8 December, a Euromaidan activist demolished the Lenin monument at the intersection of Khreshchatyk Street and Shevchenko Boulevard in Kyiv. The Ukrainian and world media widely covered the event that launched the wave of the so-called Leninfall, which ended with the removal of around 500 Lenin monuments across Ukraine. In 2013, Ukrainians associated the Lenin monuments with Yanukovich's policy of returning to deep cooperation between Russia and Ukraine. He and his Party of Regions worked on preserving Soviet monuments during 2011–2013. Also, Ukrainians' antipathy to Lenin was due to Russia actively using him as a symbol of Russian culture⁶³. The systematic demolishing of Lenin memorials across the country went in parallel to the Russian aggression on the eastern oblasts of Ukraine. The decommunisation policy legalised the replacement of Lenin monuments in 2015⁶⁴.

In 2014–2015, Berdiansk residents and authorities discussed the presence of the Lenin monument in Primorska Square in the city's centre. Mayor Oleksiy Bakay tried to reason with the citizens and promised a referendum about the monument's fate, albeit failing to follow through⁶⁵. The year after, local activists demolished the Lenin monument (Fig. 1)⁶⁶. Later, another Lenin was demolished by authorities on the territory of AZMOL (now AZMOL British Petrochemicals) with the appropriate security measures and under the observation

67 'V Berdianske na AZMOLe demontyruit pamiatnyk Lenynu', *Berdiansk* 24, February 2, 2016. URL: <https://www.brd24.com/news/a-39708.html>

68 'V Berdianske vmesto pamiatnyka Lenynu ustanovyly dekoratyvnyi maiak. Foto', *Reporter-ua* (May 24, 2016). https://reporter-ua.com/2016/05/24/292127_v-Berdianske-vmesto-pamyatnika-leninu-ustanovili-dekorativnyy-mayak-foto

69 S. Plokhii, 'Goodbye Lenin: A Memory Shift in Revolutionary Ukraine'. Ukrainian Research Institute Harvard University, accessed 26 June 2023. <https://gis.huri.harvard.edu/full-paper-pdf>

of the Azov Volunteer Battalion's activists⁶⁷. The pedestal left after the removal of Lenin from the city's central square became known as the Memorial To Liberation Of Berdiansk From The Totalitarian Idols. A Ukrainian flag was attached to the corner of the pedestal, remaining there for a few months (Fig. 2). An LED-illuminated little lighthouse in the Ukrainian national colours replaced the flag in the middle of 2015 (Fig. 3)⁶⁸. In 2017, the entire composition, including the pedestal, was removed in response to a petition to the local authorities and local mass media's dissatisfaction. In

Fig. 1.

BMR.GOV.UA. Toppled Lenin monument. Berdiansk. 28.01.2015.

URL: <https://day.kyiv.ua/en/article/topic-day/wave-lenin-fall-has-reached-berdiansk>

Fig. 2.

Memorial To Liberation Of Berdiansk From Idols Of Totalitarianism. 2015

2019, the metal lettering 'Я люблю Бердянськ' (I love Berdiansk) was installed where the monument used to be (Fig. 4). According to the map created by Harvard University's Ukrainian Research Institute, the support for demolishing of Lenin monuments in Zaporizhzhia Oblast was a mere 16% in 2015⁶⁹. According to O. Gaidai's article, many Ukrainians ceased believing in Lenin's symbolic significance after the active phase of decommunitisation. After 2015, the preservation of the statues has been discussed

Fig. 3.

PROberdiyansk.biz. Memorial To Liberation Of Berdiansk From Idols Of Totalitarianism. 25.05.2016.
 URL: https://reporter-ua.com/2016/05/24/292127_v-Berdianske-vmesto-pamyatnika-leninu-ustanovili-dekorativnyy-mayak-foto

70 Gaidai, 'Leninfall in Ukraine', 66.

71 O. Solomka, 'U Berdiansku pamiatnyk Dzerzhynskomu pererobly v kozaka', NV.ua. October 20, 2017. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/u-berdjansku-pam-jatnik-dzerzhinskomu-pererobili-v-kozaka-2061797.html>

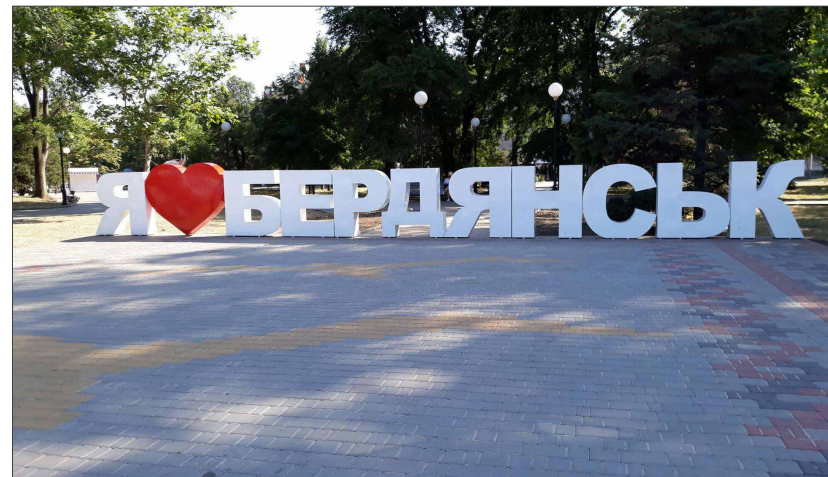
Fig. 4.

Photo-zone I love Berdiansk. 2021.

URL: <https://dnepr.express/post/v-Berdianske-ubrali-populyarnuyu-fotozonu-i-love-brd>

primarily in aesthetic and historical terms⁷⁰. It was the result that initiators of the decommunisation laws expected.

Having dealt with Lenin, the city changed the look of Felix Dzerzhinsky's monument on the territory of the local prison. With the volunteer help of a local prisoner, the Bolshevik official's bust was transformed into Cossack Maksym Kryvonis⁷¹.

Fig. 5.

PRO.berdiyansk.biz. Memorial to Felix Dzerzhinsky (left), Memorial to Maksym Kryvonis, 2017.
 URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/u-berdjansku-pam-jatnik-dzerzhinskomu-pererobili-v-kozaka-2061797.html>

72 TRK Yuh, 'Budut ly snosyt pamiatnyk bortsam za svobodu v Berdianske', YouTube video. December 22, 2020. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=sLCWN0ORpwE>

73 J. Mark, *The Unfinished Revolution*, 1–2.

74 S. Nabok, 'Derzhava i polityka pamiaty: dosvid chotyrokh Prezydentiv Ukrainy', *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy*, no. 5 (2011), 397.

75 Liubarets, 'Vidznachennia 9 travnia', 178.

76 V. Hrynevych, 'Polityka pamiaty Druhoi svitovoi viiny v Ukraini: u poshukakh identychnosti ta konsolidatsii', *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy*, no. 4 (2011), 114.

77 Liubarets, 'Vidznachennia 9 travnia', 185.

78 Ibid, 189.

The massive monument behind the City Council erected in 1977 in memory of the First Bolshevik Congress in Berdiansk became the city centre's unsolved problem. In 2020, it was renamed the Fighters For Freedom Monument. The UINM has been insisting on its dismantling since 2015 but to no avail. The city lacked the financial resources to comply⁷².

COMMEMORATION OR CELEBRATION: 8 MAY AND 9 MAY IN POST-2014 BERDIANSK

Memory transformations in Eastern Europe have shown that revolutionary events were insufficiently commemorated in the post-socialist states. The historical memory of parties elected after 1991 had no consensus to offer other than the Soviet past equally shared by the Ukrainian population⁷³. Until recently, one could say Ukraine failed to integrate the memory of its strife for the 1991 independence into its new political system and make it the foundation of unity to compete with the identification around Soviet mythology. In the post-Soviet years, some parts of Ukrainian society consolidated their identity through rituals around the Soviet heritage, including World War II, referred to as the Great Patriotic War by the former Soviet ideology. Celebrations around the USSR's victory in the Great Patriotic War were a highlight of the official holidays during the two decades of independence⁷⁴. Meanwhile, Russian authorities were hard at work appropriating the myth and making the commemoration of the so-called Great Patriotic War the foundation of Russian state ideology.

A. Lyubarets notes that after Putin came to power in Russia, the commemoration of the Great Patriotic War gained increased prominence on the state level⁷⁵. Since then, it has been infused with nationalistic values⁷⁶. The Soviet commemoration model was adopted without any reinterpretations. Still, adding new elements to reinforce the narrative and further the political goals of the ultra-nationalistic elites was acceptable. As an innovation of the 65th Anniversary of Victory, the Ribbon of St. George became associated with the Soviet myth and the non-communist Russia. After Yanukovich became the President of Ukraine, the Ribbon of St. George was featured more prominently in Ukraine, even on national television. He reinstated the 9 May military parade and, as already mentioned, legalised the use of the Red Army flag at official celebrations, enabling the cultural integration of Ukraine into Pax Russica. Later, Russian propaganda actively used the memory of the so-called Great Patriotic War as an excuse for the separatist movement and an ideological foundation for the Russo-Ukrainian War⁷⁷. In response, Ukrainian society showed lower tolerance to the Soviet celebratory heritage and conceptualised the Russo-Ukrainian War in the World War II commemoration ceremonies⁷⁸.

In its decommunisation legislation package, the UINM proclaimed the transition from Victory Day as a celebration to the Day of Remembrance and Victory over Nazism in the Second World War as a commemoration event⁷⁹. In Berdiansk, the transition was distinct in that neo-Soviet ideology supporters put up a fight to continue publicly displaying their symbols, and local authorities engaged in blurring the lines to defuse potential confrontations.

Since 2015, Berdiansk authorities have organised public events not only on the Day of Victory over Nazism in the Second World War but also on the day before, 8 May, the Day of Remembrance and Victory over Nazism in Second World War of 1939–1945. Both featured a combination of memory narratives. In 2014, before the adoption of the decommunisation legislation package and the banning of the Communist Party of Ukraine, both Ukrainian national flags and ceremonial wreaths on the one side and flags of the Communist Party of Ukraine and Ribbons of St. George on the other were present at the floral tribute events (Fig. 6). Although ideologically confusing, most commemoration events ended peacefully, with violent confrontations only sporadically seen in some Ukrainian cities. Still, a number of provocations took place in the city over the years. For example, during the 9 May celebrations in 2016, the media reported a verbal confrontation between two people with Ribbons

Fig. 6.

Lesia Sukhomlin. Photo of two city residents holding the Ukrainian flag (left) and the Communist Party of Ukraine flag (right) on 9 May 2014. 09.05.2014. URL: <https://www.brd24.com/news/a-6891.html>

80 E. Hnybida, 'Prazdnovanye Dnia pobedy v Berdianske. Ne oboshlos bez provokatsyi', *Berdiansk* 24, 9 May 2016. <https://www.brd24.com/news/a-43734.html>

81 E. Hnybida, 'V Berdiansku proishla tseremoniia pokladannia kvitiv moriakam-desantnykam. "Livi" vdaly do provokatsii', *Berdiansk* 24, 8 May 2018. <https://www.brd24.com/news/a-65730.html>

82 E. Hnybida, 'V Berdiansku vidznachaiut Den Peremohy', *Berdiansk* 24, 9 May 2019. <https://www.brd24.com/news/a-72019.html>

83 'Na Pervomai v Berdianske proshel prazdnychnyi Avtomaidan y velomaidan', *Berdiansk* 24. February 2, 2014. <https://www.brd24.com/news/a-6855.html>

84 E. Hnybida, 'Berdiansk vidznachyv Den hidnosti ta svobody', *Berdiansk* 24. February 2, 2021. <https://www.brd24.com/news/Berdiansk-vidznachiv-den-gidnosti-ta-svobodi.html>

85 E. Hnybida, 'V Berdianske polk Azov otmetyl dva hoda s dnia sozdanyia', *Berdiansk*. 24, May 5, 2016. <https://www.brd24.com/news/a-43663.html>

of St. George and the police. The two took off the ribbons as a result. Other people, including World War II veterans, used only legally acceptable symbols, e.g., the red poppy⁸⁰. In the following years, the Union of Soviet Officers was the source of confusion. In 2018, the Union's members used a red banner, referencing the communist symbolical language⁸¹. In 2019, Soviet-style celebratory banners and red flags coexisted with Ukrainian symbols during the official commemoration events (Fig. 7)⁸².

Meanwhile, Euromaidan commemoration events showcased symbolical unity and became a norm for the Berdiansk community. The groups of Berdiansk Euromaidan supporters were self-organised and used multiple mediums to commemorate the Heavenly Hundred and the victims of Russian aggression in the eastern region of Ukraine. The activists organised bicycle rides, so-called Automaidans, and small Euromaidan anniversary gatherings^{83,84}. In addition, spectacular celebrations of Azov Battalion anniversaries were held, in which the mayor of Berdiansk was involved, too⁸⁵. The 8 May and 9 May commemorations and new annual nationwide celebrations coexisted just fine in the city's space.

Fig. 7.

Evgen Hnybida. The 9 May event in Berdiansk in 2019. 9.05.2019.
URL: <https://www.brd24.com/news/a-72009.html>

86 C. Michel, 'Decolonize Russia' *The Atlantic*, accessed 26 June 2023. <https://www.theatlantic.com/ideas/archive/2022/05/russia-putin-colonization-ukraine-chechnya/639428/>

87 'U Berdiansku okupanty poznushchalsia z pamiatnyka zakhysnykam Ukrainy', *zprz.city*, April 25, 2022. <http://zprz.city/news/view/u-Berdiansku-okupanti-poznushchalsia-z-pamyatnika-zahisnikam-ukraini>

DESTRUCTION OF THE LOCAL MEMORY DURING THE RUSSIAN OCCUPATION OF BERDIANSK

The full-scale invasion of February 2022 proved that the Soviet Union's collapse meant only the defeat of communism but not of Russia's colonisation ambitions⁸⁶. Before the invasion, Berdiansk authorities, supported by local experts and international partners, organised the reconstruction of the Lutheran Church, Berdiansk Kenesa, and the former Denmark Consulate building. Also, the Research Institute of Urban History began the campaign about the southern consulates, including the Berdiansk cases. The Institute planned to grow it into an international cooperation program and involved the local authorities. However, the Russian military disrupted the process of rediscovering the city's history to rewrite the local memory.

With the occupation of Berdiansk in February 2022, acts of violence and genocide toward local public memory began. In the first few weeks of occupation, collaborators backed by Russian soldiers destroyed the Berdiansk Warriors Memorial dedicated to those who died fighting for Ukraine's sovereignty. The plaques on the memorial listed the names of soldiers killed in the Anti-Terroristic Operation in eastern Ukraine. The vandals toppled the stele and smashed the plaques with a hammer⁸⁷.

Meanwhile, Russian occupational forces spent much financial resources to remove the letter 'Ь' from the city's name. Russian occupational authorities took it down from the sign at the city entrance, the seaside alcove (one of Berdiansk's tourist attractions), and the I Love Berdiansk photo zone, changing 'Бердянськ' to 'Бердянск' (Fig. 8), in an

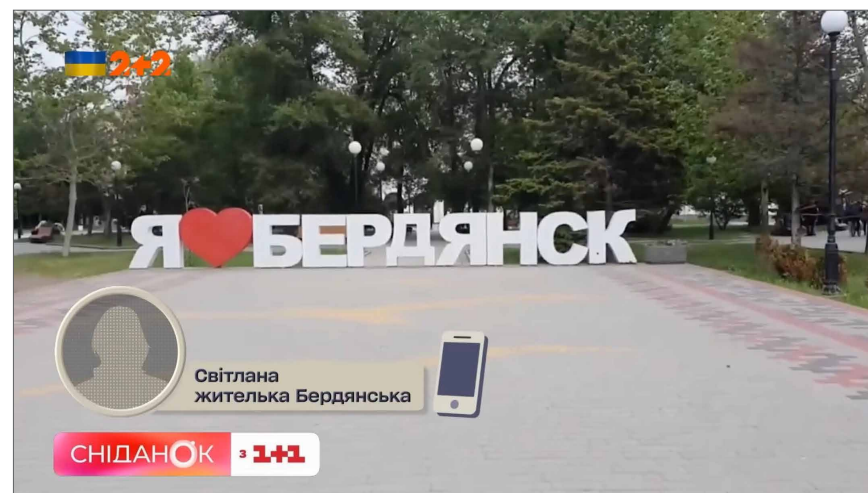

Fig. 8.

Screenshot from 'Doroho, Bezlyudno I Nebezpechno—Realii Okupovanoho Berdiansku', a report aired during the Breakfast With 1+1 TV broadcast. The letter 'Ь' was removed from the I Love Berdiansk photo zone. 03.08.2022. URL: <https://youtu.be/dupxu7Et1IY>

88 I. Balachuk, 'Okupanty vyrishyly vstanovyty pamiatnyk «asvabaditeliu» u Berdiansku', *Ukrainska Pravda*, June 4, 2022. <https://www.pravda.com.ua/news/2022/06/14/7352370/>

89 Konstantinova in conversation with the author.

90 O Zubchenko, 'Obraz mista v okupatsii' *Visnyk NTUU «KPI» Politolohiia. Sotsiolohiia. Pravo*, no. 1 (57) (2023): 29–30.

attempt to change the pronunciation and challenge the city's cultural and national affiliation, as the Russian 'b-less' pronunciation of the city's name is supposed to mark it as Russian.

Reportedly, the Russians installed a new memorial in the city centre since it fell under occupation—a large stone with a plaque reading, 'On this place, the Memorial to the Russian Liberator Soldier will be installed'⁸⁸. This means Russia has a memory policy vision for the occupied territories and starts by taking minimal measures.

According to Prof. Victoria Konstantinova, Russian marionettes are interested in exploiting the existing memorials and museums interconnected with the imperialistic Russian narrative. She said the occupational authorities used the Pushkin memorial for propagandistic and entertainment events. Also, they used the 'Podvig' World War II Museum as a humanitarian aid centre⁸⁹.

Lenin's birthday and Victory Day with its so-called Immortal Regiment March were added to the city's annual event calendar. The occupational administration promised to restore the memory plaques replaced during the decommunisation efforts and restore the previous names of the streets⁹⁰.

The destiny of local cemeteries is unknown. There are a lot of heroes of the Russo-Ukrainian War buried there, and the risk of their graves getting destroyed is very high.

The collection of the Brodsky Art Museum located in the central part of Berdiansk may also be in danger. The museum's exhibits may have already been relocated to the Russian territory, as was the case for museums in other occupied cities.

Even without a clear plan in occupation memory politics, Russians keep pushing for forced Russification and exploiting Soviet symbols. They promote Soviet celebrations and emphasise the return to the Soviet-era Russian-sounding toponymy. In addition, they experiment with commemorating the current war history and lay the foundation for future monuments to glorify the occupiers. In this context, they felt it necessary to ruin the ATO memorial because it presented an alternative local memory narrative of the ongoing war. To control its commemoration, the Russian occupiers set up a military base around the city's cemetery, where many ATO fighters were buried. By stealing the artefacts from the Berdiansk Art Museum, they further a typically colonial policy of transferring treasures to the mother country as trophies.

91 Konstantinova in conversation with the author.

92 Ibid.

93 Ibid.

94 Ibid.

POST-DEOCCUPATION MEMORY POLITICS STRATEGIES FOR BERDIANSK

Only a few places in Berdiansk referring to the ‘Russian Empire’s greatness’ were untouched by the decommunisation wave. The monuments to imperial official Mikhail Vorontsov, the founder of Berdiansk, and poet Alexander Pushkin still stand in the city’s centre. The local museum expositions’ logic remains in line with the Soviet and Russian narratives, e.g., it still demonises anarchist Nestor Makhno and victimises the Bolsheviks. Lenin’s name under a quote from his work is covered in correction fluid yet remains distinguishable. The World War II Museum is full of unreflected Soviet propaganda. Also, the city’s central library still bears the name of Pushkin.

Prof. Victoria Konstantinova has already given a thought to the post-liberation memory processes. She sees the mission of the historical community and city authorities in fostering Berdiansk’s identity as a Ukrainian city to eliminate any basis for the subsequent invasion(s). ‘As long as there are precedents, as long as there are streets with dubious names, as long as there are monuments and pedestals, we have an exploitable provocation’, she said⁹¹.

She suggests naming streets in honour of the heroes of the Russo-Ukrainian War, replacing all imperialistic monuments, and finding a new vision of the city for the locals and Ukrainian citizens at large: ‘The time will come to see the correction of our mistakes through to the end. We will have to do away with the monuments, like the Vorontsov standing in the city’s centre, the Freedom Fighter, and Pushkin, and look for new arguments and sources’⁹².

Also, Victoria argues that the problem is not unique to Berdiansk but spans the entire southeastern Ukraine:

Because until Ukrainians recognise the south of Ukraine as a rightful part of the country, it is a dangerous zone. As long as there is something the enemy can catch on, as long as it sees these markers, they help him, even subconsciously. When the markers disappear, the enemy will naturally understand that it is a foreign territory it has no hold over and all the ‘hooks’ are gone, and then realise these strategies no longer work⁹³.

She calls for the scientific and political consolidation around a potential conception of Ukraine and its memory politics: ‘We need to be stricter and more thoughtful. We need to finish the job this time once and for all. And for this, we need to have a team of scientists that sees the projection of Ukraine as a whole, not just individual cases’⁹⁴.

The future of Berdiansk’s memory politics and studies will depend on the ideological aims of the Ukrainian state. However, must historians follow suit if the authorities persist in replacing the colonial past again? ‘What Is Your History?’, a 2020 project by the Research In-

95 V. Konstantinova and I. Lyman, 'Urban project "What is your history?"' *City: History, Culture, Society*, no. 8 (June 2020): 126–29. <http://mics.org.ua/journal/index.php/mics/article/view/124>

96 M. Hirsch, 'The Generation of Postmemory'. *Poetics Today*, no. 29 (1) (2008): 125. <https://doi.org/10.1215/03335372-2007-019>

97 L. Smith, *Uses of Heritage* (London: Routledge Taylor & Francis Group, 2006), 57–66.

98 'Dekolonizatsiia' Past/Future/Art, accessed 26 May 2023. <https://pastfutureart.org/decolonization/>

99 S. Matvienko, 'Pollution as a Weapon of War' *L'internationale*, accessed 26 May 2023. <https://internationaleonline.org/contributions/pollution-as-a-weapon-of-war/>

100 S. Matvienko, 'Nuclear Cyberwar: From Energy Colonialism to Energy Terrorism' *E-flux*, no. 126 April 2022. <https://www.e-flux.com/journal/126/460842/nuclear-cyberwar-from-energy-colonialism-to-energy-terrorism/>

stitute of Urban History and its partners, suggested reflecting on the diversity of history and memory and the examples from locals' lives to avoid reducing the local experience to any ideology⁹⁵. In Berdiansk's context, local stories opened the possibility of different historical narratives beyond the *colony–empire* dichotomy. Interaction with family archives and their public presence is an emancipatory practice in memory politics. When locals research, sort, and publish their (grand)parents' photos, they constantly 'reinforce the living connection between past and present' in a new way⁹⁶. This practice helps them remember their (in)tangible heritage and create a new meaning for family archives in the moment of interaction⁹⁷. That produces affection and shapes their self-reflection more intricately than existing memory politics models. The project 'What Is Your History?' invites us to consider that the multilayered history of the southern region of Ukraine, including its Soviet period, can also be used as evidence against Russian imperialism and become the foundation for resistance against any form of colonialism. For fostering anti-imperialistic tendencies, it's more practical to create and manage imperial heritage museums and sponsor artistic and civil engagement with the heritage instead of erasing and silencing it⁹⁸. Like Prof. Konstantinova, we emphasise it's necessary to conceptually rethink the southeastern region of Ukraine and its place in Ukrainian history. Reflexive representation of the historical experience of the southeastern oblasts could democratise the Ukrainian national idea. Recognition of the past and taking responsibility for it is the way to overcome postcolonial conditions and emancipate ourselves from the binary state of mind.

Of course, to implement the abovementioned strategy, Ukrainians should find themselves in a situation where the Russian colonial regime is dismantled and not attacking their state. The occupation politics seen in Berdiansk makes one think about what will become of it after the battles for the city cease and the Russian occupation ends. Can we talk about deoccupation memory politics before the hostilities end? Kherson became a victim of massive everyday shelling even after its liberation, which means that deoccupation does not equal security. Can we think about memory processes after deoccupation if we are unsure if saving the city and its symbolic space is possible?

The case of the Kakhovka Dam demonstrates how Russians weaponise the land and infrastructure to exert political and psychological pressure. Resorting to pollution as a weapon of war is usual for any imperial force, and the one declaring succession to the Soviet Union in particular⁹⁹. One interpretation of the Chornobyl Nuclear Power Plant's launch in Polissia is that it slowly poisoned the locals. Even before the 1986 disaster, ChNPP polluted the area with radioactive leaks. KGB knew the reactors were problematic but did nothing about it, unofficially sanctioning the reactor explosion on this territory because it was far from Russia proper¹⁰⁰. The dam's destruction, shelling of chemical plants, and potential destruction

101 S. Matvienko, 'Speeds and Vectors of Energy Terrorism' *E-flux*, no. 134 March 2023. <https://www.e-flux.com/journal/134/525421/speeds-and-vectors-of-energy-terrorism/>

102 T. Perga, 'Ecocide in Ukraine: How Russia's War will poison the country (and Europe) for decades to come' *De Gruyter Conversations*, 30 June 2022, accessed 27 June 2023. <https://blog.degruyter.com/ecocide-in-ukraine-how-russias-war-will-poison-the-country-and-europe-for-decades-to-come/>

103 D. Tsymbalyuk, 'Erasure: Russian imperialism, my research on Donbas, and I' *Kajet Journal*, June 15, 2022. <https://kajetjournal.com/2022/06/15/darya-tsymbalyuk-erasure-russian-imperialism-my-research-on-donbas/>

104 A. Bazdyrieva, 'No Milk, No Love' *E-flux Journal*, no. 127 (May 2022). <https://www.e-flux.com/journal/127/465214/no-milk-no-love/>

of Zaporizhzhia NPP are all contemporary acts of slow violence that poison the land and populations, causing the future exhaustion of the territory. The ongoing war already brings a vast environmental impact, even notwithstanding these purely terroristic acts¹⁰¹.

According to Tetiana Perga's report, regular shelling of critical infrastructure led to 'the contamination of soil, surface, and underground water with various chemical components and organic compounds.' It poisoned water and affected the Black and Azov Seas, too, especially considering the massive pollution after the destruction of Azovstal. Military equipment manoeuvres destroy soil and kill vegetation. The biodiversity of the regions affected by the war is at risk of disappearing. Threats and consequences of the terroristic acts impact environmental migration that will only increase. So even if the city survives deoccupation, it is at risk of becoming unsuitable for life¹⁰².

The work of Darya Tsymbalyuk, who researches the (geological) history of the Donbas region and tests environmental humanities' optics on the Russo-Ukrainian War, helps us understand that history may reflect itself in these circumstances. She argues that visualising the land as a space devoid of history is a starting point for imperial actions. The Russians are destroying cities and ecosystems to say after the erasure that there was nothing there before they came, and nothing can exist there without them. They did it multiple times in the past, especially in the southern and eastern parts of Ukraine, reducing the history narratives only to the one needed for imperial success¹⁰³. Going by this logic, if Russian forces have the missiles after deoccupation, they will make every effort to erase the city because it is the only possible solution for the situation within the framework of their ideology. In such a case, restoring the past knowledge and memory of the destroyed Berdiansk and similar southeastern Ukrainian cities will be the task for future historians. Such restoration and analysis will call for a transdisciplinary approach. Not only human narratives could be present in this memory research of the future Berdiansk, but also the histories of the landscape. The main questions for the researchers of future sites of Berdiansk may be as follows: What happened to the sea and particular wildlife around it? What do ecocide footprints tell us about the erasure of memory in the southern part of Ukraine? The interconnection of human and non-human stories could paint a picture of the scope adequate for representing the region's colonial history.

The threat that Ukrainian cities could face destruction in the short term leads to some critical conclusions about the geopolitical history of past centuries. Asia Bazdyreva, whose latest texts deal with resourcification and colonial infrastructure, describes the colonial optics that recognise Ukraine only as a territory, denying it any agency¹⁰⁴. European-Soviet modernity normalised viewing anything on the Ukrainian land not as life but as a resource for extraction. Among other things, it caused the self-victimisation mode of Ukrainian mem-

105 A. Bazdyrieva, 'Ukraina y Antropotsen: Zemlia' *Korydor*, 18 December 2020, accessed 27 June 2023. <http://korydor.in.ua/ua/stories/ukraine-antropocen.html>

106 D. Tsymbalyuk, 'Kolonializm ta skorbota, v chomu rol dovkillievoi humanitarystyky sohodni – kolonka Dari Tsymbaliuk' *Suspilne Kultura*, 7 June 2023, accessed 27 June 2023. <https://suspilne.media/499384-kolonializm-ta-skorbota-v-comu-rol-dovkillievoi-gumanitaristiki-sogodni-kolonka-dari-cimbaluk/>

ory politics, enabling international support of the extractivist and dehumanisation politics of the Russian Federation¹⁰⁵. The military destruction of cities is a consequence of seizing local agency.

From the Russian expansionist optics, the Ukrainian lands are a resource devoid of history or memory. All living forms that can testify to the pre-Russian agency must be disposed of. Geological and non-human footprints of the particular land become substantial proof against the resourcification optics and can prevent the imperial logic from developing further down the line.

Memory Studies of the future can develop in many ways. It can produce heroes' memorials, tell displacement stories, and analyse local ecosystems. A transdisciplinary approach to history can become a helpful tool in a situation of uncertainty and fragility to oppose the colonial strategy of knowledge fragmentation that obscures the complex interdependence of phenomena. The environment-oriented historical method can be a way out from the situation wherein archives are erased, and the intellectual tradition becomes impossible to sustain after the past knowledge producers are killed. 'Restoring the memory of human and non-human worlds is also part of anti-colonial struggle'¹⁰⁶. Saving and reproducing humans' and non-humans' life worlds vanquishes the death worlds born from Russian necropolitics.

CONCLUSIONS

Berdiansk is a city with a colonial past typical for southeastern Ukraine. It was a part of the Novorossia colonial project and later of the Soviet Union's industrialised region that endured the challenges of the 20th century. Since Ukraine gained independence, Berdiansk remained in its post-Soviet condition and became an object of political manipulation. The field of memory was one of the most active parts of Ukrainian political life. Ukrainian presidents' ad-hoc measures resulted in an electoral division that ultimately alienated the southeastern region from the idea of the Ukrainian national project. Speculations on memory brought about polarisation. The Russian state machine contributed to aggravating the problems and, eventually, took advantage of the situation. Since the Euromaidan and the Russian hybrid invasion of 2014, memory politics have become centralised, and Berdiansk had to respond to security threats. Berdiansk's memorials, street names, and commemorative practices became the field of ideological confrontation, typical for the post-Maidan Ukrainian society. In 2015, a decommunisation working group was established in the city. The Research Institute of Urban History became its part and the leading actor in transformative processes in Berdiansk. With the support of the pro-Ukrainian residents, a few deputies from the City Council, and the UINM, the Institute influenced toponymic changes in

the framework of the decommunisation and created a vision of Berdiansk that was distinct from the previous one.

The examples from Berdiansk's decommunisation experience emphasise the problematic nature of post-2014 Ukrainian memory politics. The radicalism and rapidity of the decommunisation resulted in an awkward and unreflected separation from the Soviet heritage. Toponymy changes led to the depoliticisation of the symbolical space but left the complexity of local history unspoken. Probably, the locals accepted the new concept of the city's historical identity not because they fully agreed with it but because they understood the necessity of securing the public sphere from the meddling of the Russian military's information campaign. The 'What Is Your History?' project showed it was possible to develop alternative memory practices, even under the circumstances of war.

Berdiansk cases reveal a broader context of Russian imperial politics. Having adopted a neo-Soviet ideology, Russia quickly transitioned to expansionist nationalism. Aggressive international memory politics of the Russian Federation and its informational war affected the region overall and Berdiansk specifically. Since February 2022, the Russian Federation has operated in the Ukrainian political and commemorative fields not remotely, as was the case previously, but in the physical space of southeastern cities. In Berdiansk, Russian occupational authorities violently reinterpreted the local heritage. Invaders and quislings destroyed new monuments, re-identified the city's important spots and placed new monuments aligned with occupational memory politics. The destiny of museums' collections and the city cemetery's condition remain unknown.

Given how destructive the Russian authoritarian policy is, this paper also reflects on the memory politics of the city's post-liberation period. Partners of the Research Institute of Urban History emphasised the necessity to do away with all suspicious toponymy and memorials from the perspective of the current national military ideology, which was met with a concerned reaction. Heritage of the past can be helpful material for resisting Russian imperialism. Founding museums and sponsoring the development of the institutional practice of commemorating different (hi)stories is a much more efficient way to fight than erasure. Another aspect complicating the prognosis is the city's uncertain future. The Russian military damages the southeastern territories at a scale that can become increasingly catastrophic and result in the destruction of southeastern lands. Will Berdiansk exist after its liberation or suffer the fate of similar cities destroyed by hostilities? In the latter case, the local memory politics approach will have to be reinvented to include other forms of knowledge (e.g., from wildlife species, lands, seas, and ecosystems) to continue reflecting on the consequences of imperialism.

REFERENCES

- Babka, V. 'Polityka pamiaty v pershi roky nezalezhnosti Ukrainy' *Hileia: naukovyi visnyk*, no. 110 (2016): 360–364.
- Bakhanov, K. 'Novi chasy – novi heroi: formuvannia kultury pamiaty v Ukraine', In *Kultura istorychnoi pamiaty: yevropeiskyi ta ukrainskyi dosvid*, edited by Shapoval, Yurii, Larysa Nahorna, Oleksandr Boiko and Valentyn Bushanskyi, 182–217. Kyiv: IPIEND im. I. F. Kurasa, 2013.
- Balachuk, I. 'Okupanty vyrishyly vstanovyty pamiatnyk "asvabaditeliu" u Berdiansku', *Ukrainska Pravda*, June 4, 2022. <https://www.pravda.com.ua/news/2022/06/14/7352370/>
- Bazdyrieva, A. 'No Milk, No Love'. *E-flux Journal*, no. 127 (May 2022). <https://www.e-flux.com/journal/127/465214/no-milk-no-love/>
- Bazdyrieva, A. 'Ukraina y Antropotsen: Zemlia' *Korydor*, December 18, 2020. <http://korydor.in.ua/ua/stories/ukraine-antropocen.html>
- Bernhard, M, and Kubik J. (eds). *Twenty Years After Communism*, New York, 2014. Doi: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199375134.001.0001>.
- Boym, S. 'Nostalgia and Post-Comunist Memory' in *The Future of Nostalgia* (New York: Basic Books, 2001): 98–121.
- Chop, V. and Lyman I. 'Free Berdiansk': *the town in times of the anarchist social experiment (1918–1921 years)*. Zaporizhzhya: Tandem – U, 2007.
- Gaidai, O. 'Leninfall in Ukraine: How Did the Lenin Statues Disappear?'. *Harvard Ukrainian Studies* no.1/2 (2021): 45–69.
- Gnatiuk, O. 'The renaming of streets in post-revolutionary Ukraine: Regional strategies to construct a new national identity', *Acta Universitatis Carolinae. Geographica. Univerzita Karlova*, no. 53 (2) (June 2018): 1–18.
- Hirsch, M. 'The Generation of Postmemory'. *Poetics Today*, no. 29 (1) (March 2008): 103–128. Doi: <https://doi.org/10.1215/03335372-2007-019>
- Hnybida, E. 'Berdiansk vidznachyv Den hidnosti ta svobody', *Berdiansk 24*. February 2, 2021. <https://www.brd24.com/news/Berdiansk-vidznachiv-den-gidnosti-ta-svobodi.html>
- Hnybida, E. 'Prazdnovanye Dnia pobedy v Berdianske. Ne oboshlos bez provokatsyi', *Berdiansk 24*, 9 May 2016. <https://www.brd24.com/news/a-43734.html>
- Hnybida, E. 'V Berdianske polk Azov otmetyl dva hoda s dnia sozdanyia', *Berdiansk. 24*, 5 May 2016. <https://www.brd24.com/news/a-43663.html>
- Hnybida, E. 'V Berdiansku proishla tseremoniia pokladannia kvitivy moriakam-desantnykam. "Livi" vdaly do provokatsii', *Berdiansk 24*, 8 May 2018. <https://www.brd24.com/news/a-65730.html>

- Hnybida, E. 'V Berdiansku vidznachaiut Den Peremohy', *Berdiansk* 24, 9 May 2019. <https://www.brd24.com/news/a-72019.html>
- Hrynevych, V. 'Polityka pamiaty Druhoi svitovoi viiny v Ukraini: u poshukakh identychnosti ta konsolidatsii' *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy*, no. 4 (2011): 111–127.
- Hyrych, I. and Shapoval, Y. 'Chomu neobkhidno pereosmysliuvaty mynule?', *KAS policy paper* no.16, May (2010): 1–44.
- Kobchenko, K. 'Dekomunizatsiia v Ukraini: postkolonialnyi kontekst' *Ukrainoznavchyi almanakh*, no.19 (2016): 66–70.
- Konstantinova, V and Lyman, I. 'Urban project "What is your history?"' *City: History, Culture, Society*, no. 8 (June 2020): 126–129. <http://mics.org.ua/journal/index.php/mics/article/view/124>
- Konstantinova, V. (director of the Research Institute of Urban History), in discussion with the author, November 9, 2022, transcript and recording, Zoom platform.
- Korolenko, B., Karetnikov I. and Maiorov M. 'Decommunization of the names of the settlements and regions in Ukraine: the basis, the process, and the results' *City: History, Culture, Society*, no. 2 (October 2017): 134–141. Doi: <https://doi.org/10.15407/mics2017.02.134>
- Kravchenko, V. 'Ponevolennia istoriiei: Radianska Ukraina v suchasni istoriohrafii' in *Ukraina, Imperiia, Rosiia: Vybrani staty z modernoi istorii ta istoriohrafii* (Kyiv: Krytyka, 2011): 455–529.
- Kyrydon, A. 'Polityka pamiaty v Ukraini (1991–2015 rr.)' *Ukraina-Yevropa-Svit. Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats.. Seriia: : Istoriia, mizhnarodni vidnosyny*, no. 15 (2015): 244–250.
- Liubarets, A. 'Vidznachennia 9 travnia yak dzerkalo ukrainskoi polityky pamiaty (2005–2015)' *Aktualni problemy vitchyznianoi ta vsesvitnoi istorii*, no. 28 (2016): 176–189.
- Mark, J. *The Unfinished Revolution: Making Sense of the Communist Past in Central-Eastern Europe*. New Haven: Yale University Press, 2010.
- Matvienko, S. 'Nuclear Cyberwar: From Energy Colonialism to Energy Terrorism' *E-flux*, no. 126, April 2022. <https://www.e-flux.com/journal/126/460842/nuclear-cyberwar-from-energy-colonialism-to-energy-terrorism/>
- Matvienko, S. 'Pollution as a Weapon of War' *L'internationale*. https://www.internationaleonline.org/opinions/1100_pollution_as_a_weapon_of_war/
- Matvienko, S. 'Speeds and Vectors of Energy Terrorism' *E-flux*, no. 134, March 2023. <https://www.e-flux.com/journal/134/525421/speeds-and-vectors-of-energy-terrorism/>
- Michel, C. 'Decolonize Russia'. *The Atlantic*. <https://www.theatlantic.com/ideas/archive/2022/05/russia-putin-colonization-ukraine-chechnya/639428/>

- Nabok, S. 'Derzhava i polityka pamiati: dosvid chotyrokh Prezydentiv Ukrainy' *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy*, no. 5 (2011): 393–421.
- 'Na Pervomai v Berdianske proshel prazdnychnyi Avtomaidan y velomaidan', *Berdiansk* 24. February 2, 2014. <https://www.brd24.com/news/a-6855.html>
- Nikolaiets, Y. 'Polityka istorychnoi pamiati v Ukraini na pochatku XXI st.', *Zbirnyk naukovykh prats "Politologichni studii*, no. 2 (2011): 192–204.
- Osipian, Ararat and Osipian Alexandr. 'Regional Diversity and Divided Memories in Ukraine: Contested Past as Electoral Resource, 2004–2010' *East European Politics and Societies* 26, no. 2 (August 2012): 616–642.
- Perga, T. 'Ecocide in Ukraine: How Russia's War will poison the country (and Europe) for decades to come' *De Gruyter Conversations*, 30 June 2022. <https://blog.degruyter.com/ecocide-in-ukraine-how-russias-war-will-poison-the-country-and-europe-for-decades-to-come/>
- Plokhii, S. 'Goodbye Lenin: A Memory Shift in Revolutionary Ukraine'. *Ukrainian Research Institute Harvard University*. <https://gis.huri.harvard.edu/full-paper-pdf>
- Riabchuk, M. 'Dekomunizatsiia chy dekolonizatsiia? Shcho pokazaly politychni dyskusii z pryvodu "dekomunizatsiinykh" zakoniv?', *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy*, no. 2 (2016): 104–117.
- Shkandrij, M. *Revolutionary Ukraine, 1917–2017 History's Flashpoints and Today's Memory Wars*. New York; Abingdon: Routledge, 2020.
- Smith, L. *Uses of Heritage*, London: Routledge Taylor and Francis Group, 2006.
- Solomka, O. 'U Berdiansku pamiatnyk Dzerzhynskomu pererobly v kozaka', *NV.ua*, October 20, 2017. <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/u-berdjansku-pam-jatnik-dzerzhynskomu-pererobili-v-koza-ka-2061797.html>
- 'Sudbu pamiatnykov Lenynu v Berdianske liudy reshat holosovanyem', *Berdiansk* 24, February 24, 2014. <https://www.brd24.com/news/a-6446.html> (accessed 10 January, 2022).
- TRK Yuh, 'Budut ly snosyt pamiatnyk bortsam za svobodu v Berdianske'. *YouTube* video. 3:56 December 22, 2020. <https://www.youtube.com/watch?v=slCWN0ORpwE>
- TRK Yuh, 'Pereymenovanye ul. Shpytalnoi', *YouTube* video, 4:05, October 9, 2015. <https://www.youtube.com/watch?v=MJ2fWtYm2L0>
- TRK Yuh, 'Pereymenovanye ulyts', *YouTube* video, 1:49, April 22, 2015. https://www.youtube.com/watch?v=b_E0DFVWZIE
- Tsymbalyuk, D. 'Erasure: Russian imperialism, my research on Donbas, and I'. *Kajet Journal*. June 15, 2022. <https://kajetjournal.com/2022/06/15/darya-tsymbalyuk-erasure-russian-imperialism-my-research-on-donbas/>

- Tsymbalyuk, D. 'Kolonializm ta skorbota, v chomu rol dovkillievoi humanitarystyky sohodni — kolonka Dari Tsymbaliuk' *Suspilne Kultura*, 7 June 2023. <https://suspilne.media/499384-kolonializm-ta-skorbo-ta-v-comu-rol-dovkillevoi-gumanitaristiki-sogodni-kolonka-dari-cimbaluk/>
- Turchenko, F. 'Istorychna pamiat ta polityka pamiaty na Zaporizhzhzi (1991–2015 hh.). Ch. 1.' *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, no. 42 (2015): 196–208.
- 'U Berdiansku okupanty poznushchalysia z pamiatnyka zakhysnykam Ukrainy', *zprz.city*, April 25, 2022. <http://zprz.city/news/view/u-Berdiansku-okupanti-poznushhalysia-z-pamyatnika-zahisnykam-ukraini>
- 'V Berdianske na AZMOLe demontyruuiut pamiatnyk Lenynu', *Berdiansk 24*, February 2, 2016. <https://www.brd24.com/news/a-39708.html>
- 'V Berdianske opredelyly proekt pereymenovanyia ulyts horoda'. *Berdiansk 24*. January 26, 2016. <https://www.brd24.com/news/a-39028.html>
- 'V Berdianske snesly pamiatnyk Lenynu na Prymorskoï ploshchady (foto - vydeo)', *Berdiansk 24*, January 28, 2015. <https://www.brd24.com/news/a-9232.html>
- 'V Berdianske vmesto pamiatnyka Lenynu ustanovyly dekoratyvnyi maiak. Foto', *Reporter-ua*, May 24, 2016. https://reporter-ua.com/2016/05/24/292127_v-Berdianske-vmesto-pamyatnika-leninu-ustanovili-dekorativnyy-mayak-foto
- Vodotyka, S, and Savenok L. 'Urban space, decommunization and the problems of historical memory' *City: History, Culture, Society*, no. 2 (October 2017): 119–133. <https://doi.org/10.15407/mics2017.02.119>
- Yurchuk, Y. 'Nexus Between Cultural Trauma, Collected Memories and Social Trust: a Glass Half-Full, Half-Empty or Shattered. A case of the post-1991 Ukraine', In *Painful Pasts and Useful Memories, Remembering and forgetting in Europe*, edited by Barbara Törnquist-Plewa and Niklas Bernsand, Lund University (2012): 73–91.
- Zhurzhenko, T. 'Legislating Historical Memory in Post-Soviet Ukraine'. In *Memory Laws and Historical Justice: The Politics of Criminalizing the Past*, edited by Barkan Elazar and Ariella Lang, Springer Nature (2022): 97–103.
- Zubchenko, O. 'Obraz mista v okupatsii' *Visnyk NTUU KPI Politolohiia. Sotsiolohiia. Pravo*, no. 1 (57) (2023): 24–34.

Тарас Березюк,

магістр

Національної академії

образотворчого мистецтва

і архітектури (Київ, Україна)

tarasberezyukknu@ukr.net

ORCID ID: [https://orcid.](https://orcid.org/0000-0002-2534-6169)

[org/0000-0002-2534-6169](https://orcid.org/0000-0002-2534-6169)

КОНТАМІНАЦІЯ РИТУАЛУ: ПРОСТІР БУДІВЛІ УКРАЇНСЬКОГО ДОМУ І ЙОГО ПЕРФОРМУВАННЯ

Вихідним положенням цього дослідження є припущення, що архітектурно опосередковане місце — мережевий вузол та осередок ідеології — це територія перманентного впливу, який здатний відтворювати запрограмований режим відносин і відповідно налаштовувати соціальні простори. Особлива напруга виникає у зв'язку з місцями-рештками політичних систем минулого, які були опорами цих систем: підключені до іншого контексту вони стають анахронічними надлишками, що по-різному інтегруються в оточення. Саме такими є архітектурні пам'ятки тоталітаризму — ідеологічно навантажені агенти соціалізації, політична роль яких дестабілізується або ж трансформується в нове значення. У фокусі статті — декілька прикладів, які демонструють різні позиції відносно складної архітектурної спадщини і види її трансформацій, та найбільше уваги зосереджено на одному з них — будівлі Музею Леніна в Києві, апропрійованому Українським Домом, представницькою інституцією, що успадкувала усталені способи позиціонування і моделі відносин, які часто стають дієвими в нових формах репрезентації. За умови нечутливості та цілеспрямованого забуття ці установки латентно легітимізуються, тому ефективне підважування є потребою і вимагає критичної взаємодії з архітектурним простором, а не системою позначень. Мистецтво як просторова практика може бути таким інструментом: воно оприявнює і змінює характери місця, демонструє неочевидні конфлікти, пропонує побічну реальність. Користуючись прикладом тимчасового виставкового проекту «Ти як?» в Українському Домі, інсталяції мистецтва воєнного стану, що ситуативно апропріювала і перформувала архітектурний простір, виявлено точки дотику, які можуть допомогти в інтенційному переосмисленні архітектурної пам'ятки й напрацюванні стратегій продуктивної взаємодії. Просторова модель Анрі Лефевра, категорія характеру Крістіана Норберга-Шульца і теорія територіалізованого асамбляжу Кіма Дові стали допоміжними в цьому.

Ключові слова: місце, простір, характери, тоталітарна архітектура, Український Дім, інсталяція, виставка «Ти як?».

DOI 10.15407/mics2025.01.036

УДК 72.06Український Дім

1 Ш. Бодлер, В. Беньямін, *Паризький сплін*. Есе, пер. з фр. та нім. Романа Осадчука (Київ: Видавництво «Комубук», 2023): 207–210.

2 D. Watkin, O. Hopkins, *A History of Western Architecture* (London: Laurence King Publishing, 2023): 600.

3 *Architectural Theory*, vol. 1 (Malden, Oxford, Victoria: Blackwell Publishing Ltd, 2006): 210, 216.

4 P. Sloterdijk, "Architecture As an Art of Immersion", *Interstices: Journal of Architecture and Related Arts* 12 (2011).

5 L. Mumford, "The Death of the Monument", in *Circle: International Survey of Constructive Art* (London: Faber and Faber, 1937).

6 Б. Бодлер, *Паризький сплін*. Есе, 229.

Деякі структури минулого, мігруючи в теперішнє, стають основою для нових соціальних практик. Особливо це стосується місць (*places*) як топографічних координат — реєстрів присутності. Але у взаємодії з ними сутнісно «нове» є лишень доповненням, що втілюється та певною мірою продовжує життя попередньо усталеного. І в цьому злий жарт: фантоми первинного зринають після проголошеного колапсу. Архітектурні форми — фізичні та уявні форми «збудованого часу» — підтримують таку константність. Варто принаймні звернути увагу на продукуючі моделі проникнення й «заселення» обжитого в утопії Фур'є, яку розпізнав Беньямін у пасажах¹, чи навіть Шпеєра, котрий, на думку Ваткіна², «повторює» архітектурні візjonerства Просвітництва, зокрема Булле та Леду у їх симпатії до морального конструювання суспільства, поетичності форм та «архітектури, що говорить»³. Тобто йдеться про зіткнення, адаптацію і метаморфоз — поступове становлення законів організму в межах досвіду іншої формальної системи, що зрощується з іншими соціальними реаліями.

Саме через те, що архітектурні об'єкти зручні для дослідження «вегетацій» — ужитковості, «пробоїн», деформацій, — інверсивно вони є камертоном суспільства: будинки часто зведені не під індивідуальну потребу і смак, про що застерігає Слотердайк⁴, вони не здатні оновлюватися, на превеликий жаль Мамфорда⁵. І саме тому вони постійно нагадують про перебування в полоні минулого (а не просто в полоні). Отже фланерування, після Бодлера й Дебора, стає одержимістю в кожній наступній життєдайній «руїні», що «несе в собі своє завершення»⁶ підтвердити неминучу минулість теперішнього. Чи завжди влаштовує цей консенсус? Розглянемо два приклади.

Перший стосується Палацу італійської цивілізації в Римі, другий — трибуни Zeppelin, що є частиною комплексу з'їздів НСДАП в Нюрнберзі. Обидві архітектурні пам'ятки можуть бути хорошими взірцями тоталітарної архітектури, або ж архітектури залякування (*intimidation architecture*), і попри те, що хронологічно, політично та практично легко простежити спільні риси, у межах видимості, впливу (агентності) та взаємодії їхні долі кардинально різняться.

Палац італійської цивілізації, цей раціоналістичний, неокласицистичний паралелепіпед у травертині, побудований у часи режиму Муссоліні, мусив стати символічним центром виставкового кварталу в Римі для розміщення експозиції, що повинна була прославляти культуру імперії спеціально в межах запланованої Всесвітньої виставки. Фактично зведений до 1943 року, у час війни, коли виставка була вже неможливою, на диво збережений від погромів, палац зумів зберегти також свою первинну роль, і після десятиліття нетривалого забуття повернувся до першопочаткової репрезентативної функції (у 1953 році було проведено Міжнародну агрокультурну виставку; у 1945-му, 1963-му, 1967-му і в наступні десятиліття будинок потрапляв у кінофільми, зокрема в *Le Tentazioni del Dottor Antonio* режисера Фе-

7 N. Carter, "«What Shall We Do With It Now?»: The Palazzo della Civiltà Italiana and the Difficult Heritage of Fascism", *Australian Journal of Politics and History* 66, no. 3 (September 2020): 378.

8 Там само, 394–395.

9 K. Spirou, "Natural Affinities: Fendi Hosts First Contemporary Art Show in Rome Showcasing Works by Giuseppe Penone", *Yatzer*, last modified November 23, 2023, <https://www.yatzer.com/fendi-matrice-giuseppe-penone>.

10 З італ.: «Народ поетів, митців, героїв, святих, мислителів, вчених, мореплавців, переселенців».

11 Carter, "«What Shall We Do With It Now?»", 380.

деріко Фелліні, де став «візуальним центром», що, авжеж, вплинуло на емансипацію образу пам'ятки). Після реставрації в 2003–2008 роках палац був орендований компанією *Fendi* (з 2015-го), магазином модного одягу, який на першому поверсі організував простір для тимчасових виставок. Характер цих виставок свідчить не тільки про обраний інституцією підхід у формуванні зручного для себе образу (конвертуючи культурний капітал у маркетингову цінність зокрема), а й про бажану картину ідентичності у відношенні із затертими полями колективної пам'яті, унаочнюючи квінтесенцію загальної політики щодо складної спадщини доби фашизму в Італії⁷.

Так, у проекті *Una Nuova Roma* (жовтень 2015 – березень 2016), присвяченому «перевідкриттю палаццо» після десятиліть «невизначеності», акцентовано на архітектурних особливостях пам'ятки раціонального модернізму, її повоєнній історії, але зовсім вилучено згадки про фашизм, Муссоліні та Другу світову, а керівництво магазину моди обрало статус «поза політикою»⁸ (цей же вектор воно, вочевидь, обрало і під час війни Росії в Україні, продовжуючи працювати в підсанкційній країні агресора).

Дещо більше ніж «некритичний потенціал» бачимо і в співпраці *Fendi* з т. зв. сучасним мистецтвом. Зокрема, на виставці скульптора Джузеппе Пеноне («Матриця», січень–липень 2017) представлено «евокативні форми» з мармуру і бронзи, для яких простір палаццо слугував німим доповнювачем, такою собі декорацією, що підтверджувало примат чистого, віртуозного мистецтва⁹. На нещодавній ретроспективній виставці 97-річного художника Арнальдо Помодоро під назвою «Великий театр цивілізацій» (травень–жовтень 2023) обраний режим дистанціювання глядача резонує з залишеними словами на фасаді: *Un popolo di poeti, di artisti, di eroi, di santi, di pensatori, di scienziati, di navigatori, di trasmigratori*¹⁰. Цей вислів не просто сигналізує, можливо, єдиним непозбутнім вербальним вказівником присутності минулого авторитету — він обгортає, підсумовує і підносить очевидну небезпеку. Коротко і влучно про це говорить Рут Бен-Гіат, з чого напрошується те, що риторичність місця поновлюється:

«*Fendi* організовує виставки, присвячені італійській культурі на першому поверсі. У повідомленні однієї з них сказано, що виставка є шансом італійського генія. Вони використовують ті ж самі слова, що використовували фашисти, у тому ж самому місці. Немає історичної чутливості до мови, жестів і використання монументів»¹¹.

У випадку з трибуною Zeppelin в Нюрнбергу «історична чутливість», як можна пересвідчитися, дещо інша. Частина комплексу з'їздів нацистської партії, пам'ятка, побудована в 1934–1936 роках, змогла деякий час функціонувати з оригінальним призначенням, а режим,

очевидно, скомпрометував себе значно глибше, щоби сентимент до нього міг безперешкодно розвиватися. Тому замовчування як минулого в речах, що зберігають про нього пам'ять, так і минулого в цілому, є неможливим. Але в цьому контексті поглянемо не на те, як сучасна Німеччина долає і пропрацьовує власні травми за посередництва пам'яток і конкретної пам'ятки зокрема, а на те, як факт цієї пам'ятки, а точніше ідеологізованого об'єкту, стикається з необхідністю її заперечити, — тобто тим, що можна назвати часом «після» ідеології.

Трибуна Zeppelín — чи не найбільш промовиста частина архітектурного комплексу з'їздів нацистської партії¹². Зведена для увінчування території організації масових видовищ — щорічних колективних ритуалів, які підтримували бажаний образ пануючого в Німеччині режиму, — ця трибуна для звернень нацистського фюрера була водночас композиційним центром розгорнутої міфологемі: витягнута колонада, ітерація атрибутки, сходи, що слугували п'єдесталом і звищенням, нагадуючи про недоторканність влади і регульовану соціальну нерівність, — мусили захоплювати і об'єднувати, виштовхуючи раціональне та індивідуальне. Симуляція сили і героїчної краси перепліталися зі сакральною таємничістю: півтори сотні прожекторів по периметру дірявили нічне небо в дні проведення дійства, створювали «храм світла», що з'єднував із безкінечністю.

Зрозуміло, що такий символічний баласт був несумісний із політикою демократизації Західної Німеччини після 1945 року. Відтоді й до середини 1980-х можна простежити, як риторичність і матеріальність місця деформуються, похитуючи ідеологічну присутність, але не допускаючи повної руйнізації, бо цим самим є ризик збурити хвилю емпатії. Тобто наративність і фізичний стан цих «закам'янілих слів» регулюються мірою нівелювання запрограмованого афекту.

Відразу ж після того, як американські війська захопили Нюрнберг і провели урочистий парад у квітні 1945-го, центральну свастику на пафосному «подіумі фюрера» не менш пафосно спустили в небо, і деякий час територію навпроти використовували для мілітарних церемоній переможців та спортивних тренувань. У 1967 році, після того, як трибуна Zeppelín потрапила в публічну увагу через досі збережену нібито нацистську символіку в декорації, що спричинило конфлікт, міський уряд вирішив прибрати бічні колонади, аргументуючи це нестійкістю конструкції. Така часткова ампутація, за переконаннями Шерон Макдональд, похитнула «візуальний вплив», «роззброївши» монументальність форми: вражаюча споруда з бетону і цегли, що покритим черепашником імітувала мармуровий Пергамський вівтар, стала нікчемною. Поряд із цим, навіть зовні ординарне використання, як-от проведення спортивних і музичних подій, було недостатнім, щоби десакралізувати це місце. Тому після того, як баварське законодавство надало охоронний статус пам'ятки у 1973-му, почався

13 Див.: Macdonald, "Words in Stone?"; "Homepage", Documentation Center Nazi Party Rally Grounds, accessed June 11, 2017, <https://museums.nuernberg.de/documentation-center/>.

14 P. Connerton, *How Modernity Forgets* (Cambridge: Cambridge University Press, 2009): 22.

15 G. Harman, *Architecture and Objects. Art after Nature* (Minneapolis, London: University of Minnesota Press, 2022): 5.

процес подолання не матеріальності, а значеннєвості, і не шляхом вилучення, а пропрацювання пам'яті місця.

Через десять років, після реставрації Золотої зали — величезного приміщення (335 м² площею і 8 м висотою) всередині трибуни Zeppelín, — у 1985-му в ньому відкрилася перманентна виставка *Faszination und Gewalt* («Фашизм і насильство»), що, попри критику за певну неточність, усе ж вважається етапною спробою «зіткнення» з незручним минулим місця. Згодом (2001) почав діяти Документаційний центр в сусідньому Конгрес-Голі з постійною експозицією (впродовж 2020–2023 закрита на реорганізацію). Він перебрав на себе більш комплексну роль архівної, дослідницької та просвітницької інституції, завдання якої — протидіяти аурі місця шляхом поширення знання про його минуле¹³.

Обидва ці приклади — нагадування про те, що архітектурний об'єкт, попри існування поза оригінальним контекстом функціонування, залишаючись підключеним до мережі соціальних практик, по-різному розкриває свою заангажованість. Втім, незалежно від того, чи виконує він роль пам'ятки (меморіалу), розповідаючи про свою історію і застерігаючи, чи продовжує відігравати репрезентативне значення, розподіляючи свою історію і реконструюючи програму відносин, його агентність («прабатьківська агентність»¹⁴) є автономною. В одному випадку вона приймається і замовчується, у другому — нейтралізується і використовується, опонуючи самій собі (навіть флер чистої утилітарності, що підкреслює невинність модерністських проєктів (апелюючи до естетичності, як не дивно), не зберігає від розвінчування ідеологічної непричетності: утилітарність не просто залучена в ритуальні практики націонал-соціалізму — вона їх проявляє, якщо не зауважувати, що сама, зрештою, є ритуалом поза часом).

В обох випадках, також, ані зовнішні «повсякденні» практики, ані вербально-рекогнітивні не спростовують значеннєвості місця (взаємодіють обережно, так би мовити, крізь гумові рукавички), залишають його надлишковість (апофатизм Гармана!) далі непорушною, кружляючи навколо неї танок.

Але є іще третій приклад — коли ця «надлишковість» — структурно-символічна спадкоємність/континуальність архітектурної пам'ятки, — попри автономність і прогресуючу латентність, є не просто супровідною, а й співчасною, тобто дієвою: місце не лише відтворює, а й відтворюють місце також.

Зрозуміло, що в такому ракурсі проблема зосереджується довкола того, що можна назвати здатністю бачити місце. Якщо, за Гарманом¹⁵, кожна річ — частково невиражений надлишок у кожен момент, то бачення передбачає протилежне — щось, що намагається цей надлишок проколоти. Бачити — означає ментально опанувати місце, зрозуміти його функ-

16 П. Гілен, *Перформування спільного міста. На перетині мистецтва, політики й громадського життя: зб. статей* (Харків: IST Publishing, 2019).

17 Н. Lefebvre, *The Production of Space* (Oxford, Cambridge: Blackwell, 1991), 129.

ції, мережевість, агенцію, доступність і (не)можливості, тобто зафіксувати момент злиття із його співприсутністю. Та головне, бачити місце — виявляти сліди «стьобання» — швів ідеології (матеріалізованої ідеології, в розумінні Альтюссера) з пам'яттю. Тоді така оболонка місця, як архітектурна пам'ятка, конститує «вторгнення» у своє тіло винятково через надлишковість.

Частково це відноситься до прерогативи оптичної функції мистецтва, яке Паскаль Гілен наділяв здатністю протистояти і викривати місце, роблячи його публічним, чи то пак спільним¹⁶. Але й більше: воно спроможне злипатися своєю мікрореальністю з реальністю місця (як фотографія, за Роланом Бартом), вибудовуючи імерсивний портал у дискурс-того-що-на-тілі. Отже, вторгнення мистецтва в різні закутки міського ландшафту зі своєю історією й пам'яттю — ланцюгом непозбутніх асоціацій — подібне до будівельного крану й рентгену — імплантів додаткової чуттєвості й альтернативної версії його конкретності.

Тому третій приклад, який розглянемо детальніше і винесемо у фокус предмету статті, стосується будівлі Українського Дому в Києві і того, як ситуативна (неінтенційна) практика мистецького «викривання» — виставка «Ти як?», що проходила з 1 червня по 2 липня 2023-го, — взаємодіяла з її надлишковістю.

Перш ніж підійти до «моменту вдарання», зупинимося на реконструюванні місця до «великого вибуху», але перед тим прокреслимо дорожню мапу для орієнтації на місцевості після.

1.

Три теоретичні локуси будуть корисними для розщеплення ситуації. Перший — модель соціального простору Анрі Лефевра. Другий — аналітичні категорії місця Крістіана Норберга-Шульца. І третій — поняття територіалізованого асамбляжу Кіма Дові.

За Лефевром, соціальні відносини продукування мають просторовий характер, оскільки простір — корелят соціальної реальності¹⁷. Розглядаючи простір як текучу основу будь-якої дії, мережеву напругу й матрицю виробничих відносин, у якій вони проектуються, у яку вписуються і яку відтворюють, не уникнути зіткнення з його гетерогенністю і багатошаровістю. Це пропонує, здавалося б, безкомпромісній мисленнєвій установці розпізнавати простір не як суху абстракцію — не як річ («контейнер»), і не як контекст («контекст, що смердить»), а як динамічну актову енергію, що посилює інтенціональність предмета.

Відколи горизонт розуміння даного поняття розширюється, його аналітичний потенціал фрагментується. Тому, наприклад, той же Лефевр, котрий структурує соціальний простір, виокремлюючи просторові практики, репрезентації простору і репрезентаційні просто-

18 П. Слотердайк, *Терор з повітря* (Харків: IST Publishing, 2023).

19 Lefebvre, *The Production of Space*, 117.

20 Там само, 142.

21 С. Шліпченко, *Записано в камені: короткі інтервенції в історію та теорію архітектури* (Київ: Видавничий дім «Всесвіт», 2009): 18.

22 Lefebvre, *The Production of Space*, 38.

23 С. Шліпченко, *Записано в камені*, 28.

24 С. Norberg-Schulz, *Genius Loci. Towards a Phenomenology of Architecture* (New York: Rizzoli, 1980). Проводячи лінгвістичні паралелі, Норберг-Шульц пробає пояснити поняття місця, простору і характеру: «Отже, місця позначаються іменниками <...>. Простір як система реляцій, натомість, позначається прийменниками. У повсякденні ми навряд чи говоримо про «простір», але про речі, що є «над» чи «під», «перед» чи «після» один одного <...>. Усі ці прийменники позначають топологічні відношення типу тих, що згадані раніше. Зрештою, характери позначаються прикметниками <...>. Характер — це комплексна тотальність, і окремий прикметник, очевидно, не може охопити більш ніж один аспект цієї тотальності» (Там само, 16).

ри, розтягує просторість дискурсу до можливості включити в себе фонові імплікації, аби, повторюючи за Слотердайком, тематизувати нетематизоване¹⁸. Важливо, що ця енергія, або ритми¹⁹, є водночас і продуктом, і продюсером соціальних практик²⁰, та навіть більше: вона вибудовує ідентичності, перефразовуючи Світлану Шліпченко²¹, через відповідне розміщення в архітектурній реальності, — у реальності дзеркала. Але повернімося до тріади Лефевра, щоби прокласти колію до цієї думки та подальших роздумів.

Центральним елементом соціального простору можна вважати просторові практики, адже будь-яка продукуюча діяльність охоплена певною оперативністю, що узалежнює акторів та об'єкти (чи місця об'єктів) між собою («втлює близькі асоціації»²²), і це, як правило, відбувається в межах відчутного, тобто відкритого до сприйняття і прочитання простору. Суб'єктами просторових практик є індивіди та суспільні групи, які «грають» повсякденне життя чи узгоджену між собою дійсність у зв'язку з урбаністичною реальністю. А оскільки ті практики топографічно опосередковані, то можуть бути сплановані, спроектовані, концептуалізовані (репрезентації простору) та — після переживання — кодифіковані в образах і символах, або ж слідах (репрезентаційні простори). Важливо зазначити: поряд з тим, що згадане «повсякденне життя» циркулює каналами комунікацій (спроектованою мережею), постає (відбувається) у місцях — теж спроектованих і обжитих, — воно ще й потрясає ці місця, розламає їх і диверсифікує (бо вони у свою чергу є продуктами інших практик, бо містять власну ідеологічну програму, бо здатні домінувати і бути апропрійованими тощо). Тобто виявляється складна система перетинів, які водночас і впливають, і зазнають впливу. Таким чином діяльності (само)(ре)продукуються.

Якщо перенести цю спекулятивну конструкцію на фізичне (матеріальне) тло, і погодитися, що простір генерує місце так само, як і місце генерує простір (Мішель де Серто: «простір — це опосередковане практиками місце, практиковане місце»²³), а взаємодія залежить від рівня усвідомлення можливості такого генерування, тобто від бачення, то архітектурний об'єкт, а точніше його формальне вираження — стіна — забезпечуватиме і віддзеркалюватиме існування цієї моделі. І тут не можна обійти увагою одну суттєву деталь, яка виникає при зіткненні зі «стіною».

Крістіан Норберг-Шульц, норвезький теоретик архітектури, представник феноменологічного підходу, пропонуючи до аналізу місце, виокремив дві категорії: одну він назвав простором (мабуть, доречно розділити, з огляду на вищезазначене, соціальний та архітектурний простори, особливо коли Норберг-Шульц послуговувався далеко не поняттям Лефевра), другу — *характером*²⁴. Саме ця остання і є тією деталлю, яка, здається, чи не найсильніше впливає на «оживлення» геометрії конкретної структури, регенерування практик, або ж

25 Там само, 14.

26 О. Червоник, «Арсенальний модернізм», Korydor, last modified November 29, 2023, http://korydor.in.ua/ua/opinions/arsenalnyi-modernizm.html#_ftn12

«звільнення» просторів. Так, оскільки «різні дії потребують місць із різними характерами»²⁵, а характери позначають атмосферу місця, то кожна архітектурна форма, що має певний психоемоційний режим, заздалегідь відсіює і деформує (по-своєму «підбирає») вторгнені дієства. Примітивно: житловий будинок придатний більше для приватного життя, музей м для консервування і репродукції культурних цінностей, а фабрика — для виробництва солодощів чи декоративних предметів. Так налаштовані гомогенні (одноразові) місця. Проте найчастіше вони не є ані гомогенними, ані «білими кубами» — під впливом часу, подій та фінансових потоків місця змінюються: атомізуються, сегментуються, розтікаються, руйнуються. Те, що їх наповнювало, — інституції, ритуали та предметний пил, — зникає, перевтілюється чи поновлюється. Іноді можна спостерігати неординарні метаморфози, як, наприклад, із фабрикию повидла, перетвореною на культурний осередок, або музеєм, що стає центром фасилітативного продукування. Це місця, де «вправляються у своїй гібридності»²⁶. Вони настільки ж неординарні, наскільки відкриті.

Просторові практики (інституційні, наприклад), що дрейфують у межах пористої оболонки обжитих просторів, поглинають у себе значно більше, а тому більш адаптивні. І можна погодитися з тим, що залишені ними «сліди» скріплюють місця з мережами, у поле яких вони вписані. Пророщена з такого щеплення пуповина символічної цілісності є досвідом трансгресивного ототожнення, тобто ідентичністю місця, яка встановлюється попри дистанціювання його частин. І це позначається на їхній мобільності: тоді, коли подразнений «фон» набрякає, він передає сигнал підключеним суб'єктам, активізуючи їх (відходячи від квазіневрологічних метафор, слід згадати приклад: ракетний удар поряд із будівлею Одеського національного художнього музею 5 листопада 2023 року, коли було пошкоджено фасад, інтер'єри і частково експозицію, — пошкоджено матерію, яка не є безпосередньо музейним тілом (після пандемії COVID-19 матеріальність місць стала інакшою), але ментально його розбурхало, викликавши таку ж ментальну реакцію).

Дещо дотичною до диференціювання тієї однорідності є теорія асамбляжу архітектурного критика Кіма Дові, що ніби пориває з есенціалізмом «ідеального» місця. Опираючись на концепції Дельоза, Гваттарі, Бурд'є, Деланди, Дові пропонує розглядати місце — локалізований та мережований простір (простори) — як таке, що перманентно постає завдяки сукупності змінних складових. Це прослідковується на багатьох рівнях, передусім архітектурних: кімната є чиеюсь кімнатою допоки вона наповнена чиймись речами у певній відповідності, в іншому разі це вже *інша* кімната; будинок, вулиця, район, місто — це завжди комплекс різноманітних певним чином упорядкованих елементів, що дозволяють орієнтуватися, переміщатися і взаємодіяти.

27 K. Dovey, *Becoming Places. Urbanism/Architecture/Identity/Power* (London, New York: Routledge, 2010), 24.

28 А. Ассман, «Пам'ять міста», *Питання літературознавства* 92 (2015).

29 Див.: C. Norberg-Schulz, *Intentions in Architecture* (Cambridge: The M.I.T. Press, 1966).

30 B. Zevi, *Architecture as Space. How to look at architecture* (New York: Da Capo Press, 1993), 220.

31 Див. А. Пучков, *Поэтика античной архитектуры* (Київ: Феникс, 2008), 167–174.

«Міста є асамбляжами людей, мереж, організацій і орієнтирів. Соціальні асамбляжі включають міжособисте спілкування, мережування і соціальні ієрархії, що пов'язані з будівлями і тим, що суміжне протягом різного часу»²⁷.

Але все це стосується скоріше ліквідної просторовості місця (відносно згаданої тріади) — діяльностей, що, циркулюючи на поверхні, його наповнюють, конструюють та компонують, а не матеріальної структури — лефеврівської репрезентації простору, архітектурного об'єкта як такого, що може здаватись індиферентним. І оскільки місце спирається саме на таку тверду площину — материк пережитих, виконаних, зроблених дій, де «історія вже відбулася»²⁸, то здається, що його ядро можна делікатно відділити від набутого нашарування — «контейнер» від соціального антуражу, надлишковість від просторових практик, перманентність від ситуативності, сутність від історії — ніби шкірку апельсина від серцевини. Авжеж, це не є неможливо. Але в контексті цього дослідження важливо саме те, що відбувається, коли ці пласти злютовані, коли інституційні практики у взаємодії з «материком» перфоруєть один одного до стадії драгливої цитоплазми, у якій соціальні форми свідомості (повсякденність, пам'ять, ідентичність, політика тощо) визрівають.

Отже місце в дискурсі взаємодії людини з установленим дійсним, у якому вона постає як суб'єкт (колективне тіло), є композитною територією, кожен шар якої інтенційний (узагалі, архітектура-як-процес інтенційна²⁹), і межею їх зіткнення, сферою, граничним ритмом є стіна. А індикаторами, що опромінюють напругу між ними та ідентифікують просторові реакції, є характери. Спробувати визначити цю напругу може бути підставою для спрямування безмірного потоку випадковостей соціальних практик у стратегічне русло для, приміром, реапропріації системних важелів влади, і — значно ширше — деколонізації.

2.

Повертаючись до Українського Дому після налаштування дещо специфічної оптики, яка має на меті розгледіти текучість місця крізь його монолітність, спробуємо розірвати пласти тієї композитності, щоби поступово змодельовати місце, починаючи від скелету — архітектурної оболонки, до етапу її «тимчасової вакантності».

Оскільки архітектура, попри зашкарублу банальність, має соціальний зміст³⁰, а об'єкт архітектури його виображає і небезвідносно програмує, то потенціал вербалізації дещо більший, ніж літературний опис, оцінка чи саморефлексія у вигляді екфразису³¹.

Прописана динаміка практик, підтримана стійкість ритуалів, улаштована диспозиція відносин просочують матеріальність його тіла дискурсами ідеології та влади, що після етапу

32 C. Kølvræ, "Removal", Echoes, last modified October 1, 2023, <https://projectechoes.eu/removal/>.

33 Примітка: на момент написання цієї частини (30.11.2023) сайт Українського Дому містив цитати, дослівно передані в тексті статті. Відредагована місія інституції тут: «Про нас», Український Дім, last modified April 5, 2024, <https://www.uadim.in.ua/about-us>.

34 В. Гопкало, І. С. Герасименко, «Проект Киевского филиала центрального музея В. И. Ленина», *Строительство и архитектура* 282, № 10 (октябрь, 1977): 17.

35 І. Явтушенко и др., *Приглашают музеи Киева: Ил. путеводитель* (Киев: Реклама, 1982): 3.

36 В. Ревякин, «Музеи», в *Большая советская энциклопедия. Мориш-Никиш* (Москва: Издательство «Советская энциклопедия», 1974), 17:86.

37 С. Чайковский, «Музеї», в *Українська Радянська Енциклопедія. Мікроклін – Олеум* (Київ: Головна редакція УРЕ, 1982), 7:159.

виштовхування/викидання (яке послідовно пригнічує, бо воно «страждає від власного переслідування», за Крістофером Кюльвра³²) кристалізується в об'єкті критичного оперування, проживаючи своє друге народження.

Національний центр «Український Дім» міг би бути одним із таких сполучників, якби не стверджувався у фігурі замовчування. Як «представницький центр національного значення», як інституція, що має на меті «представляти національний продукт, прогресивні ідеї, досягнення та ініціативи»³³, він був виображений архітектурним простором будівлі Музею Леніна, у якому нині розміщується (справа не тільки в успадкованості й символічній сингулярності). Його статус накладається на усталену ідеологію, діяльність просіюється регулятивністю, а практики відлунюють ритуали колишнього музею. Але що це за ритуали? І яким чином вони «резонують»?

«Складно знайти більш вдале композиційне рішення, що настільки концентрує увагу на одному, але такому великому образі»³⁴.

Ці слова належать головному архітектору проекту будівлі Вадиму Гопкалу та інженеру І. С. Герасименку, що в програмній статті до ювілею «Великого Жовтня» мали на меті розтлумачити концепцію майбутнього музею.

Складно витлумачити ці слова інакше, як у межах своєї сигніфікативної матриці. Дійсно, Музей Леніна (як інституція, так і будівля) обростав довкола центрального образу — Леніна. Причому в різних сенсах: і довкола скульптурної фігури вождя, що була візуальною і ритмічною домінантою, і довкола повсюдно присутнього семантичного ореолу, витвореного культу, який архітектурна оболонка повинна була ніби оберігати та опікувати.

Роль подвійної гетеротопії — «шафи зі скелетами» і «фабрики образів», що метафоризують одне одного і наративізують дійсність — закам'яніла метафора стіни. Але амбівалентність простору не зводиться до суто девіантних проявів радянської парадигми, нібито побічних ефектів ідеології. Загальні практики позначення прояснюють нормативність.

Ось декілька фрагментів, видобутих із різних видів дискурсів (рекламного, енциклопедичного і академічного):

«У музеїв СРСР є великі можливості для долучення трудящих до цінностей духовної культури народів, для ознайомлення їх з реліквіями революційної, бойової і трудової слави»³⁵;

«Радянські музеї проводять велику дослідницьку і виховну роботу»³⁶;

«М[узеї] сприяють комуністичному вихованню трудящих»³⁷;

«Одним з основних завдань кожного радянського музею є не тільки показ тих чи інших пам'яток, але й ідейно-виховна й просвітницька робота серед трудящих, яку музеї проводять шляхом екс-

38 Г.Мезенцева, *Музеи Украины* (Київ: Изд. Киев. ун-т, 1959): 24.

39 Т. Л. Пономаренко, «Екскурсія», в *Українська Радянська Енциклопедія*. Гердан – Електрографія (Київ: Головна редакція УРЕ, 1979), 3:541.

40 Там само.

41 Мезенцева, *Музеи Украины*, 24.

42 Чайковський, «Музеї», 7: 158–159.

43 М. Іщенко, Л. Шевченко, «Київ — великий сучасний культурний центр», *Український історичний журнал* 252, № 3 (березень, 1982): 55.

курсій, виставок, зустрічей з відвідувачами <...>. Музеї стали потужним знаряддям пропаганди всього передового, прогресивного, і служать задля побудови комунізму в нашій державі»³⁸.

Найкоротше і, здається, найточніше визначення радянського музею можна окреслити так: науково-просвітницький заклад, що комплектує, зберігає, вивчає і популяризує пам'ятки культури, які під марксистсько-ленінською методологією поєднані дослідницькими і освітньо-виховними завданнями у формі експозиції, оповідність якої підтримується публічними заходами, і насамперед організованими екскурсіями.

«Екскурсія є однією з найважливіших форм зв'язку школи з життям»³⁹.

«Екскурсійна пропаганда — один з дійових засобів здійснення комплексного підходу до всієї справи комуністичного виховання»⁴⁰.

Після постанов ЦК КПРС «Про підвищення ролі музеїв у комуністичному вихованні трудящих» (1964) та «Про шляхи подальшого розвитку туризму і екскурсій в державі» (1969) значення музею і організованих ним практик посилилося. Відповідно, кількість музеїв, а отже й відвідувачів збільшилася: якщо на кінець 1950-х в Радянській Україні існувало більше 150 музеїв (що в чотири рази більше, ніж до війни)⁴¹, то вже на початку 1980-х — бл. 180 тільки державних⁴² (з яких тільки в Києві — понад 30⁴³).

Достатньо зіставити, що в кожному з них була майже ідентична структура, що логіка кожного з них будувалася на відцентрованому образі уявної радянської дійсності і її звершень, а експозиційний наратив прошивався формалістичним і революційно-прогресистським світоглядом, щоби послідовно відтворити механізм уніфікації простору: урбаністичного, пам'яттєвого, естетичного, — і уявити його вагу, особливо на етапі «зрілого соціалізму». Спільні помешкання, спільні мікрорайони, спільна інфраструктура й канали комунікацій, спільні місця зайнятості, центри навчання, розваг, відпочинку, спільні назви вулиць, площ, скверів, парків, спільні пам'ятники радянським чи зручним для влади постатям, спільні ритуали забуття і пам'ятання, спільна мова і реєстри чуттєвості, які плекали в тому числі в музеях, що також «спільні».

Особлива роль у цьому натюрморті, де «виховували трудящих», належала особливому типу музеїв — історико-революційному, де центральне місце в збереженні офіційної доктрини крізь історичну перспективу належало Центральному музею Леніна у Москві та його філіалам — у Ленінграді, Тбілісі, Ульяновську, Львові, Баку, Ташкенті, аналогічним у містах Чехословаччини, Польщі, Німеччині, Фінляндії, Франції та Монголії, і одному з них — у Києві.

44 А. Д. Шифман, І. Г. Явтушенко, *Створення та організація роботи громадських музеїв В. І. Леніна (методичні рекомендації)* (Київ: Міністерство культури Української РСР, Державний історичний музей УРСР, Науково-методичний відділ музеєзнавства, 1975), 1.

45 В. Ясієвич, Київський зоодчий П. Ф. Альошин (Київ: Будівельник, 1966): 18.

46 Е. Розанов, В. Ревякин, *Архитектура музеев В. И. Ленина* (Москва: Стройиздат, 1986).

«Виховання нової людини — справжнього лєнінця, гідного будівника комуністичного суспільства покликала до життя створення силами громадськості значної кількості музейних закладів, присвячених В. І. Леніну»⁴⁴.

Цими словами починається посібник з детально прописаними методичними рекомендаціями від Міністерства культури УРСР і науково-методичного відділу музеєзнавства Державного історичного музею в облаштуванні місцевих осередків музеїв, присвячених діяльності В. І. Леніна.

Київський філіал, відкритий 1938 року, запрацював у приміщенні Педагогічного музею імені цесаревича Олексія. Ампірна будівля ранньої творчості Павла Альошина вміщувала 12 експозиційних залів, і до кінця 1970-х, ймовірно, стала затісною, або ж її порівняно скромні, урочисті, але «без зайвих пишних деталей»⁴⁵ інтер'єри виявилися невідповідними новим потребам і уявленням про витвір архітектурної лєнініани. Втім, на початку 1980-х було відкрито нове, спеціально створене для цього приміщення, у яке музей перемістився.

Згадані вище рекомендації, опубліковані за кілька років до початку проектування нового приміщення музею в Києві, постали на базі вже усталених практик репродукування культу і відповідних інституцій. Отже, можна припустити, що структура і образне втілення архітектурного проекту опиралися на, мовити б, іконографічне знання, що йому передувало. Це припущення близьке до факту, коли з'ясувати, що прообразом був такий же музей у Ташкенті (1970), а композиційна вісь перегукується з численними проектними пропозиціями на конкурс Центрального музею у столиці СРСР (1969–1971, 1972)⁴⁶. Бодай фрагментарно це просвітлюється і в цій методичці, а особливо чітко там, де, подібно до Мойсеевої книги з опи-

[Нова будівля Київського філіалу Центрального музею В. І. Леніна, 1982.
Фото Олександра Пермінова]

47 Шифман, Явтушенко, *Створення та організація роботи громадських музеїв В. І. Леніна (методичні рекомендації)*: 7–11.

48 С. Килессо, «Киевский филиал Центрального музея В. И. Ленина», *Архитектура СССР* 3/4 (1983): 91.

сом ковчега, у деталях прописано необхідне наповнення експозиції (яке мало особливо важливе значення), і її тематичне сегментування. Загалом ця методичка корисна як вербальний путівник по експозиції музею, якого ще/вже не існує. І найважливіше — вона є аргументом глибокої обумовленості, майже передвизначеності конкретної структури проекту.

Стандартний поділ експозиції передбачав дві частини, одну можна назвати біографічною, а другу телеологічною. Перша демонструвала «велич Леніна як продовжувача справи Маркса-Енгельса», його віхи життя і становлення політичного діяча (відповідно до прийнятої періодизації), а друга — «пропаганда торжества ленінських ідей» та «здійснення ленінських заповітів» через досягнення у вигляді СРСР і побудову комунізму в майбутньому. Предметним наповненням слугували численні рештки документального і псевдодokumentального характеру (для музеїв на периферії — копії), а також твори мистецтва, які не були між собою інтегровані інакше, як через образ вождя⁴⁷.

Згідно з архітектурним планом, нова будівля київського філіалу розміщувала ці рештки-реліквії на трьох ярусах (площа — 4850 кв. м), які відповідали трьом тематичним частинам і зазначеним експозиційним нормам: «В. І. Ленін — засновник пролетарської партії, теоретик і вождь соціалістичної революції (1870 – жовтень 1917 рр.)», «В. І. Ленін на чолі соціалістичної розбудови (жовтень 1917 – січень 1924)», «Ленінським шляхом до комунізму»⁴⁸.

Глядач, подібно до Святого Бонавентури, знайомлячись із трьома оповідними ланками і подорожуючи трьома поверхами музею, здійснював шлях до істини. Ясно «через» що йому слід було її шукати, але «в» чому?

Коли музей відкрився і почав повноцінно працювати, слова директори Світлани Кирилової на суве-

[Будівля Київського філіалу Центрального музею В. І. Леніна невдовзі після відкриття, 1982. Фото Олександра Пермінова]

49 «Київський філіал Центрального музею В. І. Леніна». Комплект із 17 кольорових листівок, авт. тексту С. Кирилова, авт. фото Р. Якименко, В. Кримчак (Київ: Редакція українських календарів і художніх листівок. Видавництво «Радянська країна», 1984).

50 L. Pellecchia, "Architects Read Vitruvius: Renaissance Interpretations of the Atrium of the Ancient House", *Journal of the Society of Architectural Historians* 51, № 4 (December, 1992): 387.

нірній продукції сповіщали: «На трьох експозиційних поверхах відвідувачі бачать особисті речі В. І. Леніна, ленінські праці, фото- і ксерокопії рукописів, хронікальні фотографії, твори живопису, скульптури, вироби народних умільців, присвячені вождеві. Великий інтерес викликають документи, які свідчать про зв'язки В. І. Леніна з Україною, про його постійну допомогу її трудящим в боротьбі за соціальне і національне визволення і за утвердження Радянської України в єдиній сім'ї братніх республік». Цей детальний опис вона завершує знайомими кліше: «Нескінченний потік відвідувачів до музею, який є одним з важливих центрів ідейного виховання трудящих. Люди йдуть до Леніна»⁴⁹.

Люди справді йшли до Леніна. Тільки він їх зустрічав не ідеалістичною стриманістю, а відчуженою нав'язливістю, — осяяним шестиметровим кам'яним господарем з білого мармуру у вхідній залі — просторі атріуму.

[Вхідний зал Музею Леніна в Києві. Фото Р. Якименка, В. Кримчака (з комплекту сувенірних листівок 1984 року)]

Уже Альберті, інтерпретуючи Вітрувія, вважав атріум найголовнішою частиною дому і називав його лоном (*sinus*) будівлі, а Джорджо ді Мартіні у деяких кресленнях робив його округлим і середнім елементом плану помешкання, на який ніби насаджувалися всі інші. Генетично ця межова частина римського *domus*, що відділяла внутрішнє, приватне, від зовнішнього, публічного, слугувала залом очікування і зустрічей з господарем, засвідчувала соціальний статус власника і нагадувала про місце відвідувача, адже звичайна людина не могла собі дозволити подібну розкіш «людини рангу», а декорації атріуму мусили справляти враження⁵⁰.

51 Н. Гассанова, *Текстиль в дизайне интерьера* (Київ: Будівельник, 1987): 46–47.

52 Там само, 49.

Саме це «місце зустрічі» є центральною частиною архітектурного проекту Музею Леніна не лише через комбінацію симетрії горизонталей і вертикалі, яка їх пронизує, тобто не виключно через формальні критерії. Бувши просторовим осердям, вона виступала смисловою серцевиною побудованої експозиції і закладеного наративу.

Шестиметрова статуя Леніна з цільного каменю роботи скульпторів Валентина Борисенка і Валентина Подольського була першою, із чим стикався глядач, підіймаючись по широких кам'яних сходах, долаючи ребра пілонів і опиняючись у внутрішньому вестибюлі.

Обабіч Леніна, на стінах вхідного залу висіли гобелени на тему «Ленінським шляхом до комунізму»

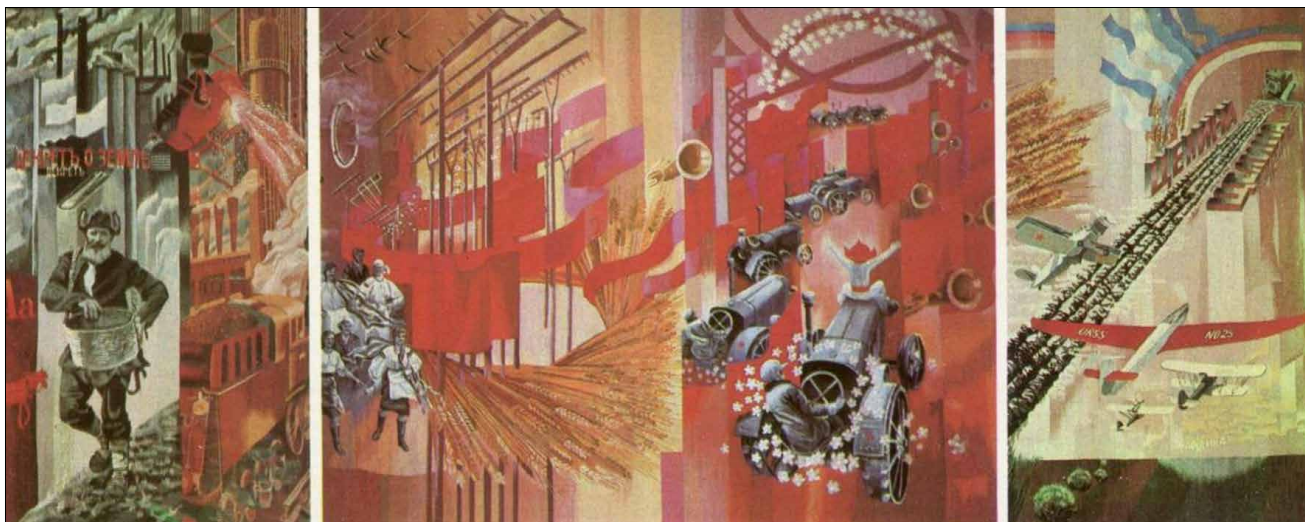
(автори: Віталій Мягков, Анатолій Гайдамака, Лариса Міщенко) з такими сюжетами: зліва — «Декрет про землю», «Нове життя», «Освоєння цілини», «Підкорення космосу», справа — «Декрет про мир», «Інтернаціональна дружба», «Боротьба за мир», «Торжество перемоги». Не тільки декоративна, а й «змістова» роль цієї монокомпозиції (260 кв. м) не просто заповнювала і відволікала холодні площини граніту та мармуру, а й посилювала ідею «доступності асоціацій» художніми засобами, які висвітлювали «становлення радянської держави, її шлях боротьби і перемог, героїчних звитяг»⁵¹. Зображення якщо не вражали, то принаймні звертали на себе увагу контрастною синьо-червоною холодною гамою, і цим же наполягали на зображеному. «Ставлячи нелегке завдання перед собою, прагнучи розповісти глядачу про свій народ глибоко і схвильовано, розкрити його одухотвореність, героїку трудових звершень, самовіддану боротьбу за мир, художники створюють композицію пульсуючу, живу, сповнену руху і оптимізму, зберігаючи при цьому ритм, масштаб зображення, композиційну структуру, підпорядковану законам прикладної творчості, предмету в архітектурі»⁵².

[Вхідний зал Музею Леніна в Києві, 1982.
Фото Олександра Пермінова]

[Фрагменти gobеленів «По лєнінському шляху — до комунізму» у вхідному залі Музею Лєніна в Києві.
Фото Р. Якимєнка, В. Кримчака (З комплекту сувєнірних листівок 1984 року)]

[Фрагменти gobеленів «По лєнінському шляху — до комунізму» у вхідному залі Музею Лєніна в Києві.
Фото Р. Якимєнка, В. Кримчака (З комплекту сувєнірних листівок 1984 року)]

53 Там само, 48.

54 А. Костенко, «Архитектура и дизайн света», *Строительство и Архитектура* 368, № 1 (январь, 1985): 12–13.

55 Р. Бэнэм, *Взгляд на современную архитектуру: Эпоха мастеров* (Москва: Стройиздат, 1980).

56 Костенко, «Архитектура и дизайн света».

Зрозуміло, що картина, яка прагне розповісти відвідувачу його історію, не налаштована на діалог і взаємодію. Її завдання строго практичне і не передбачає сумніву: ментально зв'язати минуле з теперішнім, тобто міфологізувати дійсність. Проте партисипативність тут пізнається на іншому рівні — міжпредметному. Якщо в композиції гобелену не варто шукати образ Леніна, то це тільки тому, що цей образ присутній повсюдно: «ідея реалізована так, що ми відчуваємо присутність вождя»⁵³.

Присутність вождя відчувалася в будь-якій точці музею також. Залишаючи вхідний зал і вирушаючи в простори експозиції, розміщені над кам'яним господарем концентрично — так, що лишається вихід до «вирви» чи «колодязя» з атріумом, — глядач по чергово обходив кожен із поверхів довкола Леніна (моторика циркуамбуляції), і з кожним наступним етапом ніби віддалявся від центру, але візуально утримувався в сфері його тяжіння. Неабияка роль у цьому належить конструктивній грі світла з темрявою.

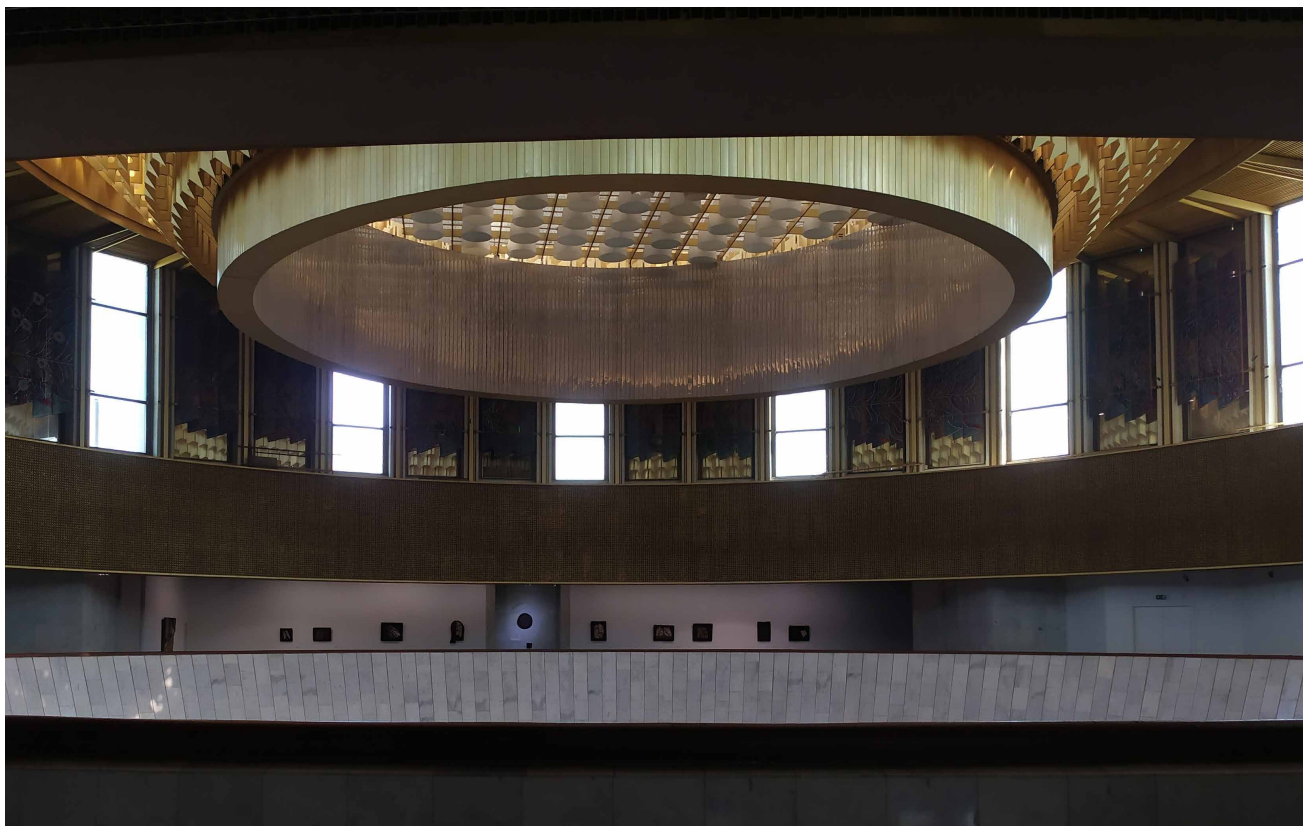
На одній з екскурсій уже в Українському Домі кураторки наймасштабнішої виставки часу повномасштабного вторгнення зауважили цю особливість, назвавши радянський *domus* музеєм світла. Це здається дуже точною метафорою, але ще точніше, мабуть, назвати його храмом світла, — очевидно чому. Зауважували це також і «критики» у 1980-х. Зокрема, кандидат архітектури Олександр Костенко згадує будівлю музею в контексті успішних сучасних проєктів, які опановують сучасні техніки світлового дизайну⁵⁴. У тому ж контексті він покликається на британського архітектурного критика Рейнера Бенема і його «Путівник модерною архітектурою» (1962), виданий російською у Москві 1980-го⁵⁵. Цитую Костенка: «Р. Бенем, аналізуючи архітектуру кінотеатрів та інших закладів з видовищами, які ще з початку століття декорували неонам, точно підкреслює, що за достатньої кількості світла і кольорографічних ефектів можна геть знехтувати традиційною символікою конструкцій і архітектурою форми»⁵⁶. У прикладі

[Експозиція Музею Леніна в Києві, 1990.
Фото Валерія Мілосердова]

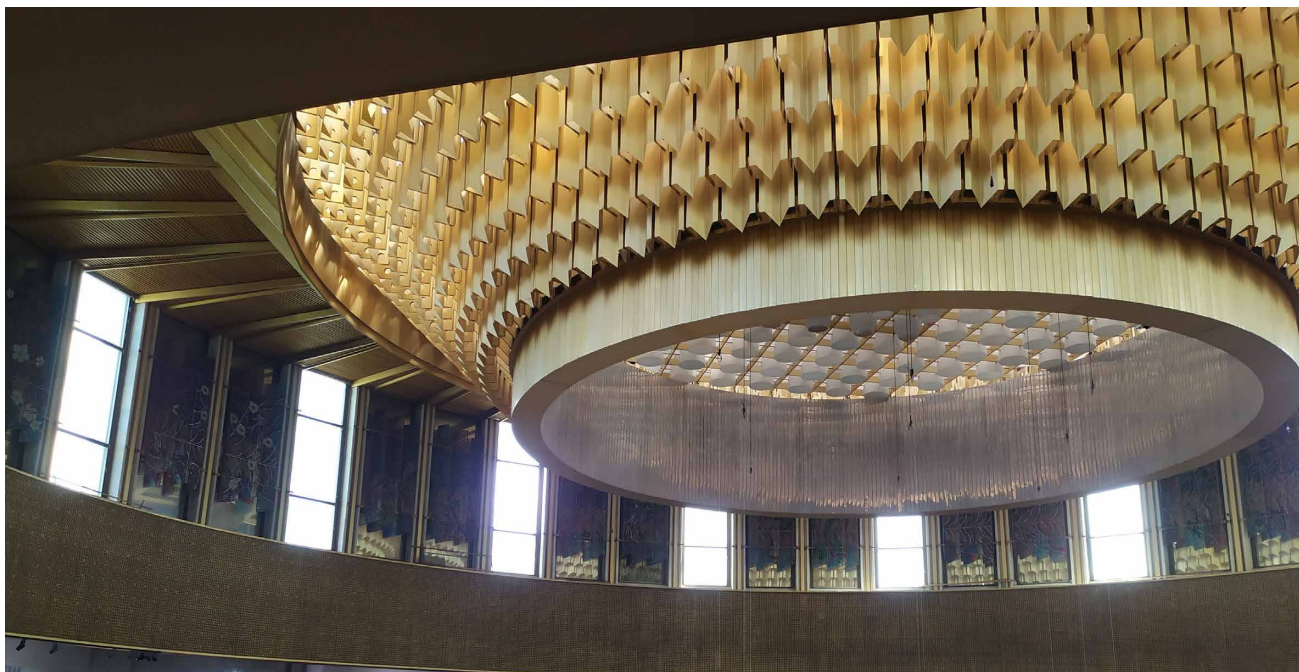
з музеєм традиційна символіка не знехтувана, але й значення природного світла особливе, і це складно лишити непоміченим.

Найбільше його скупчення — в атріумі, — світло «спливає» зі стелі в імплувій, «омиваючи» собою вождя. Якщо спочатку відвідувач ніби стиснений по периметру чотирикутника стелею так, що мусить підійти за «ковтком світла» до «колодязя» (гіперсимволічно!), то вже на останньому етапі він зливається зі світловим потоком («Ленінським шляхом до комунізму»), наближається впритул до «сонця» (світлоконцентратора) і здобуває найбільш афектний вигляд донизу, — споглядання своєї «основи» з фінальної точки найбільше захоплює і «розчиняє» суб'єкта в піднесеному. На цьому досвід символічного сходження і «освячення», здається, припинявся, — далі шлях спрямований донизу, де відвідувач повертався до Леніна й до реальності.

57 Гопкало, Герасименко, «Проект Киевского филиала центрального музея В. И. Ленина», 17.

58 Явтушенко и др., Приглашают музеи Киева, 6.

[Квітень, 2024. Фото автора]

Таким чином архітектоніка внутрішнього розпланування спліталась із накладеною символікою, і ця репрезентація простору виявляла нерозривні смислові акценти.

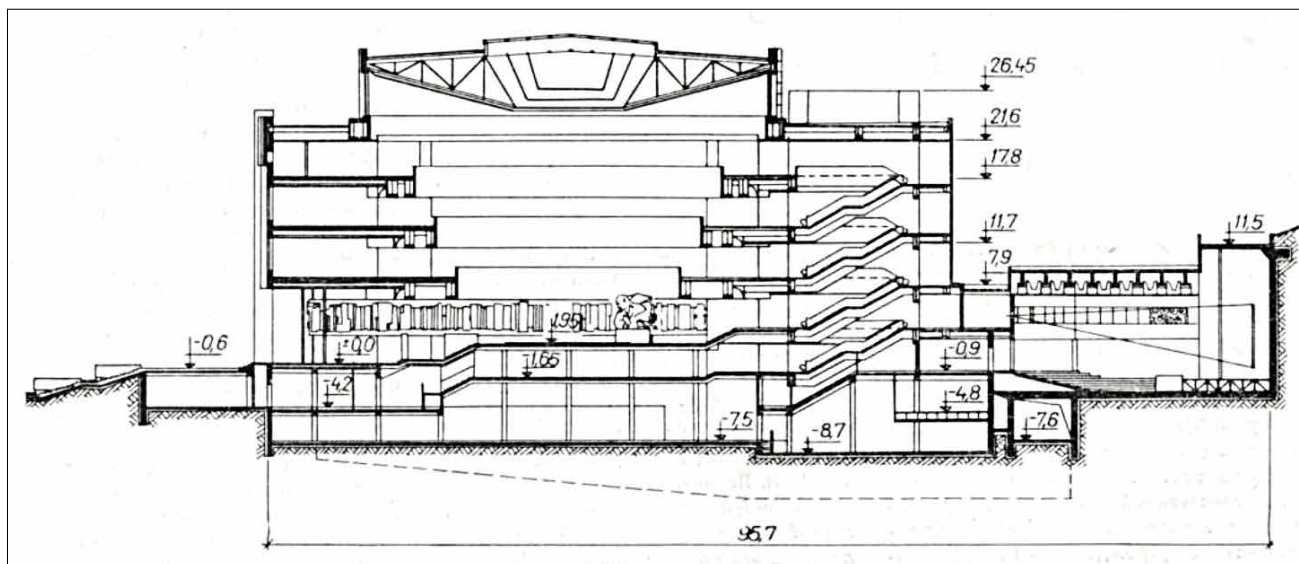
Але значення музею не вичерпувалося екстатичним переживанням його сутності. Строго дидактичне завдання підтримувалося тілесними практиками, що формувало пам'ять звички. Йдеться про ритуали, які разом із музейним наповненням буквально вбудовані в архітектурну форму. З проектної відомості: «Активному сприйняттю ленінського вчення сприятиме проведення різного роду науково-масових заходів: Ленінських читань, наукових конференцій, семінарів пропагандистів, зустрічей з іноземними делегаціями»⁵⁷.

І далі, з рекламної інформації: «Тут організовують оглядові і тематичні лекції-екскурсії, систематично проводять Ленінські читання, зустрічі з ветеранами партії, ветеранами Великої Вітчизняної війни і праці. Стало традицією проведення в музеї урочистих комсомольських зібрань і зборів піонерських дружин, прийняття школярів у жовтенята і піонери. У залах музею проводять з'їзди передовиків комуністичної праці, вручають дипломи випускникам навчальних закладів, воїни Радянської Армії складають присягу»⁵⁸. Церемоніали «посвяти» в радянського громадянина в місці, яке було одним із вузлів у мережі соціалізації.

Усе це конституювало публічне, або ж фіктивно публічне, значення музею: його простір не вирішував конфлікти інтересів, а встановлював чіткий режим реляцій, габітус.

Риторика надсучасного облаштування, ймовірно, слугувала чимось на кшталт клейкої стрічки для масової уваги. Наприклад, широкі сходи і коридори, ліфти, ескалатори, системи кондиціювання сяли ілюзію комфортного перебування багатьох відвідувачів водночас, а кращому «прочитанню» експозиції сприяли новітні технології: засоби для кінозображення, телебачення, автопоказу діапозитивів, звукозапису, завдяки чому можна було почути «вічно живий голос Ілліча»⁵⁹.

До того ж територія семиповерхової будівлі максимально залучалась у багатозадачність музею через функціональні зони: фондосховища і технічні кімнати — у підвальних поверхах, вестибюль, гардероб, буфет і кінолекційна зала (на 530 місць) — на першому поверсі, вхідна зала з Леніном, зала для тимчасових виставок, бібліотека, екскурсійне бюро і адміністративно-службові приміщення — на другому, експозиційні зали — на трьох наступних поверхах. Зовні — каскадний фонтан із «зеленою зоною».

[Проект Музею Леніна в розрізі (Джерело: Гопкало, Герасименко, «Проект Киевского филиала центрального музея В. И. Ленина»)]

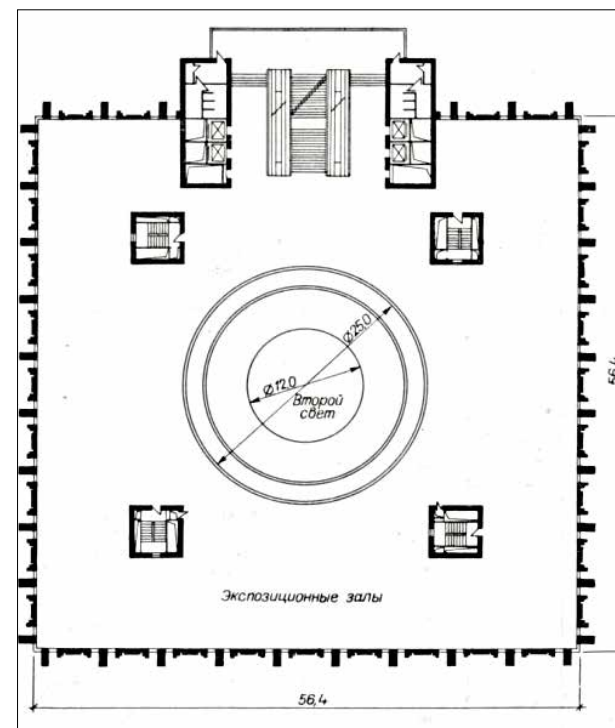

[Каскадный фонтан біля Музею Леніна в Києві, 1982.
Фото Олександра Пермінова]

56

У результаті складалося репрезентативне уявлення про комплексну діяльність музею як просвітницької установи, як місця пам'яті, як зони дозвілля і відпочинку, що уникає досить «серйозних» і однорідних конотацій: музею як монумента, музею як кенотафа чи музею як храму. Власне, цілком легітимна парасолькова метафора музею Леніна дозволяла заміщувати всі ці означники і пом'якшувати видимість ідеологічного навантаження.

Отже, включені ритуали, поряд із мультимедійною експозицією і багатофункціональним простором, сприяли різновекторному впливові на сприйняття і засвоєння відвідувачами пропонованих цінностей, а регульоване уявлення про світле «місце під сонцем», гарантовано незаплямоване і позитивне «глянцеве» місце (недаремно пов'язане з дітьми), що насичене «відчуттям свободи»⁶⁰, було притягальною силою. Але ідеологія місця є

[План експозиційного поверху
(Джерело: Гопкало, Герасименко, «Проект Киевского филиала
центрального музея В. И. Ленина»)]

[Фрагмент другого
експозиційного поверху Музею
Леніна в Києві. 1982.
Фото Олександра Пермінова]

61 Д. Щербаківський, *Перший театральний будинок у Києві та його садиба* (Київ: Всеукраїнська Академія Наук — Історична секція, 1925): 6–10.

62 О. Гайдай, *Кам'яний гість. Ленін у Центральній Україні* (Київ: К.І.С., 2018), 45.

63 Н. Кондель-Пермінова, *Хрещатик — комунікатор між часами* (Київ: Сидоренко Б. Б., 2021), 353–355.

64 Гопкало, Герасименко, «Проект Киевского филиала центрального музея В. И. Ленина», 15.

65 Б. Черкес, *Національна ідентичність в архітектурі міста: Монографія* (Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2008), 73.

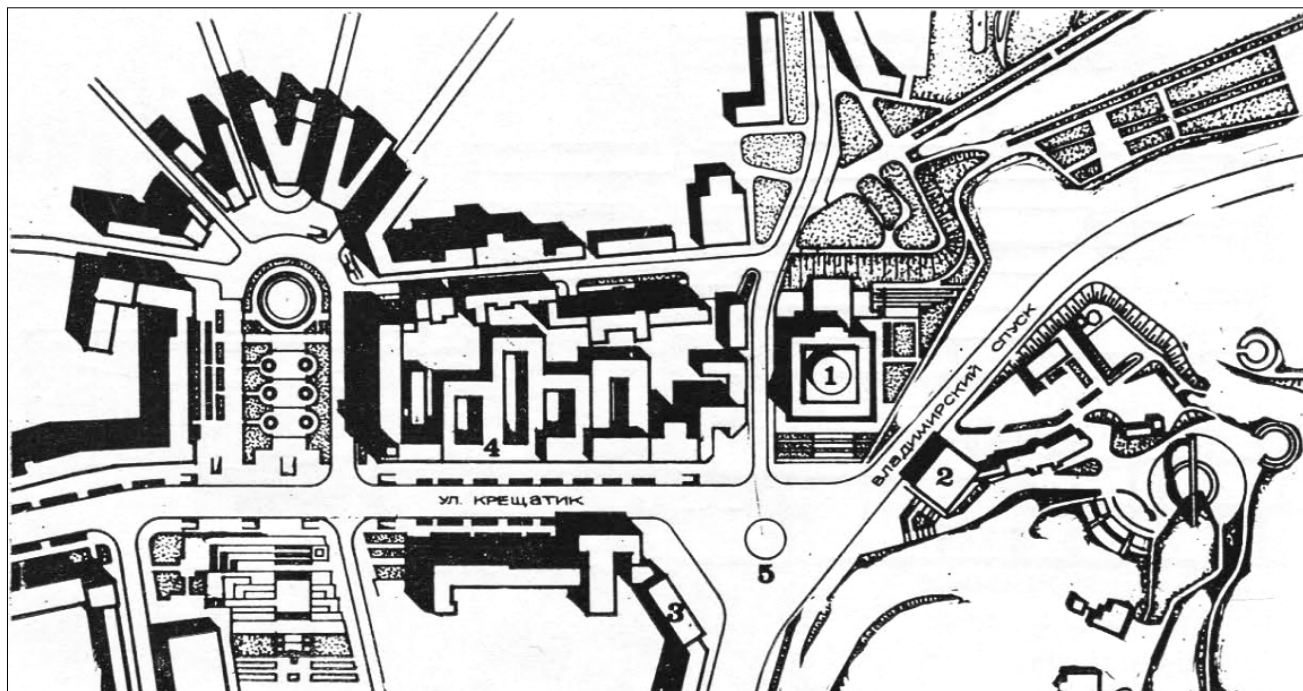
секвенцією як внутрішніх, так і зовнішніх, — скажімо, позасимволічних, позамовних факторів, — коливань, які мають власну інтенсивність, які пізнаються в перегуках і цитатах, опромінюються в палімпсесті урбаністичного ландшафту, і звершують логіку цяткування влади.

Очевидно, що образ (принаймні в архітектурі) витікає з умов його фігурування. Але дійсне й протилежне: він виникає *попри*, тому що прагне протидіяти і засліпити оточуюче, локальне. Риторичне злиття об'єкту з фоном і його образна конденсація є одним із методів маніпуляції значеннями. Політика проектування музею це передбачала. Ось декілька топографічних маркерів, з якими вона взаємодіяла — усвідомлено чи ні.

По-перше, місце, на якому зведено нову будівлю Музею Леніна, є однією з перших забудованих ділянок в околиці. До кінця XVIII століття вона була пустою, фронтиром між валом старого міста і Царським садом на Печерську, але з 1797 року, після остаточного поділу Речі Посполитої, цю територію почали освоювати. У проміжку 1803–1806 рр. з'явився перший міський театр — дерев'яна будівля, що проіснувала до 1850-х, коли на її місці за проектом О. Беретті спорудили двоповерховий *Hotel de l'Europe* — один із найкращих міських готелів⁶¹, який і знесли наприкінці 1970-х задля музею.

По-друге, ексцентричний білий куб дому для Леніна розміщений на початку головної вулиці столиці, де стикалися три історичні частини Києва — Поділ, Печерськ і Верхнє місто («київський акрополь»). В ансамблі радянського Хрещатика він був точкою динамічного сходження і однією з символічних опор просторових практик. Перша така опора — на Бессарабській площі, де з 1946 року стояв головний пам'ятник Леніну з карельського кварциту⁶²; друга і найважливіша — центральна площа Калініна (раніше — Думська, а сьогодні — Майдан Незалежності), яка була «псевдо-форумом» і «симулякром громадської активності», де у визнанні державою святкові дні проводили «політичні перформанси», а з 1977 року встановили пам'ятник Жовтневій революції на тлі готелю «Москва» (сьогодні — «країна»⁶³. Третя — на площі Ленінського Комсомолу (історично — площа Царська, III Інтернаціоналу, А. Гітлера, Сталіна, а сьогодні — Європейська).

«Музей домінуватиме в забудові площі Ленінського Комсомолу, одного з основних вузлів композиції і просторової структури центру міста <...>. Він органічно завершить тему Ленініани <...>»⁶⁴. Богдан Черкес лаконічно підсумував цю завершеність: «Хрещатик у 80-ті рр. пролягав між Леніним закритим (у музеї) і Леніним відкритим (на Бессарабці)», — так що врешті цей ансамбль став «символом нового щасливого життя, втіленням радянської ідентичності»⁶⁵.

[Генеральний план центральної частини Києва.
1 — будівля музею; 2 — філармонія; 3 — готель «Дніпро»;
4 — фактична забудова Хрещатика;
5 — площа ім. Ленінського комсомолу (Джерело: Килессо,
«Киевский филиал Центрального музея В. И. Ленина»)]

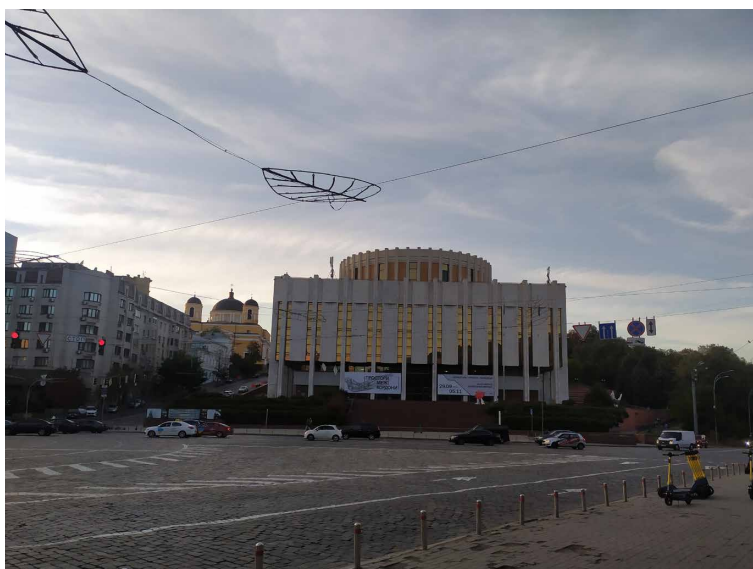
[Музей Леніна (нині Український Дім)
в урбаністичному ландшафті Києва.
1 — Музей Леніна; 2 — Раднарком;
3 — ЦК КПУ;
4 — Верховна Рада УРСР;
5 — Музей українського образотворчого
мистецтва;
6 — костел Святого Олександра;
7 — руїни Десятинної церкви]

Утворене магнітне поле не стало ізольованим, — воно обросло павутиною поетичного змісту в римуваннях, які є «по-третє».

Майже всі вищі структури влади радянського Києва як республіканського центру можна нанизати на одну вісь, що проходить вздовж вулиць Кірова (сучасна вул. Михайла Грушевського) та Героїв Революції (нині Трьохсвятительська), паралельно Дніпру. Відголоски незавершеного урядового кварталу сталінських амбіцій у будівлі ЦК КПУ разом з будівлями Раднаркому і Верховної Ради перетинають пряму Хрещатика з його «жандармним» комплексом післявоєнної відбудови у точці, де розташований музей Леніна.

[1982. Фото Олександра Пермінова]

[Жовтень, 2023. Фото автора]

У зменшеному масштабі неокласицистичний радянський модернізм суголосний з неокласицистичним декором фасаду Музею українського образотворчого мистецтва навпроти, будівлею першого в Києві міського Музею старожитностей і мистецтв, відкритого в 1899 році. Та ще більше римується «важка» геометрія старого костелу з його портиком в декількох кроках позаду — собору Святого Олександра, про який свого часу відгукувались скептично (наприклад, у путівниках Шероцького (1917) й Ернста (1930)) і який до 1982 року був планетарієм.

66 Гопкало, Герасименко, «Проект Киевского филиала центрального музея В. И. Ленина»; Килессо, «Киевский филиал Центрального музея В. И. Ленина»; Коломиец, «Архитектура здания Киевского филиала Центрального музея В. И. Ленина».

67 Килессо, «Киевский филиал Центрального музея В. И. Ленина», 91.

68 Коломиец, «Архитектура здания Киевского филиала Центрального музея В. И. Ленина», 4.

Отже, сталінський ампір і неокласицистичний модернізм, владний монументалізм і культурний фасадизм, пієтизм сакрального і манірна історична тяглість.

По-четверте, природне середовище і ландшафт. «Домінуюче становище будівлі в ансамблі площі є таким насамперед тому, що її розміщення дещо відступає від червоної лінії в глибину Володимирської гірки». Справді, музей підпорядкував собі частину ландшафту: нахабно «врізався» в пагорб, звищився над сусідніми спорудами, відійшов у глибину вулиці. Поряд із цією агресивністю форми, бажання стати «частиною композиції знаменитих Дніпрових круч» і дозволити «візуально сприймати будівлю на фоні мережива літнього листя чи засніженого зимового парку», а заодно відкривати «чудесні панорами Дніпра, живописних житлових районів старого Подолу і нового масиву Оболонь» — типовий метод ідеологічного колажування. Паразитуюча інтеграція символів. Вона стала дилемою образу, каменем спотикання в архітектурній критиці свого часу.

Звичайно, сторонників вдало обраних методів візуальної мови і ландшафтного розпланування музею серед професійних кіл архітекторів було більше, але всі вони працювали в Києві і їхні оцінки проекту команди Гопкала були прямо протилежними до тих, що з'являлися з Москви. Контраст поглядів виявляє абстрагованість вербальних інтенцій, які штучно прищеплюють архітектурний об'єкт до локального культурно-історичного середовища.

Основним інструментом аргументації перших було звернення до асоціативного ряду, закодowanego у візуальному образі будівлі музею, і меншою мірою в структурі розпланування та конструктивній основі. Найпомітнішою і найбільш повторюваною прив'язкою є метафора українських рушників у навісних мармурових панелях фасаду⁶⁶. Очевидно, така вернакуляризація модерної архітектурної форми була тенденційною, і найбільш споріднена будівля Музею Леніна в Ташкенті з елементами панджари, традиційної віконної решітки на фасаді, є одним з найближчих до київського варіанту прикладом. Сергієві Килессо, до того ж, ці ступінчасті панелі, що зависли в повітрі, нагадують елементи українського бароко (рельєфні пілястри)⁶⁷. Микола Коломиець доповнює і дещо розвиває цю лінію народності. На його думку, принципи формоутворення музею запозичені з української народної архітектури, що добре простежується у вільному розташуванні в просторі міста, компактності об'єму, зв'язку з природним середовищем, симетрією, світлим колоритом⁶⁸. Окрім цього, Коломиець знаходить ще й такі ремінісценції традиційної архітектури, як: давньогрецький периптер, давньоруський чотиристовпний центральнокупольний храм, а також Мавзолей Леніна у Москві, який мав бути взірцем для всієї архітектурної ленініани. Особливо виразною є асоціація з християнською храмовою архітектурою.

69 Жорж Дюбі, *Доба соборів: мистецтво та суспільство 980–1420 років* (Київ: Юніверс, 2003): 101–104.

70 Л. Даєн, П. Позняк. Київ. *Короткий путівник* (Київ: Політвидав України, 1976).

71 Ю. Гнедовский, А. Рябушин, «Архитектура высокого звучания», записал С. Чураков, *Архитектура СССР* № 3/4 (1983): 93–95.

72 В. Дахно, «Достойный вклад в архитектурную Лениниану», *Строительство и архитектура* 354, № 11 (ноябрь, 1983): 20.

73 Розанов, Ревякин, *Архитектура музеев В. И. Ленина*.

У міській тканині планування з купольною основою в центрі і чотирма несучими стовпами довкола не є унікальним. Це типова риса християнської храмової архітектури і в найближчому до музею радіусі її можна спостерігати, приміром, в розплануванні Десятинної церкви, або ж у згаданій катедрі імені Святого Олександра, найстарішій святині католиків у столиці. Будучи на одній прямій з ними, будівля Музею Леніна повторює цю планувальну структуру: купол по центру, крізь який потрапляє природне світло, чотири опорні пілони, які беруть на себе головне навантаження, чотирикутник у фундаменті (у даному випадку — квадрат), що закриває внутрішній простір. Навіть ідея світла як елементу планування близька до сакральної традиції, яку спостерігаємо принаймні від абата Сюжера в концепції, згідно з якою, божественне сяйво готичного собору проникає в усі реліквії та предмети й розчиняє їх у вічному⁶⁹ (музейні об'єкти також порівнювали зі «священними реліквіями»⁷⁰).

Таким чином проблема з генезисом і автентичністю, здається, вирішувалася. Монумент Леніну зливався зі стінами, а стіни — з історією міського тексту, імітуючи образ «свого» — давнього, народного, українського дому. І це не стало непомітним.

Московський архітектор і професор архітектурного інституту, кондовий апологет радянської ідеології, автор «Гуманізму радянської архітектури» (1985), Олександр Рябушин, у бесіді з Юрієм Гнедовським гостро розкритикував київську новобудову. Слід зацитувати вибрані частини: «[С]поруда ця вкрай спірна. Розміщена на початку Хрещатика, вона ніби відкриває його, і в той же час своєю композицією вона нічого не відкриває, вона недостатня і за масштабом для того, щоби створити початок такої магістралі. Вона ніби намагається вписатися в забудову, але автори не вписали її тому, що вона чужа Хрещатику структурно, архітектурно. Це модернізований, сухий класицизм з чітко окресленою віссю, що суперечить кутовому розміщенню будівлі. <...> На мій погляд, об'єкт лиш утилітарно як будівля музею пов'язаний з іменем Леніна, котрий завжди вчив цінувати і розвивати спадщину, а не руйнувати її. <...> Хрещатик, дніпровські кручі, річка, і раптом поряд із всією цією живописністю з'являється така «заморожена» річ»⁷¹.

Попри досить різке, але влучне зауваження з Москви, яке могло бути катастрофічним для кар'єри авторів проекту, все ж новостворений об'єкт архітектури не став предметом цькування й відпущення. І навіть Володимир Дахно, директор КиївНДІТІ, старався його захистити від нападів Рябушина: «В будівлі нема буквально жодного елементу, властивого класицизму. Гадаю, що автори музею створили цілком сучасний твір, котрий разом з цим відповідає духу, традиціям архітектури Києва»⁷².

В уже пізнішому виданні про архітектуру музеїв Леніна в СРСР⁷³ співавтори досить нейтрально оцінювали проект київського філіалу, але на фоні опису музею в Ташкенті, який

74 Архітектура України у державних преміях: 1941–2007 (Київ: Центр історико-містобудівних досліджень, 2008): 16, 100, 101.

75 В. Чепелик, А. Макаров, В. Галайба, Хрещатик. Культурологічний путівник (Київ: Амадей, 1997): 60–61.

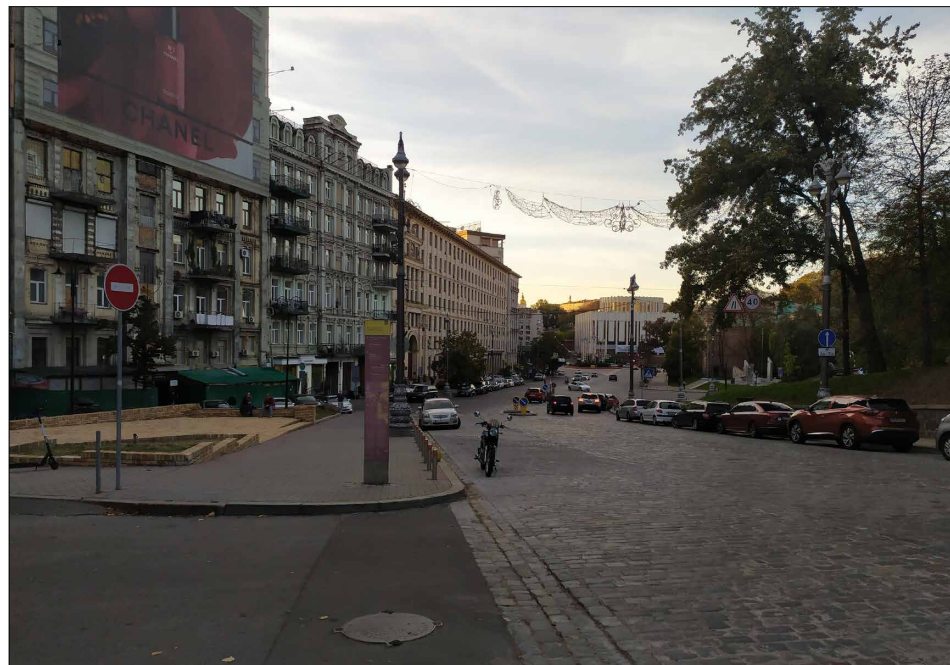
76 Черкес, Національна ідентичність в архітектурі міста, 73.

77 Будівля Музею Соломона Гугенгайма в Нью-Йорку (1959) архітектора Френка Ллойда Райта неодноразово потрапляла в радянські часописи як взірць сучасного світового музейного будівництва (дивитись наприклад: Б. Воронова, «Новые музеи США», Декоративное искусство СССР № 1 (1967); Андрей Гозак, Лев Смирнов, «Пространство храма муз», Декоративное искусство СССР № 9 (1976)).

вважався взірцем успіху, стає зрозуміло, що проект не був надто вдалий з професійної точки зору. Втім, він отримав престижну Державну премію УРСР імені Т. Г. Шевченка (1985) — безперечний знак якості, а тому був схвалений владою, адже нагороду могли отримати тільки «найбільш видатні твори <...>, що мають особливе значення у формуванні марксистської культури»⁷⁴.

Отже, стратегію конструювання образу музейного будинку, яке схоже на перетягування канату, можна узагальнити двома бінарними опозиціями: *автохтонний* — *привнесений* і *традиційний* — *сучасний*. Розрив, що стається внаслідок його відчуженості (структурної, композиційної, ландшафтної, політичної тощо) і прагненні компенсувати це, застигає в первородному комплексі (едіповому комплексі!) музейної оболонки. Заповнити цю тріщину можуть хіба що нові метафори, які раптово *пояснюють* існування місця і *склеюють* його з актуальним контекстом.

Так, коли музейна інституція припинила своє існування, всі реліквії сховали, а мармуровий Ленін кудись «щез», асоціативні прив'язки дещо змінилися: замість «українських рушників» звисаючі над відвідувачами фасадні панелі почали нагадувати гільйотину — відчай неуспішних революцій⁷⁵. Корпус колишнього дому для Леніна на хвилі відходу від радянського, в інтерлюдії двох нових революцій, став «глухим кубом»⁷⁶, а концентрична структура інтер'єру реанімується частими «післямайданними» порівняннями з Музеєм Гугенгайма в Нью-Йорку⁷⁷ (це ніби збігається із загальним «зближенням» радянського/соціалістичного модернізму зі світовим

[Будівля Музею Леніна з вулиці Михайла Грушевського, жовтень, 2023. Фото автора]

78 Див.: Після соціалістичного модернізму. Архітектура, міський дизайн і планування 1980-х (Київ: Місто: історія, культура, суспільство, 1 (13), 2022); Крихка спадщина. Архітектурний модернізм Українського Півдня та Сходу: кінець 1950–1980-ті: альбом-каталог (Дніпро: Герда, 2023).

79 Lefebvre, *The Production of Space*, 167.

80 Жирний шрифт мій. Джерело: «Виставка «Ювілей небайдужості», Український Дім, <https://www.uadim.in.ua/podiyi/yuvilei-nebaiduzhosti>.

контекстом в останні роки⁷⁸). Якщо продовжити цей тренд натуралістичних асоціацій, то будинок музею у новій фазі російсько-української війни скоріше за все нагадуватиме ядерний реактор, — символ атомного фанатизму 1970–1980-х (ЗАЕС, РАЕС, ХАЕС та інші діючі і недіючі АЕС почали будувати саме в ті роки) і екологічних катастроф, що трапились (ЧАЕС, Каховська ГЕС), або ж можуть трапитись. У такому фокусі «реактор» на Хрещатику релевантно напружує і пригнічує своєю монструозністю.

Але намір стати частиною «свого» і розповідати про «своє» є тією ж компенсувальною функцією (чи інфраструктурною інерцією?) музею навіть на етапі його «тимчасової вакантності» — етапі реапропріації⁷⁹ у вигляді Українського Дому.

3.

У квітні–травні 2023 року в архітектурному просторі колишнього Музею Леніна проходила виставка «Ювілей небайдужості». Інституція, що стала спадкоємицею, з нагоди власного тридцятиріччя репрезентувала свою історію крізь події, які відбувались у межах її будинку. За характером — типова звітна виставка, якщо не брати до уваги те, як саме музей прагне скинути із себе видиво свого минулого і впорядкувати час. Пройшовши шлях від Республіканського громадсько-політичного і культурного центру імені В. І. Леніна до Національного центру ділового та культурного співробітництва «Український Дім», музей перебирає на себе статус арбітра в культурі і дейктично розподіляє історичний зміст, до якого дотичний, так, що його власна історія стає невіддільною від культурної і навіть політичної історії України перших пострадянських десятиріч («Усі трансформації Українського Дому, які **віддзеркалюють шлях** нашої країни, перетворили його історію на **безумовну цінність**»⁸⁰).

Авжеж, ця виставка симптоматична з огляду на те, якої політики дотримується інституція в останні роки. Маючи на меті презентувати «національний продукт», прогресивні ідеї та досягнення з одного боку, ініціювати і модерувати міждисциплінарний діалог з іншого, прагнучи відкритості, доступності, і буквально «допомагати українцям усвідомити власну ідентичність», Український Дім, здається, лиш заповнює порожнечу місця колишнього Музею Леніна новим значенням. Але й навпаки: рудиментарна будівля-монумент вождю після втрати інституційної легітимності, скинувши зміїну шкіру ідеологічних текстур Музею, активувала відповідні структурним властивостям і характеристикам просторові практики, «підібравши» нову роль для нового контексту. Це виразилося в гібридній формі культурного центру, експозиційної платформи, майданчика для різносторонньої взаємодії, що нині представляє себе «посольством України в Україні».

81 H. Hökerberg, "Difficult Heritage: Various Approaches to Twentieth-Century Totalitarian Architecture", *The 6th Baltic Sea Region Cultural Heritage Forum From Postwar to Postmodern*, ed. Maria Rossipal (Stockholm: Riksantikvarieämbetet, 2017): 64–70. Упродовж тридцяти років функціонування Українського Дому архітектурна форма музею зазнала низки суттєвих змін. Ось найважливіші: демонтовано пам'ятник Леніну в атриумі разом із трапецієподібною платформою, на якій він був розміщений; вилучено цитати вождів (українською і російською) в кілках перекриттів; облаштовано гіпсокартонові конструкції на четвертому і п'ятому поверхах, куди перемістили Музей історії Києва; демонтовано тематичні барельєфи в екстер'єрі будівлі.

82 Микола Жулинський згадував, що будучи на посаді віцепрем'єр-міністра з питань гуманітарної політики, ініціював перейменування і пропонував не закриття, а саме перетворення Музею Леніна на музей із назвою «Український Дім» (Див.: Український Дім, «Український Дім: від музею Леніна до центру культури», YouTube, опубліковано 10 травня, 2023. [1:03–3:32] <https://www.youtube.com/watch?v=7QTYD-6grY4>).

83 У 2019 році керівництво Українського Дому оголосило «перезавантаження» інституційної діяльності. Прикметно: жодної критичної чи збалансовано ретроспективної виставки, що стосувалася б історії місця, відтоді не було організовано. Згідно з позицією директорки Ольги Вієру, історія Дому з її спадком є «основною цінністю», але пам'яті про Музей Леніна слід позбутися (Див.: Ганна Пароваткіна, «Український Дім. Перезавантаження», *Дзеркало тижня*, опубліковано 6 грудня, 2019, https://zn.ua/ukr/ART/ukrayinskiy-dim-perezavantazhennya-332142_.html).

84 О. Вієру, «Чи зможе Український Дім стати "посольством України в Україні"?», LB.ua, опубліковано 18 травня, 2023, https://lb.ua/blog/olha_vieru/555932_chi_zmozhe_ukrayinskiy_dim_stati.html.

85 Пароваткіна, «Український Дім. Перезавантаження».

Суворий дидактизм Музею поступився культурному месіанізму Дому. Дві неналежні до одного ідеологічного контексту прямі перетнулися в одній площині місця, інтенсивність якого, попри деформацію матерії (кастрацію, за Гекербергом⁸¹), зберігає первинний вплив завдяки архітектурному простору — преображенні ідеології в комбінації ландшафтних, конструктивних, символічних, динамічних, візуальних, акустичних, тактильних факторів. У побутовому середовищі вони стають тлом (архітектурним фоном). У спектакулярному — сценою для дії. У тоталітарному — рупором і «досконалим оком». Та попри неоднакову видимість, їх вплив однаково невід'ємний — вони встановлюють режими сприйняття, електризують тіла, вибудовують ієрархії, і зрештою — втручаються в автономність вміщених об'єктів.

Що більше архітектурний простір ідеологізований, то більша репродуктивність того ж (запрограмованого) ритуалу. Надто це стосується простору тоталітарної архітектури, одним із яких Український Дім інфікований.

Його реальність інсценізує континуальність Музею Леніна через перетворення⁸², але тенденція забуття⁸³ (згадаймо випадок Палацу італійської цивілізації) дублює ту ж систему реляцій латентно. Прояви цього різні. Частково вони простежуються в практиках репрезентації — у виставках як основній формі конструювання дискурсу довкола себе, частково — й більш буквально — у публічних висловлюваннях керівництва, що декодують позицію. Наприклад: «В Українському Домі ми хочемо говорити Про Українське <...>. Про — високе українське, про сучасне українське, про світове українське <...>. Ми багато думаємо, говоримо і дискутуємо про те, як Український Дім може стати «посольством України в Україні». <...> Чи має моральне право окрема організація нарікати себе такою гучною назвою? Має, якщо зможе забезпечити відповідність змісту. <...> Наше завдання — створити цілком новий образ і нове реноме Українського Дому. І ніщо не зупинить нас в русі до мети»⁸⁴.

Фонетична артикуляція архітектурного простору в словах директорки Ольги Вієру змінюється відвертим захопленням ним: «Дуже важливо, щоб кожен проект в Українському домі підкреслював унікальність самого приміщення. І навпаки — приміщення підкреслювало б зміст проекту. <...> Коли в Українському домі відбувалися виставки-ярмарки промтоварів, це виглядало просто безглуздо. Пафос самої будівлі заходить у суперечність із примітивним змістом»⁸⁵.

Простір піднесеного вербалізує піднесене статусу. «Троянський кінь» радянського модернізму унеможливорює виключення впливу небажаного спадку через надмірну матеріальність, що конвертується в соціальний простір. Ця тотальна матеріальність (відштовхуючись від поняття тотальності Норберга-Шульца) локалізується характеристиками, які нормалізують сугестивність. Авжеж, деякі риси невід'ємні від архітектурного простору, оскільки залежать

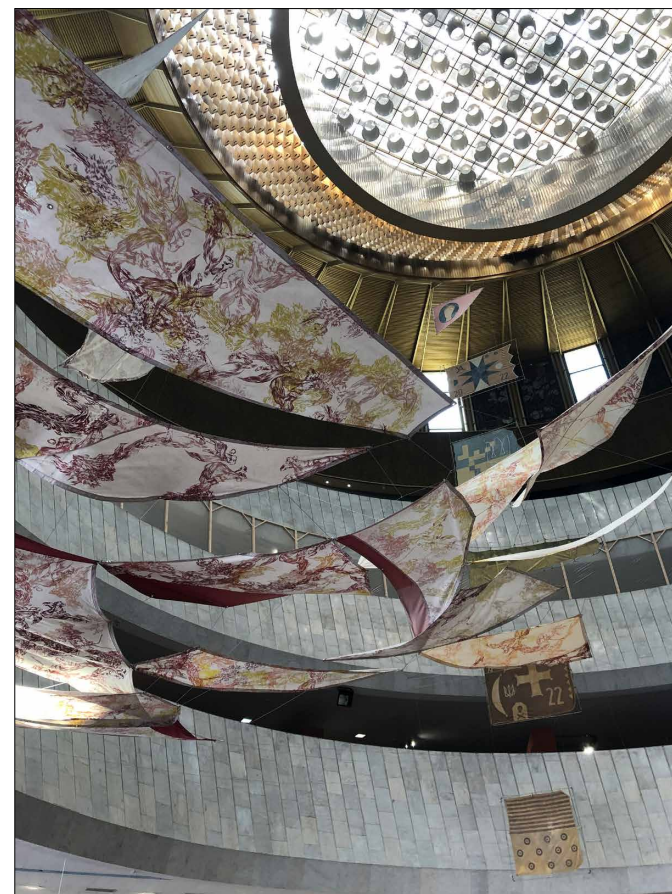
86 «Ти як? 3D тур виставкою», UMCA, <https://howareyou.umca.art/?space=0&startlookat=-844.9,-3.55,104.78,0,0>.

87 Простір будівлі Українського Дому неодноразово ставав майданчиком для мистецьких проектів, що по-різному долучилися до формування його статусу в контексті незалежної України. Актом символічної «дефлорації» можна вважати перформативне «вторгнення» Федора Тетянича (1991) і проект «ВождєЛєніє» (2010), які, здається, найближче підійшли до ідеологічної програми місця (через брак документальних відомостей складно оцінити цю взаємодію). З початку 1990-х Український Дім поклав початок тенденціям, які стали характерними в його діяльності. Йдеться насамперед про масштабні мистецькі представницькі проекти, абстраговані від контексту архітектурної пам'ятки. Наприклад: персональні (Олександра Сухоліта, Романа Романишина, Володимира Цюпка, 1994) і групові («Мистецькі імпресії», «Простір культурної революції», 1994) виставки, художні ярмарки («Київський художній ярмарок», 1994–1995), фестивалі («Міжнародний АРТ Фестиваль», 1996–2000, «Арт-Київ», 2005–2010), салони («Мистецькі салони в Українському Домі», 2005–2010), які привернули увагу до мистецького процесу зацікавлених сторін із багатьох регіонів України і світу, а також окреслили роль нової інституції в культурному полі, яка цю роль намагалася підтримувати в наступні десятиліття (з різним успіхом).

від фізичних параметрів. Наприклад, полірований білий уральський мармур і червоний житомирський граніт в облицюванні залізобетонної структури будинку музею, попри виключну декоративність, мають чітке ідеологічне навантаження. Символіка каменю симулює довговічність, а прищеплення класицистичних алюзій на кшталт грецького периптеру чи римського Пантеону в композиції кенотафа огортає ауру величного і сакрального, що дистанціює присутність і змушує благоговіти. Слід нагадати ще про топографічний фактор, щоби відтворити ефект цього надлишкового елементу повніше. Перманентність, грандіозність, відчуженість гранульованої контрформи музею делегують ідеологію в палімпсест урбаністичного ландшафту, супроводжують обраність інвазійного об'єкта в локальному культурному контексті.

Але зупинимось на тому, що навіть цей синтетичний порядок характерів не є субстанційний. Статика архітектурного простору коливається у зв'язку з просторовими практиками, що його виповнюють. Вібрації характерів похитують ідеологічну установку місця тим сильніше, чим більш інверсивно вони налаштовані. Інакше кажучи, об'єкт тоталітарної архітектури потребує відтворення оригінальної інтенції таким чином, щоби його зміст підточував самого себе. Тоді сконструйовані виключення та імперативи непорушного стають лише партикулярними втіленнями, а тоталітарний простір цезурується антитоталітарними тактиками.

Виставка «Ти як?» в Українському Домі⁸⁶ — один із неінтенційних прикладів такого впливу⁸⁷. Вона не націлена ні на критичне вторгнення, ні на субверсію території, але — заповнюючи весь архітектурний простір і зливаючись з ним — синтактика, наратив, цінності виставки контамінують диспозицію місця.

[Вхідна зала виставки «Ти як?» в Українському Домі. Інсталяція Дарії Кузьмич «Повнотіле, оксамитове, колюче, пульсуюче», 2022. Фото автора]

88 Julie H. Reiss, *From margin to center: the spaces of installation art* (Cambridge, London: The MIT Press, 2001): 12–13.

89 C. Bishop, *Installation art* (London: Tate Publishing, 2005).

90 Кураторська група: Єгор Анцигін, Ольга Балашова, Галина Глеба, Юлія Карпець, Анна-Марія Кучеренко, Катерина Лібкінд, Тетяна Лисун, Олександр Соловйов.

91 “How are you? Exhibition and discussion. 1 of June – 2 of July 2023”, UMCA, <https://waa.umca.art/exhibitions/how-are-you-exhibition-and-discussion>.

92 Там само.

93 «Головна», ГО МСМ, accessed July 10, 2021, <https://moca.org.ua/>.

94 Д. Олійник, «Не переживай – переживеш: рецензія на виставку “Ти як?”», Bird in Flight, accessed June 14, 2023, <https://birdinflight.com/nathnennya-2/crytyka/20230614-ne-perezhivaj-perezhivesh.html>.

95 І. Левченко, «“Ти як?”: мистецтво на місці вибуху», LB.ua, last modified June 29, 2023, https://lb.ua/culture/2023/06/18/560866_ti_yak_mistetstvo_mistsy_vibuhu.html.

Складену взаємопроникність і нарощене значення можна препарувати, відштовхуючись від природи тимчасової фігури вторгнення, тобто розглядаючи їх в системі понять інсталяції.

Здається вагомим твердження Джулі Рейс про те, що одним із джерел дослідження інсталяції є фізичні чи інституційні параметри контексту її розгортання. Простір дійства — це невід’ємна умова існування цього мистецького «жанру»: якщо замінити конкретний фізичний простір іншим, то, згідно з Рейс, інсталяція буде вже не тією⁸⁸. Безумовно продуктивний хід думки, щоправда, переривається особливою роллю, яку відведено глядачеві — інтегральному елементу в довершенні твору мистецтва такого роду. Цю позицію переймає Клер Бішоп і відцентровує досвід глядача в своїй історії інсталяційного мистецтва, виділяючи чотири типи модальності, яким відповідають різні моделі суб’єкта⁸⁹. Схоже, партикулярність суб’єкт-об’єктних зв’язків засліплює будь-які інші підходи в цій історії.

Якщо ж децентрувати інсталяцію в досвіді її переживання глядачем і перенести увагу на об’єктно-просторові реляції, то в результаті оприявняться два кути зору. Перший наштовхуватиме на екстраполяцію гіпероб’єкта в пластиці кураторського проекту, другий — на деформацію архітектурного простору від тимчасового протезу виставки. Необхідні для цього оптики зручніше сконцентрувати в специфікаціях *тотальної інсталяції* і *архітектурної інсталяції*. У випадку з Українським Домом ці налаштування виявляють не просто ситуативну морфологію.

Але, безумовно, все починається з морфології. Близько п’ятисот художніх творів понад ста авторів об’єднані вісьмома куратор(к)ами експозиційної частини⁹⁰ в проєкті, що презентував мистецтво, створене під час повномасштабного вторгнення (виставка тривала з 1 червня по 2 липня 2023 року). В основі експозиції — «Архів мистецтва воєнного стану», який почав формуватися після 24 лютого 2022 року і заклав фундамент Українського музею сучасного мистецтва (UMCA), — музею без стін, що дебютував цією виставкою. Спостереження за мистецьким процесом під час війни⁹¹, пригадування досвіду повномасштабного вторгнення⁹², рефлексування цього досвіду українців⁹³ — все це тезово описує поставлені завдання, які, втім, не стали чіткими чи достатніми в результаті. Критична хмара згустилася довкола невиразності і браку кураторського висловлювання⁹⁴, відсутності позиції, бурмотіння множини⁹⁵. Можливо, таке відчуття недоситості інерційне, але воно свідчить про одну важливу особливість цієї ретроспективи, яку не схоплює критика через її відкладену передумову: виставка не пропонувала дистанції глядачу, — крім тієї, що обумовлена природою архіву, — принципово. Почасти — через плинність будь-яких узагальнень у незавершеному процесі. Почасти — через необхідність зафіксувати пережите в «чистому» вигляді. Та головне —

96 Bishop, *Installation art*, 14.

97 Український медіа-центр, «Ти як? Виставка і дискусія», YouTube, у доступі 19 травня, 2023, [15:00–16:55] <https://youtu.be/q2WJleFBP6w?t=904>; Bishop, *Installation art*, 14.

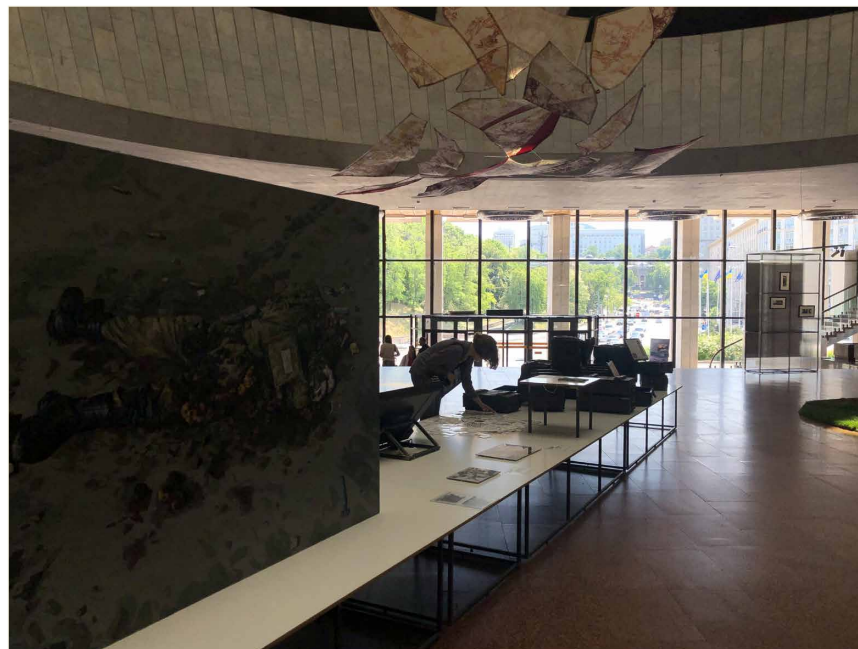
98 Bishop, *Installation art*.

репрезентована архівом пам'ять мистецтва створила мить контексту, щоб артикулювати синкретичний стан (здається, загальний стан в призмі війни), коли твір мистецтва, воєнне свідчення, кураторський текст, рефлексія того, хто пережив, виставкове видовище, комедія, погляди глядача і жертви, досвіди свого, іншого, та конкретного місця злипаються, нагадуючи, приміром, аналогічне злипання загроженого тіла з життєвим середовищем (кімнатою, будинком, кварталом, містом) під час повітряних атак. Граничний досвід не сумісний з абстрагованістю. Обставина неунікності, яку куратор(к)и відтворили, узагальнена добре відомим в історії візуального мистецтва терміном Іллі Кабакова.

Тотальна інсталяція націлена на комплексне проникнення у свідомість глядача. Вона буквально втягує його в окрему ситуацію, мікрореальність, гетеротопію, яка налаштована на саму його присутність⁹⁶. Справді, глядач тут — головний герой і актор⁹⁷, суб'єкт, який потрапив у історію, потрапив ще й у твір мистецтва — цю «імерсивну сцену» з «калейдоскопом безлічі «картин»⁹⁸, цей театр Камілло, — простір для опанування часу війни.

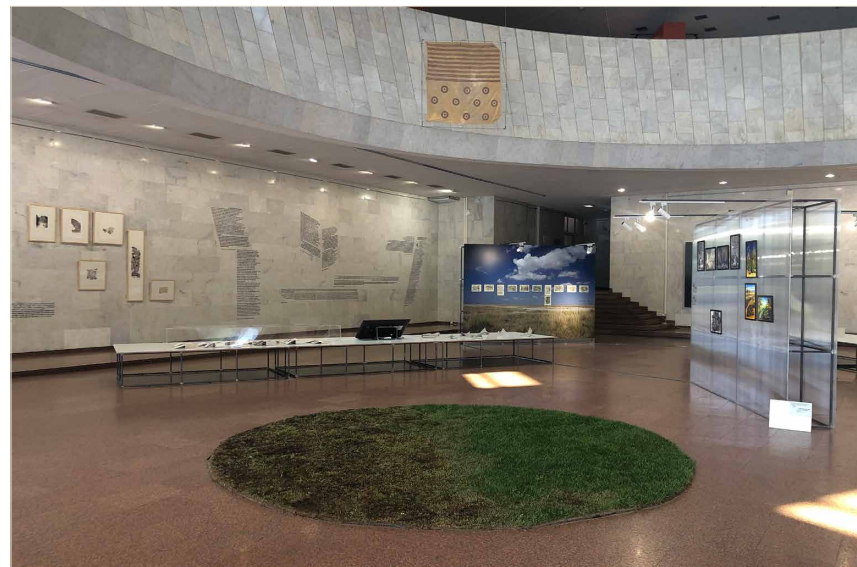
Продукований простір концентрував різноманітні прояви трансформації, пов'язані з війною, але не пояснював їх. Сукупність мистецьких об'єктів штурмувала сприйняття «неприкритістю», але створене фактично без відстані від побаченого і пережитого, здебільшого імпульсивне, буквально, крихке мистецтво назагал перепліталось з горизонтом сподіваного майже безбар'єрно. Кураторський текст, що традиційно забезпечує конвенційність, іноді також ставав об'єктом споглядання, і лише в загальних рисах скеровував її зміст, розповідаючи про наївне.

Система реляцій, у якій важлива не стільки художня чи концептуальна якість твору, скільки його нарати-

[Експозиція виставки «Ти як?» в атріумі Українського Дому.
Фото автора]

воповідність, не є новиною теперішнього мистецтва. Але присутність голосів, які щось повторюють з допомогою художніх творів (кураторський — один із них), — присутність множинності, що уречевлює самі по собі нестабільні почуття нестабільності і невизначеності (а ще небезпеки, страху, відчаю, болю тощо), наче компенсуючи порожнечі минулого, може бути характеристикою якщо не тенденції, то принаймні складеної

[Експозиція виставки «Ти як?» в атріумі Українського Дому. На передньому плані — інсталяція «Степ» Романа Михайлова й Аліси Бондаренко. Фото автора]

[Експозиція виставки «Ти як?» в атріумі Українського Дому. На передньому плані — серія «Подвійна експозиція» Інги Леві. Фото автора]

насиченості виставкового простору. Співприсутність не налаштовувала, а скоріше «лікувала» погляд, хоча тією ж мірою «ретравматизувала» також. Таким чином ситуація, що фіксує метаморфози чуттєвості, мистецтва, погляду, фіксує фіксації страждань.

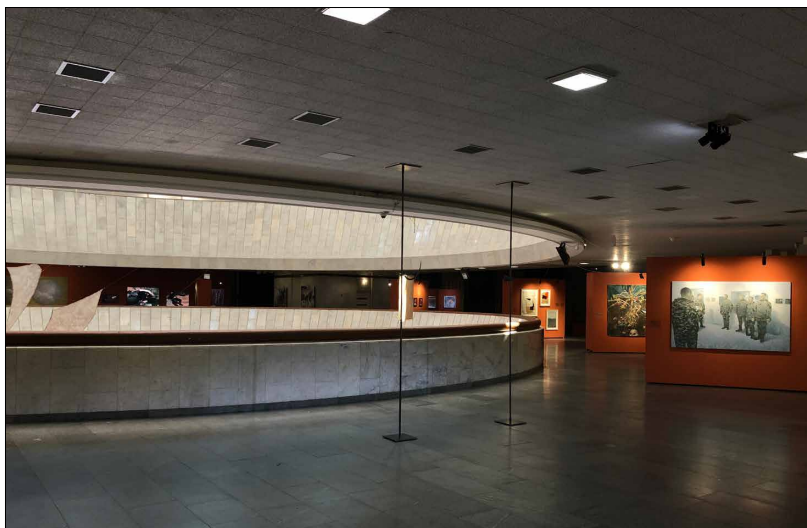
Від абсолютного тиску невимірності відокремлює хіба що делікатне членування об'єктивними категоріями. Власне, тому кураторами виставки були ще й простір і час⁹⁹, подекуди їх роль визначалась домінуючою.

П'ять експозиційних поверхів концентричної структури будівлі ділили оповідь на хронологічні частини так, що вестибюль і вхідна зала відповідали осені 2022-го — весні 2023-го; третій поверх — літу і початку осені 2022-го; четвертий — весні 2022-го; п'ятий — 24 лютого і першим тижням березня 2022 року.

Тобто хореографія, побудована за принципом сходження, дозволяла глядачу уявно переноситися в часі: з моменту «тепер» він поступово піднімався в минуле, до початку відліку повномасштабного вторгнення, звідки повертався тим же шляхом до сьогодення. Імерсивна подорож між сукупністю ху-

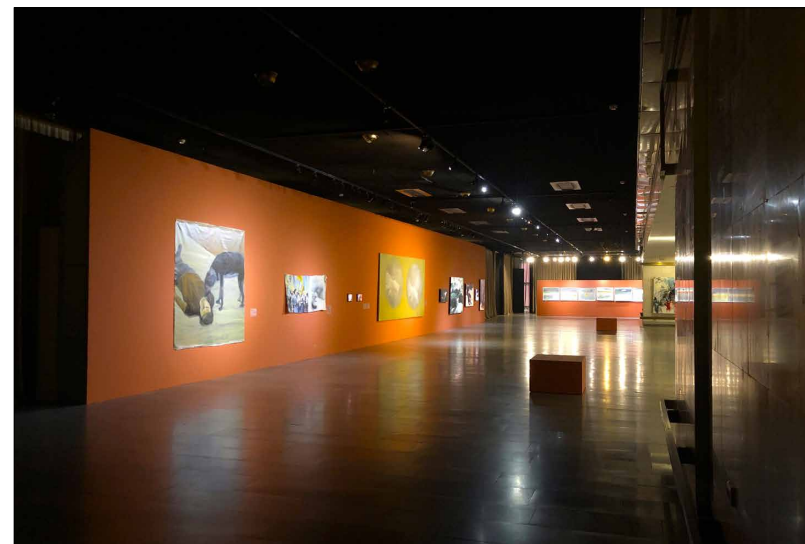
[Кураторські тексти до виставки «Ти як?» у вхідній залі Українського Дому.
Фото автора]

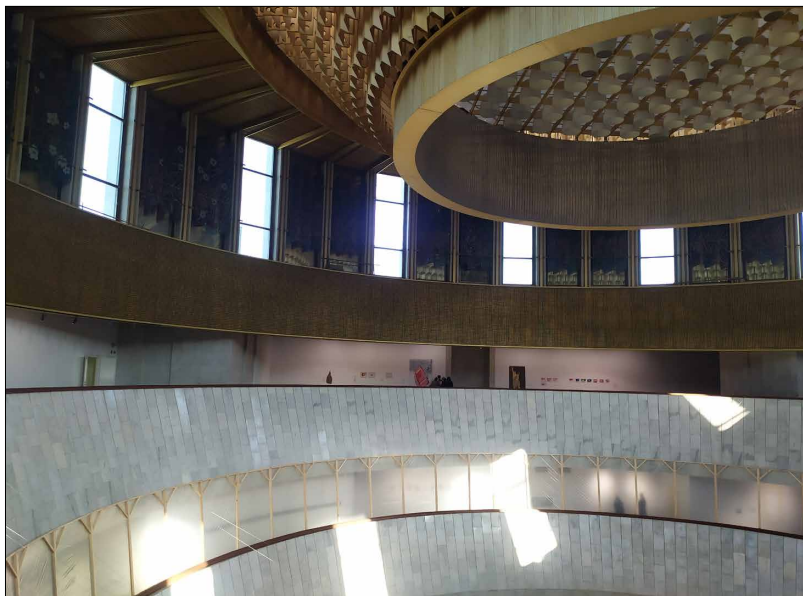
[Фрагмент третього експозиційного поверху виставки «Ти як?». Фото автора]

дожних автофіксацій — різного роду та інформативного характеру доказових свідчень — подібна до пригадування, анамнезису. Тут мистецтво, розтягнуте в просторі, покликане зберегти континуальність, а мистецький об'єкт слугував чимось на кшталт щоденникового запису — опорою для пригадування часу, пригадування чи збирання колективного досвіду, і перевинайдення спільного «ми» зі спільним «сьогодні».

Можна подумати, що архітектурний простір в цьому ракурсі слугує лише допоміжним засобом: ніби його масштабність принагідна розмірам експозиції, вакантність зумовлює прихисток для автономного мистецтва, а кожен із поверхів розкладає і структурує предмети. Та насправді його агенція дещо складніша. Наприклад, виставка, злипаючись з простором місця, буквально переймає його усталену інтенцію: і архітектурний монумент, і перформативна комеморація ущільнюють глядача в ритуалі пам'ятання.

[Фрагмент третього експозиційного поверху виставки «Ти як?».
Фото автора]

[Експозиція виставки «Ти як?» у будівлі Музею Леніна.
Вигляд з п'ятого поверху. Фото автора]

Так, у кенотафі Українського Дому такі практики органічні: видовище примножує видовище, гіпероб'єкт ніби поглинає все, чого дотикається (що Арендт могла би сказати про таку природу тоталітаризму?). Але архітектурний простір і експлікує, і сам стає об'єктом експлікації. Перспектива архітектурної інсталяції дає можливість поглянути на цю взаємодію зі звороту.

Подібно до того, як мистецтво інсталяції направлене на глядача, архітектурна інсталяція скеровує свій творчий потенціал на архітектурний об'єкт. Очевидно,

її функція перетворення архітектурного простору схожа до практики дизайну, однак, на відміну від дизайну, вона обходить властивий утилітаризм завдяки темпоральності задля ситуативної критики і рефлексії¹⁰⁰.

Тут не судитиму про достеменність вживання цього поняття в конкретному випадку, а зазначу лиш, що його оптика потрібна в налаштуванні фокусу на тертя між стіною і об'єктом вторгнення. «Ти як?» в Українському Домі — особливо зручний приклад для такого розгляду через паритетність сторін, або ж обопільну амбіцію інструменталізувати архітектурний простір.

Не посягаючи на вичерпність цієї спроби знайти підходи до переосмислення ідеологічно навантажених місць, свідомо обмежуся частковістю. Тому точками дотику вважатиму ті, які стосуються просторових характеристик, а саме трьох груп: час, монументальність, проникність.

Зрозуміло, що час — особлива категорія в межах виставки. Так само час важливий для архітектурної форми Музею Леніна. Причому на різних рівнях: топографічному, образотворчому, моторико-ритмічному. Розміщений у межах старого Києва, будинок музею долучився до його темпоральності не просто як частина історії ландшафту, а й як вузол у мережі офіційних маршрутів. Неминуче переміщення повз центр міста зумовило неминучість ефекту, який повинен справляти витвір архітектурної лєнініани (чи щось рівнозначне) в середовищі. Адже мармури храму для Леніна вирізняються навіть на фоні грубого граніту комплексу Власова-Добровольського. Вони візуально наполягають на вкоріненості і перманентності інвазійного тіла, позірно переконують в автохтонності. Цим навантажений образ.

Співдія часу з динамікою будинку для Леніна чи не найкраще простежується у внутрішньому просторі, який оформлений у зв'язку з експозиційним плануванням Музею. Час в експозиції Музею був по суті конструктивним елементом і концептуальним вектором. Її тематика хронологічно змінювалась по вертикалі, тому рух, напрямлений угору, символізував рух у майбутнє, — світлу модель утопії, не випадково зосереджений у кореляції зі світловим плафоном (з радянського гімну: «Крізь грози світило нам сонце свободи, І Ленін великий нам путь осіяв»; узагалі, солярні образи в індоктринації мистецтвом і літературою соцреалізму потребують окремої розвідки). Закарбований у камені і структурі архітектурної форми час змушує інші просторові практики вступати в діалог з ідеологією місця опосередковано і часто наосліп.

Темпоральність розгляданої виставки прямо протилежна темпоральності музею: сходження в точці минулого і розсіювання в незбагненному теперішньому ніби не лишали місця ні для майбутнього, ні для утопії, — споглядання «сьогодення» з позиції «першопричини» безкомпромісне для ілюзій. Піднімаючись поверхами тимчасової експозиції і доходючи

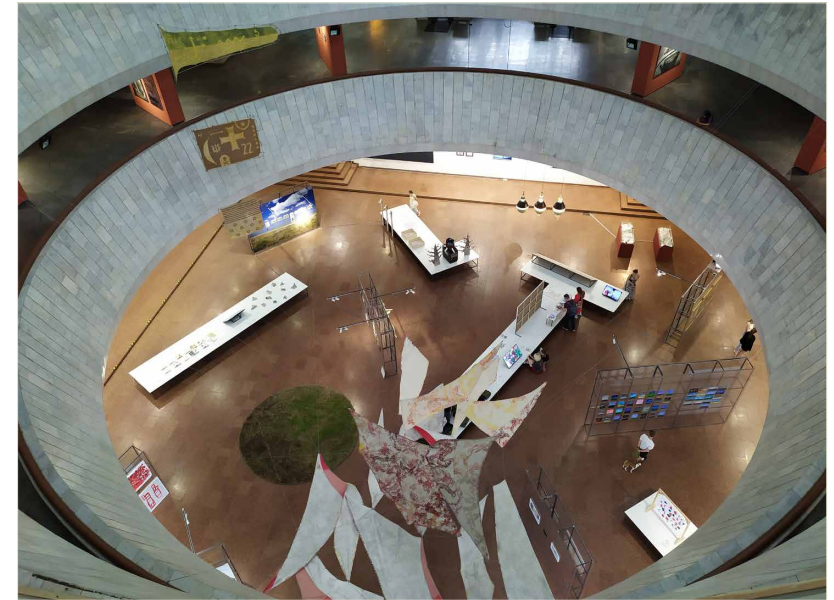
кульмінації в хронотопі початку повномасштабного вторгнення, погляд на «те, що стало після» в пониззі атріуму напружувався ефектом історичистської ностальгії, що обернена в катастрофу.

Стовбур атріуму, виконуючи телескопічну роль, невід'ємну в місце-орієнтованому мистецькому вторгненні, візуально зв'язував хронотопи і фокусував ситуативні зв'язки, можливо, не так помітні в іншому контексті. Приміром, метафору крихкого поліфонійного мистецтва на твердому моноліті каменю, що сама по собі красномовна:

короткозорість реального (чи Реального) замість далекоглядності культу, уламки війни на руїнах непозбутої утопії. Бачення сліпоти як нездатності абстраговано діяти і планувати; бачення слабкості видимого як кидок з боку самого видимого. Простір ряснів суперечностями. Адже обидві темпоральності накладалися і — перетиналися. У цілності все тягнуло не тільки до моменту, з якого все почалось, щоби бодай якось скріпити хронологію іншої реальності і її життєздатність, захиститися ситуативною певністю принаймні в тому, що відбулось, але й до того, що вислизало з-під короткої тривалості дійства.

«[О]дним із найдорожчих і, напевно, найбільш вражаючих об'єктів (серед експонатів. — Т.Б.) — це є сама будівля Українського Дому, яка заграла абсолютно якимись новими барвами, тому що її побачили, якою вона може бути, і це теж одна з характерних особливостей, до яких звертаються художники у цьому проєкті. Особливість — це переосмислення нашого досвіду довоєнного <...> — Тобто це приміщення — це перший експонат, який відображає ось цю нашу рефлексію до того, що відбувається? — Так, в якомусь сенсі так, <...>»¹⁰¹.

Телескопічна функція виставки як архітектурної інсталяції дозволяла прозирати час місця, тобто історичний час також, дещо інакше. Таке заломлення спричиняє нові небезпеки, але в цьому контексті це радше випадковість, хоча випадковість особлива. Приміром,

[Експозиція виставки «Ти як?». Вигляд із п'ятого поверху.
Фото автора]

102 «Монументальность», в Большая советская энциклопедия. Монада – Нага (Москва: ОГИЗ РСФСР, 1938), 40:155; «Монумент», в Большая советская энциклопедия. Многоножки – Мятлик (Государственное научное издательство «Большая советская энциклопедия», 1954), 28:262; Большая советская энциклопедия. Мезня – Моршанск, главн. ред. А. М. Прохоров, Т. 16 (Москва: Советская энциклопедия, 1974), 550; С. Земцов, «Монументальное искусство и архитектура», Декоративное искусство СССР № 8 (1960): 13; С. Герасимов, «Содружество архитектора и художника», Декоративное искусство СССР № 9 (1960): 17; А. Стригалева, «Монументы и мы», Декоративное искусство СССР № 11 (1969): 3–12; Э. Бартке, «Монументальное искусство – выразитель идеологии», Декоративное искусство СССР № 9 (1971): 4–5; Ю. Королев, «Монументальное искусство новой исторической общности», Декоративное искусство СССР № 12 (1972): 16–21.

103 «Є монументи, багато монументів, але де громадські центри?» — запитує Зіґфрід Гідіон (Джерело: S. Giedion, *Architecture, you and me. The diary of a development* (Cambridge: Harvard University Press, 1958): 31). У своєму маніфесті «Дев'ять пунктів про монументальність» (1943) і програмному тексті «Потреба нової монументальності» (1944) Гідіон пропонує об'єднати зусилля проєктувальників, архітекторів, малярів, скульпторів, ландшафтних дизайнерів для створення центрів публічного життя — сучасних монументів.

104 И. Азиян, «“Новая монументальность” и ее теоретика», Декоративное искусство СССР № 5 (1968): 7–8; С. Герасимов, «Содружество архитектора и художника», Декоративное искусство СССР № 9 (1960): 17; Ю. Арндт, «Новая архитектура и ее требования», Декоративное искусство СССР № 1 (1962): 22–23; Ю. Герчук, «Синтез и функция», Декоративное искусство СССР № 2 (1965): 11–12; «Диалог: архитектор — художник», Декоративное искусство СССР № 4 (1977): 1–9.

105 В. Тимофієнко, *Енциклопедія архітектурної спадщини України: тематичний словник багатомовного видання* (Київ: Українська Академія архітектури, 1995): 76; *Архітектура: короткий словник-довідник*, заг. ред. А. Мардера (Київ: Будівельник, 1995); Володимир Тимофієнко, *Архітектура і монументальне мистецтво: терміни та поняття* (Київ: Видавництво Інституту проблем сучасного мистецтва, Головкинвархітектура, 2002): 283–284.

106 *Size Matters. Understanding Monumentality Across Ancient Civilizations*. Vol. 146 (Bielefeld: Transcript Verlag, 2019).

ретроспектива «30х30. Сучасне українське мистецтво» (9–29 вересня 2021 року), що була присвячена тридцятилітньому ювілею незалежності, теж оперувала часом, але скористалась архітектурним простором Музею по-іншому: вона розкидала квінтесенції років незалежності у творах мистецтва абстраговано від місця, майже спорадично. Сліпота до його ідеології залишилась недоторканною, як і власна репрезентативність, позиціонування влади, відкритість до глядача тощо.

Словом, чутливість до простору, а точніше до часу в просторі місця, може бути одним з ключів до його переосмислення, і у випадку з архітектурною формою Музею Леніна — переосмисленням його ідеології. Виставка «Ти як?», на відміну від ювілейної ретроспективи, насичувала простір дієм, яке злилось і яке контрастувало з удаваною перманентністю: йому протиставлено розладнану, нестійку, стривожену тимчасовість. Близький до цього процес відбувався і з монументальністю.

У радянській епістемі поняття монументальності пов'язане з грандіозним. Фіксація героїчного в історичному, пропаганда ідеалів радянської людини, звернення до суспільних мас. Чи не буквально монументальне позначало метод впливу, або ж виховання, просвітлення, агітацію. У візуальній культурі СРСР це втілювало монументальне мистецтво, яке пережило особливий сплеск, пов'язаний з новою архітектурою індустріального будівництва кін. 1950–1980-х. Якщо перекласти на мову архітектурної репрезентації, то монументальність швидше за все стосуватиметься величної, піднесеної форми з твердих порід каменю і металу, розміщеної в публічних місцях і призначеної для громадських функцій¹⁰².

Попри те, що після Другої світової поняття монументу і монументального на Заході стають об'єктом критики і доповнюються значенням, відомим під «новою монументальністю», яка пропонує творити громадські центри як символи людським ідеалам сучасності¹⁰³, і навіть попри те, що цей дискурс був відомий в професійних колах Радянського Союзу і найяскравіше переплітався з дискусією довкола синтезу мистецтв у життєвому середовищі радянських людей¹⁰⁴, модель монументального як грандіозного — архаїчна модель ствердження домінуючого — лишилась непорушною, майже субстанційною. Ця ж модель, здається, незмінно мігрувала в архітектурну теорію сучасної України¹⁰⁵ та попри різноманітні інтерпретації і типології, відомі в гуманітарних студіях сьогодення¹⁰⁶, закріпилась у своїй ніші.

В кожному випадку під монументальним ідеться про спосіб комунікації архітектурного простору зі суспільством, або ж просторову політику. Її певний характер спричиняє відповідний режим відносин, а відтак — понятійне схвалення.

Зіґфрід Гідіон, автор концепту «нової монументальності», йменував ту архаїчну присутність влади, що пригнічує людину, атакуючи сприйняття знаками минулих епох, псевдомо-

107 K. Frampton, *Modern Architecture. A Critical History* (London: Thames and Hudson, 1992): 210.

108 *Size Matters*, 20, 24.

109 Кураторки дискусійної програми «Мистецтво та війна» (17–18 червня 2023 року): Оксана Довгополова, Катерина Семенюк. Див.: «Дискусійна програма “Мистецтво та війна”», *Минуле / Майбутнє / Мистецтво*, last modified November 30, 2023, <https://pastfutureart.org/war-and-art/>.

нументальністю. Цей термін допоміг відмежуватись від звеличувальної функції монументу. Можна також застосувати термін «нова традиція», яким Генрі-Рассел Гічкок відрізняв консервативні репрезентації від модерністських в європейській архітектурі першої третини XX століття¹⁰⁷, щоб ідентифікувати і споріднити мову архітектурного виображення Музею Леніна в Києві. Втім, «інструменталізація великої архітектури для політичних цілей» цього «інтенційного монумента» вже очевидна. І якщо його форма констатує домінування в параметрах візуального, то просторові практики сприяють поглинанню і навіть перегляду сприйняття «збудованого монументального»¹⁰⁸. Просторова практика «Ти як?» стала таким альтернативним шляхом традиційного грандіозного.

Поряд зі стандартною мистецькою експозицією, що покликана пригадати колективний досвід, було організовано дискусійну програму, присвячену комеморації російсько-української війни¹⁰⁹. Протягом дводенної панелі публічних розмов піднімалися проблеми суб'єктності в комеморації, способів пам'ятання, ролі мистецтва і художніх творів у цьому, етики відображення воєнних лих, потенціалу художньої документації і трансформації кураторських висловлювань. Попри те, що обговорення не претендували на фундаментальність, сама інтенція створення контексту полілогу для загального опанування і осмислення способів наративізації і фіксації травматичного досвіду, пов'язаного з теперішньою війною, була визначальною.

Отож, простір будинку музею перетворився на тимчасовий публічний меморіал, або ж наближений до концепції Гідіона монумент спільного: близьке досвіду багатьох торувало колективну пам'ять в місці, де ця пам'ять фіктивно насаджувалась ідеологічною фетишизацією вождя, революції, національного пуризму.

Звичайно, будь-яке спільне складно застосувати, не зважаючи на маніпуляції, вигідні певним інтересам. Воно передбачає множинність і відкритість, звертається до горизонтальних зв'язків між членами спільнот, яким однаково гарантовано користь із цього ресурсу. Словом, спільне являє ще один імператив, що тонко межує з соціальною утопією.

Куратор(к)и виставки навмисно обрали ті принципи формування експозиції, які підкріплюють ідею спільного. Наприклад, поєднали твори досвідчених, недосвідчених, і зокрема нейронетипових художників, для яких ця виставка могла бути першою, щоб охопити різні фіксації пережитого. До того ж, усі твори представлені «без п'єдесталів», — незалежно від досвіду автора чи авторки, що, здається, дисонує з просторами Музею Леніна і Українського Дому, які не призначені інакше як для високого.

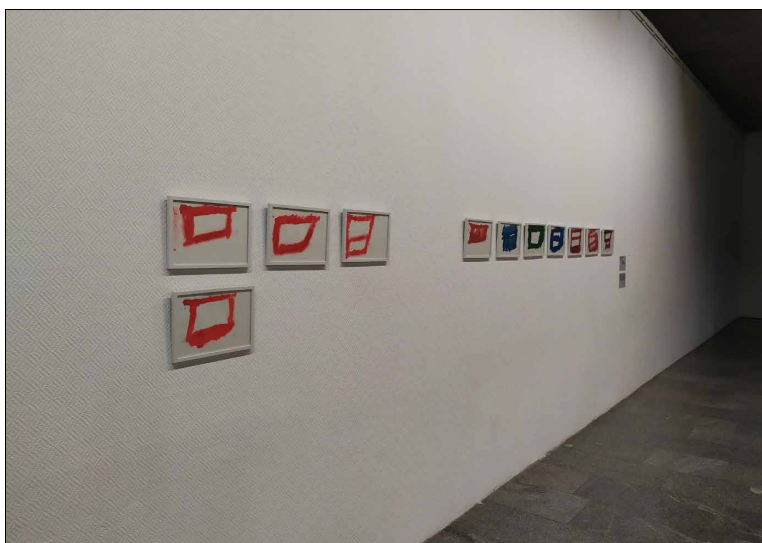
Девальвація художнього і авторитетного критерію дозволила обійти традиційні засоби латентної цензури і зосередитись на широкому спектрі свідчень. Одним з найсильніших є

серія «Вікна» Віктора Пашина, який евакуювався в березні 2022 року разом з іншими пацієнтами з Пущі-Водиці в Київську міську психіатричну лікарню імені Павлова.

Вікно — універсальний символ видимості, прозорості, обмеженості і свободи. Це посередник, діафрагма репрезентованої дійсності чи решітка Розалінд Краусс. Але в серії Пашина вікно — це єдине видиме, що оголюється і насторожує, посилює відчуття неспокою. Різнокольорові прямокутники неправильних форм у грубій експресивній манері викладені на білє тло паперу. Це автописьмо зациклене і набрякле. Кожному, хто переживав повітря-

[Серія «Вікна» Віктора Пашина у вхідному залі Українського Дому.
Фото автора]

[Серія «Вікна» Віктора Пашина на п'ятому експозиційному поверсі
Українського Дому. Фото автора]

ні атаки у своєму домі, відчуття тілесної напруги між зовнішнім світом і власним, між тим, що слугувало гарантією безпеки і вмить стає камерою тортур, напевно знайоме. «Вікна» у своїй безпосередності відбивають цю загроженість, сигналять про навислу небезпеку і ймовірні сценарії її розгортання. Вони зустрічали глядачів при вході і відпускали на вершині п'ятого поверху, де фізичний простір розширюється, а інтенсивність багатоголосся розріджувалась.

У тому ж місці розташовано ще один об'єкт, — можливо, централь-

Просторова практика інсталяції мистецтва воєнного стану перформувала ритуал місця, змінивши усталену комунікацію з відвідувачем. Видовище, яке створює архітектурний простір, зберігає своє значення і вплив, але його перманентність, грандіозність, відчуженість перетворилися на тимчасовість, меморативність, відкритість. Тобто стали протилежними дотиковими характеристиками, близькими до того, щоб вважати колишній храм для вождя публічним простором. Тут мистецтво буквально оприявнювало «вади» місця, відкинуті на маргінес в надлишковості. Пропонувало інший варіант гетеротопії, не позбавлений синтаксичної континуальності. Дещо узагальнюючи, воно засвідчило потенціал взаємодії людини і матеріального середовища на тіснішому етичному рівні, де ідентичність постає в симбіозі суб'єктності, мережевих сполучень і фону.

Втім, виставка завершилася, а перформований соціальний простір вичерпався. І будинок музею з означеними ним характеристиками продовжує функціонувати під гранульованим інституційним ковпаком. Український Дім організовує і приймає нові проекти, які збуджують чимало уваги відвідувачів. Часто ці проекти великі, помпезні, емоційні, вони підкріплюють ексцентричність Дому, який конвертує культурний капітал в коефіцієнт корисної дії, репродукує статус провісника українськості і підтримує свою значимість. Можливо, тому складність взаємодії з успадкованими каналами комунікації посилюється цілеспрямованим забуттям. Адже приємний образ зручніше кристалізувати в середовищі білих стін, хоча білі мармури Українського Дому — не той випадок, коли згода на забуття може обійтися без зворотного впливу.

Перебираючи статус культурного і суспільного репрезентанта, спадкоємна інституція перебирає також схеми позиціонування, моделі відносин і структурування влади, режими сприйняття і поведінки, запрограмовані місцем. Усталена політика простору набуває нового визнання без усталеної практики її підважування, що стає транзитом її нової легітимності.

Ані способи взаємодії з глядачем, ані успадкована інфраструктура, ані «перетворення» Музею в Дім досі не ставали об'єктом ґрунтовної інституційної критики. Музей Леніна також не передбачав такої (само)критики. Але якщо для Музею Леніна, пам'ятки тоталітарної архітектури і — традиційно — опори колонізаційної політики, практика приглушування голосів була природною, то для Українського Дому нечутливість до власного архітектурного простору є симптомом автоколонізації.

REFERENCES

- “Dialog: arkhitektor — khudozhnik”. *Dekorativnoye iskusstvo SSSR* № 4 (1977): 1–9.
- “Dyskusiyna prohrama «Mysteztvo ta viyna». Mynule / Maibutnie / Mysteztvo. Last modified November 30, 2023, <https://pastfutureart.org/war-and-art/>.
- “Harburger Mahnmal gegen Faschismus”. Harburger Kultur. Last modified September 25, 2023, <https://kulturtag-harburg.netsamurai.de/harburger-mahnmal-gegen-faschismus/>
- “Holovna”. HO MSM. Accessed July 10, 2021, <https://moca.org.ua/>.
- “Homepage”. Documentation Center Nazi Party Rally Grounds. Accessed June 11, 2017, <https://museums.nuernberg.de/documentation-center/>
- “How are you? Exhibition and discussion. 1 of June – 2 of July 2023”, UMCA. <https://waa.umca.art/exhibitions/how-are-you-exhibition-and-discussion>
- “Kyivskiy filial Zentralnoho muzeyu V. I. Lenina”. *Komplekt iz 17 koliorovykh lystivok*. Avt. tekstu S. Kyrylova, avt. foto R. Yakymenko, V. Krymchak. Kyiv: Redakziya ukrainskykh kalendariv i khudozhnykh lystivok. Vydavnytstvo “Radianska Ukraina”, 1984.
- “Monument”. V *Bolshaya sovetskaya enzyklopediya*. *Mnogonozhki – Myatlik*, glav. red. B. A. Vvedenskiy, 262. T. 28. *Bolshaya sovetskaya enzyklopediya*. Vtoroe izd. Gosudarstvennoye nauchnoye izdatelstvo “Bolshaya sovetskaya enzyklopediya”, 1954.
- “Monumentálnost”. V *Bolshaya sovetskaya enzyklopediya*. *Monada – Naga*, glav. red. O. Yu. Shmidt, 155. T. 40. *Bolshaya sovetskaya enzyklopediya*. Pervoye izd. Moskva: OGIZ RSFSR, 1938.
- “Pro nas”. Ukrayinskiy Dim. Last modified April 5, 2024. <https://www.uadim.in.ua/about-us>
- “Tu yak? 3D tur vystavkoyu”. UMCA. <https://howareyou.umca.art/?space=0&startlookat=-844.9,-3.55,104.78,0,0>.
- “Vystavka «Yuviley nebaiduzhosti»”. Ukrainskiy Dim. <https://www.uadim.in.ua/podiyi/yuvilei-nebaiduzhosti>.
- Architectural Theory*. Vol. 1, An Anthology from Vitruvius to 1870. Edited by Harry Francis Mallgrave. Malden, Oxford, Victoria: Blackwell Publishing Ltd, 2006.
- Arkitektura Ukrainy u derzhavnykh premiyakh: 1941–2007*. Zah. red. M. Diomina, N. M. Kondel-Perminovoi, A. O. Puchkova. Kyiv: Zentr istoriko-mistobudivnykh doslidzen, 2008.
- Arkitektura: korotkyi slovnyk-dovidnyk*. Zah. red. A. Mardera. Kyiv: Budivelnik, 1995.
- Arndt, Y. “Novaya arkhitektura i ee trebovaniya”. *Dekorativnoye iskusstvo SSSR* № 1 (1962): 22–23.
- Assman, A. “Pamyat mista”. *Pytannia literaturoznavstva* № 92 (2015): 7–25.
- Aziyan, I. “«Novaya monumentalnost» i ee teoretiki”. *Dekorativnoye iskusstvo SSSR* № 5 (1968): 7–8.

- Bartke, E. "Monumentalnoye iskusstvo — vyrazitel ideologii". *Dekorativnoye iskusstvo SSSR* № 9 (1971): 4–5.
- Benem, R. *Vzglyad na sovremennuyu arkhitekturu: Epokha masterov*. Per. s angl., red. E. V. Assa, A. V. Boko-
va. Moskva: Stroyizdat, 1980.
- Bishop, C. *Installation art*. London: Tate Publishing, 2005.
- Bodler, S., Beniamin, W. *Paryzkyi splin. Ese*. Per. z fr. ta nim. Romana Osadchuka. Kyiv: Vydavnytstvo "Komu-
buk", 2023.
- Bolshaya sovetskaya enzyklopediya. *Meznya — Morshansk*. T. 16. Tretie izd. Glavn. red. A. M. Prokhorov.
Moskva: Sovetskaya enzyklopediya, 1974.
- Bonnemaison, S., Eisenbach, R.. *Installations by architects: experiments in building and design*. New York:
Princeton Architectural Press, 2009.
- Carter, N. "«What Shall We Do With It Now?»: The Palazzo della Civiltà Italiana and the Difficult Heritage of
Fascism". *Australian Journal of Politics and History* 66, no. 3 (September 2020): 377–395.
- Chaikovskiy, S. "Muzei". V *Ukrainska Radyanska Enzyklopediya*. Mikroklin — Oleum, hol. red. P. I. Bagriy,
158–159. T. 7. *Ukrainska Radyanska Enzyklopediya*. Kyiv: Holovna redakziya URE, 1982.
- Chepelyk, V., Makarov, A., Halaiba, V. *Khreshchatyk. Kulturolohichni putivnyk*. Kyiv: Amadey, 1997.
- Cherkes, B. *Nazionalna identychnist v arkhitekturi mista: Monografiya*. Lviv: Vydavnytstvo Nazionalnoho
universytetu "Lvivska Politehnika", 2008.
- Chervonyk, Olena. "Arsenalnyi modernizm". Korydor. Last modified November 29, 2023, [http://korydor.
in.ua/ua/opinions/arsenalnyi-modernizm.html#_ftn12](http://korydor.in.ua/ua/opinions/arsenalnyi-modernizm.html#_ftn12)
- Connerton, P. *How Modernity Forgets*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.
- Dakhno, V. "Dostoynyi vklad v arkhitekturnuyu Leninianu". *Stroitelstvo i arkhitektura* 354, № 11 (Noyabr,
1983: 19–21.
- Dayen, L., Pozniak P. Kyiv. *Korotkyi putivnyk*. Kyiv: Polityvdav Ukrainy. 1976.
- Dovey, K.. *Becoming Places. Urbanism/Architecture/Identity/Power*. London, New York: Routledge, 2010.
- Dyubi, Z. *Doba soboriv: mystetstvo ta suspilstvo 980–1420 rokiv*. Per. z fr. H. Filipchuka, Z. Borysyuk. Kyiv:
Yunivers, 2003.
- Frampton, K. *Modern Architecture. A Critical History*. Third ed. London: Thames and Hudson, 1992.
- Gassanova, N. *Tekstil v dizayne interiera*. Kiev: Budivelnyk, 1987.
- Gerasimov, S. "Sodruzhestvo arkhitekтора i khudozhnika". *Dekorativnoye iskusstvo SSSR* № 9 (1960): 17.
- Gerchuk, Y. "Syntez i funkziya". *Dekorativnoye iskusstvo SSSR* № 2 (1965): 11–12.
- Giedion, S. *Architecture, you and me. The diary of a development*. Cambridge: Harvard University Press, 1958.
- Gilen, P. *Performuvannia spilnoho mista. Na peretyni mystetstva, polityky y hromadskoho zhyttia: zb. statei*.
Per. z anh. Ya. Strikha, Yu. Didokha, T. Rodionova, V. Yadukha. Kharkiv: IST Publishing, 2019.

- Gnedovskiy, Y., Riabushyn, A. "Arkhitectura vysokogo zvuchaniya". Zapisal S. Churakov. *Arkhitectura SSSR* № 3/4 (1983): 93–95.
- Gopkalo, V., Gerasymenko I. S. "Proekt Kievskogo filiala zentralnogo muzeya V. I. Lenina". *Stroitelstvo i arkhitectura* 282, № 10 (Oktiabr, 1977): 14–18.
- Gozak, A., Smirnov, L. "Prostranstvo khrama muz". *Dekorativnoye iskusstvo SSSR* № 9 (1976): 13–17.
- Haiday, O. *Kamiany hist. Lenin u Zentralniy Ukraini*. Vydannia druhe. Kyiv: K.I.S., 2018.
- Harman, G. *Architecture and Objects. Art after Nature*. Minneapolis, London: University of Minnesota Press, 2022.
- Höckerberg, H. "Difficult Heritage: Various Approaches to Twentieth-Century Totalitarian Architecture". *The 6th Baltic Sea Region Cultural Heritage Forum From Postwar to Postmodern*, edited by Maria Rossipal, 64–70. Stockholm: Riksantikvarieämbetet, 2017.
- Ishchenko, M., Shevchenko, L. "Kyiv — velykyi suchasnyi kulturnyi zentr". *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* 252, № 3 (Berezen, 1982): 47–58.
- Kileso, S. "Kievskiy filial Zentralnogo muzeya V. I. Lenina". *Arkhitectura SSSR* 3/4 (1983): 90–95.
- Kolomiez, N. "Arkhitectura zdaniya Kievskogo filiala Zentralnoho muzeya V. I. Lenina". *Stroitelstvo i arkhitectura* № 3 (1983): 3–5.
- Kølvraa, C. "Removal". Echoes. Last modified October 1, 2023. <https://projectechoes.eu/removal/>
- Kondel-Perminova, N. *Khreshchatyk — komunikator mizh chasamy*. Kyiv: Sydorenko B. B., 2021.
- Korolev, Y. "Monumentalnoye iskusstvo novoy istoricheskoy obshchnosti". *Dekorativnoye iskusstvo SSSR* № 12 (1972): 16–21.
- Kostenko, A. "Arkhitectura i dizayn sveta". *Stroitelstvo i arkhitectura* 368, № 1 (Yanvar, 1985): 12–13.
- Krykhka spadshchuna. *Arkhiteturnyi modernizm Ukrainskoho Pivdnia ta Skhodu: kinez 1950–1980-ti: albom-kataloh*. Upor., red. P. Kravchuk. Dnipro: Herda, 2023.
- Lefebvre, H. *The Production of Space*. Translated by Donald Nicholson-Smith. Oxford, Cambridge: Blackwell, 1991.
- Levchenko, I. "«Tu yak?»: mystetstvo na miszi vubukhu". LB.ua. Last modified June 29, 2023, https://lb.ua/culture/2023/06/18/560866_ti_yak_mistetstvo_mists_i_vibuhu.html.
- Macdonald, S. "Words in Stone? Agency and Identity in a Nazi Landscape". *Journal of Material Culture* 11, no. 1/2 (2006): 105–126.
- Mezenzeva, G. *Muzei Ukrainy*. Kiev: Izd. Kiev. un-t, 1959.
- Mumford, L. "The Death of the Monument". In *Circle: International Survey of Constructive Art*. 263–270. London: Faber and Faber, 1937.
- Norberg-Schulz, C. *Genius Loci. Towards a Phenomenology of Architecture*. New York: Rizzoli, 1980.
- Norberg-Schulz, C. *Intentions in Architecture*. Cambridge: The M.I.T. Press, 1966.

- Oliynuk, D. "Ne perezhyvai — perezhyvesh: rezenzia na vystavku «Tu yak?»" Bird in Flight. Accessed June 14, 2023, <https://birdinflight.com/nathnennya-2/crytyka/20230614-ne-perezhivaj-perezhivesh.html>.
- Parovatkina, H. "Ukrainskyi Dim. Perezavantazhennia". Dzerkalo tyzhnia. Opublikovano 6 hrudnia, 2019, https://zn.ua/ukr/ART/ukrayinskiy-dim-perezavantazhennya-332142_.html.
- Pellecchia, L. "Architects Read Vitruvius: Renaissance Interpretations of the Atrium of the Ancient House". *Journal of the Society of Architectural Historians* 51, № 4 (December, 1992): 377–416.
- Pislya sozialistychnoho modernizmu. Arkhitektura, miskyu dyzayn i planuvannia 1980–kh. Kyiv: Misto: istoriya, kultura, suspilstvo 13, № 1, 2022.
- Ponomarenko, T. L. "Ekskursiya". V *Ukrainska Radyanska Enzyklopedia. Herdan – Elektrohrafia*, hol. red. M. P. Bazhan, 540–541. T. 3. *Ukrainska Radyanska Enzyklopedia*. Kyiv: Holovna redakziya URE, 1979.
- Puchkov, A. *Poetika antichnoi arkhitektury*. Kiev: Feniks, 2008.
- Reiss, J. H. *From margin to center: the spaces of installation art*. Cambridge, London: The MIT Press, 2001.
- Reviakin, V. "Muzei". V *Bolshaya sovetskaya enzyklopediya*. Morshyn – Nikish, glavn. red. A. M. Prokhorov, 84–86. T. 17. *Bolshaya sovetskaya enzyklopediya*. Moskva: Izdatelstvo "Sovetskaya enzyklopediya", 1974.
- Rozanov, E., Reviakin, V. *Arkhitektura muzeev V. I. Lenina*. Moskva: Stroyizdat, 1986.
- Shcherbakivskyi, D. *Pershyi teatralnyi budynok v Kyivi ta yoho sadyba*. Kyiv: Vseukrainska Akademiya Nauk — Istorychna sekziya, 1925.
- Shlipchenko, S. *Zapysano v kameni: korotki intervenzii v istoriyu ta teoriyu arkhitektury*. Kyiv: Vydavnychiy dim "Vsesvit", 2009.
- Shyfman, A. D., Yavtushenko, I. H. *Stvorennia ta orhanizaziya roboty hromadskykh muzeiv V. I. Lenina (metodychni rekomendazii)*. Kyiv: Ministerstvo kultury Ukrainskoi RSR, Derzhavnyi istorychnyi muzey URSR, Naukovo-metodychnyi viddil muzeeznavstva, 1975.
- Size Matters. Understanding Monumentality Across Ancient Civilizations*. Vol. 146. Edited by Federico Buccellati, Sebastian Hageneuer, Sylva van der Heyden, Felix Levenson. Bielefeld: transcript Verlag, 2019.
- Sklyarenko, G. "Muзей V. I. Lenina v Kieve". *Dekorativnoe iskusstvo SSSR* № 2 (1983): 1–4.
- Sloterdijk, P. *Teror z povitrya*. Per. z nim. O. Hryhorenko. Kharkiv: IST Publishing, 2023.
- Sloterdijk, P. "Architecture As an Art of Immersion". Translated by A.-Chr. Engels-Schwarzpaul. *Interstices: Journal of Architecture and Related Arts* 12 (2011): 105–109.
- Snidanok z 1+1. "Vystavka "Ty yak?" v Ukrainkomu muzei suchasnoho mystetstva". YouTube. U dostupi 11 chervnia 2023. [3:16–4:10], <https://youtu.be/vlmjlyl-1VE?t=195>.
- Spirou, K. "Natural Affinities: Fendi Hosts First Contemporary Art Show in Rome Showcasing Works by Giuseppe Penone". Yatzer. Last modified November 23, 2023, <https://www.yatzer.com/fendi-matrice-giuseppe-penone>
- Strygalev, A. "Monumenty i my". *Dekorativnoye iskusstvo SSSR* № 11 (1969): 3–12.

- Tymofienko, V. *Enzyklopediya arkhitekturnoi spadshchuny Ukrainy: tematychnyi slovnyk bahatotomnoho vudannia*. Kyiv: Ukrainska Akademiya arkhitektury, 1995.
- Tymofienko, V. *Arkhitektura i monumentalne mystetstvo: terminy ta poniattia*. Kyiv: Vydavnytvo Instytutu problem suchasnoho mystetstva, Holovkyivarkhitektura, 2002.
- Ukrainskyi Dim. "Ukrainskyi Dim: vid muzeyu Lyenina do zentru kultury". YouTube. Opublikovano 10 travnia, 2023. [1:03–3:32], <https://www.youtube.com/watch?v=7QTYD-6grY4>.
- Ukrainskyi media-zentr. "Tu yak? Vystavka i dyskusiya". YouTube. U dostupi 19 travnia, 2023. [15:00–16:55], <https://youtu.be/q2WJieFBP6w?t=904>.
- Vieru, O. "Chy zmozhe Ukrainskyi Dim staty «posolstvom Ukrainy v Ukraini»?" LB.ua. Opublikovano 18 travnia, 2023, https://lb.ua/blog/olha_viiery/555932_chi_zmozhe_ukrainskiy_dim_stati.html.
- Voronova, B. "Novyye muzei SSHA". *Dekorativnoye iskusstvo SSSR* № 1 (1967): 35–41.
- Watkin, D., Hopkins, O. *A History of Western Architecture*. Seventh ed. London: Laurence King Publishing, 2023.
- Yasievych, V. *Kyivskiy zodchyi P. F. Alioshyn*. Kyiv: Budivelnyk, 1966.
- Yavtushenko, I. i dr. *Priglashayut muzei Kieva: Il. putevoditel*. Kiev: Reklama, 1982.
- Zemzov, S. "Monumentalnoye iskusstvo i arkhitektura". *Dekorativnoye iskusstvo SSSR* № 8 (1960): 12–14.
- Zevi, B. *Architecture as Space. How to look at architecture*. Translated by Milton Gendel. New York: Da Capo Press, 1993.

Taras Berezyuk,

*Master of Arts at
National Academy of Fine Arts and
Architecture (Kyiv, Ukraine)*

tarasberezyuknu@ukr.net

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2534-6169>

CONTAMINATION OF RITUAL: THE SPACE OF UKRAINIAN HOUSE AND ITS PERFORMING

The starting point of this study is the hypothesis that an architecturally mediated place – network node and center of ideology – is the territory of permanent influence, which is capable to reproduce programmed relations regime and adjust social spaces in accordance to it. The unusual tension emerges in relations with places-remains of political systems of the past: connected to another context they become an anachronistic surplus, differently integrated to the surrounding. Totalitarian architectural memorials are of this kind – ideologically strengthened agents of socialization, whose political role is destabilized or transformed into new meaning. Several examples are considered in this article in order to demonstrate different positions in dealing with difficult architectural heritage, but Lenin's Museum building in Kyiv is explored most of all. It has been appropriated by the Ukrainian House, a representative institution, which inherited established ways of positioning and relation models – often active in new forms of representation. These ways are legitimized due to insensibility and purposeful forgetfulness. That's why an effective subversion is a demand and it requires a critical interaction with architectural space, but not with a denotation system. The art as a spatial practice can be such an instrument: it displays and changes characters of place, demonstrates unobvious conflicts and proposes side reality. Using the example of temporary exhibition “How are you?” in Ukrainian House – the installation of wartime art which is situationally appropriated and performed the architectural space – it has been revealed the contact points which could be useful in intentional rethinking of architectural memorial and developing strategies of productive interaction. The spatial model of Henri Lefebvre, character category of Christian Norberg-Schulz and theory of territorialized assemblage of Kim Dovey were useful in this research.

Keywords: place, space, characters, totalitarian architecture, Ukrainian House, installation, exhibition “How are you?”.

Денис Шаталов,

Незалежний дослідник

sokyrnyk@gmail.com

<https://orcid.org/00000003-0334-5525>

МЕМОРІАЛИ АТО В ПРОСТОРІ КРИВОГО РОГУ: МІСЦЯ І ЗНАЧЕННЯ (2014-2024)

Статтю присвячено аналізу особливостей меморіалізації АТО у просторі Кривого Рогу як великого індустріального міста Південної України. Об'єктом розгляду є процес формування основних криворізьких меморіалів АТО та їхнього функціонування як місць проведення офіційних і громадських церемоній пам'яті. Увага також сфокусована на переплетенні в комеморації власне меморіальних та політичних обставин і перетині низових та офіційних ініціатив, що призвело до творення «офіційних» та «народних» місць пам'яті. Питанням у фокусі є також роль меморіалів АТО в міських комеморативних практиках, яка виходить за їхнє вузьке розуміння лише як пам'ятників землякам, які загинули в боях на Донбасі. Одночасно стаття стосується висвітлення практик комеморації подій Майдану в місті, у якому відсутні відповідні меморіали, а політичний бекграунд міських політичних еліт не є майданівським. Як джерела дослідження використано повідомлення місцевих медіа, сайтів районних рад і міських інформаційних агенцій, а також фото- та відеорепортажі, присвячені криворізьким комеморативним заходам та меморіалам. Ці джерела детально документували історію меморіалів та перебіг церемоній пам'яті біля них. Крім того, автор спирався на досвід особистих спостережень за розвитком міських комеморативних практик у 2014–2024 рр. Вшанування полеглих в АТО стало справою як міської влади, так і численних громадських і ветеранських організацій та груп, опозиційних донеї. Меморіалізація гиблим військовослужбовцям тому ситуативно слугують і місцями пам'яті Майдану. З одного боку, ми можемо говорити таким чином про абсолютну цінність пам'яті про загиблих воїнів у міському меморіальному просторі Кривого Рогу. Завданням її вшанування ставлять як представники міської влади, так і опозиційних груп, але водночас громадські комеморації можуть передбачати окремі ініціативи й навіть окреме місце пам'яті, щоб уникнути взаємодії з офіційними акціями. Меморіали полеглим в АТО стають об'єктами вшанувань і під час церемоній із нагоди інших дат офіційного календаря. Це засвідчує перетворення пам'яті про загиблих в АТО на один із головних символів Незалежності.

Ключові слова: політика пам'яті, комеморативні практики, меморіал, монумент, антитерористична операція, Революція Гідності, Кривий Ріг.

DOI 10.15407/mics2025.01.084

УДК 323.13+355(477)"2014"

1 Тут і далі під визначенням АТО я маю на увазі весь етап російсько-української війни від офіційного початку Антитерористичної операції на сході України 14 квітня 2014 року, включаючи період Операції Об'єднаних Сил, до початку повномасштабного російського вторгнення 24 лютого 2022 року. Як його синонімічну назву використовую означення «Війна на Донбасі».

2 О. Гриценко, *Декомунізація в Україні як державна політика і як соціокультурне явище* (Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України; Інститут культурології НАМ України, 2019); О. Гриценко, *Президенти і пам'ять. Політика пам'яті президентів України (1994–2014): підґрунтя, послання, реалізація, результати* (Київ: «K.I.C.», 2017); Georgiy Kasianov *Memory Crash. The Politics of History in and around Ukraine 1980s–2010s*. Central European University Press. Budapest–Vienna–New York (2022); T. Zhurzhenko. “Legislating Historical Memory in Post-Soviet Ukraine”, *Memory Laws and Historical Justice*. Barkan, E., Lang, A. (eds). Palgrave Macmillan, Cham. (2022): 97–130. A. Liubarets, “The Politics of Memory in Ukraine in 2014: Removal of the Soviet Cultural Legacy and Euromaidan Commemorations”, *Kyiv–Mohyla Humanities Journal* 3 (2016): 197–214.

3 A. Nekoliak, “Social and Political Memories Colliding in Public Space: The Case of Post-Euromaidan Shyshaky”, *Baltic Worlds*, XII.4 (2019): 46–56.

4 К. Ваннер, «Увічнення пам'яті про Смерть і Жертву: потрясіння і трансформації публічного простору в Києві. (Не)Задоволення публічними просторами». *Урбаністичні Студії III* (Київ: Всесвіт, 2016): 78–93. S. Yekelchik, “The Heavenly Hundred: Fallen Heroes of the Euromaidan in Post-Revolutionary Ukraine”. *The Political Cult of the Dead in Ukraine. Traditions and Dimensions from the First World War till Today*. Iryna Sklokina, Guido Hausmann. Vandenhoeck and Ruprecht (2021): 273–298.

5 E. Olzacka, “Proces społecznej konstrukcji bohatera w warunkach trwającego konfliktu — analiza na przykładzie heroizacji uczestników ukraińskiej Rewolucji Godności i wojny w Donbasie”. *Kultura i Społeczeństwo* nr 2 (2019): 253–274.

ВСТУП

Навесні 2014 року розпочалася Війна на Донбасі¹. Практично одразу в просторі українських міст стала відбуватися меморіалізація військових жертв цього конфлікту. Спочатку це були «стихийні меморіали», а менш ніж за два роки від початку бойових дій відкрили перший повноцінний монумент полеглим у АТО – відбулося це в Кривому Розі, 19 березня 2016 року. Окрім нього, пізніше в місті звели ще декілька меморіалів як зусиллями міської влади, так і громадських активістів. Детальний погляд на цей процес у просторі Кривого Рогу, вшанування війни, що тривала, дозволяє краще зрозуміти локальну специфіку комеморативних практик у Південній Україні, та місце, яке пам'ять про полеглих під час АТО займає в міському просторі пам'яті.

Свій текст я розглядаю як внесок до студій політики пам'яті в Україні та студій комеморативних практик. Якщо йдеться про останнє десятиріччя, дослідники фокусуються переважно на загальних змінах, зокрема у зв'язку з політикою «декомунізації» та діях центральних акторів². Увагу науковців також привертають пов'язані з декомунізацією зміни меморіального простору в громадах³, зокрема особливості процесу вшанування пам'яті Небесної Сотні⁴. Інше явище останнього десятиріччя, процес меморіалізації в Україні воїнів, полеглих під час АТО, поки важко визнати детально розкритим із наукового погляду. Про загальні тенденції цього явища йдеться в дослідженні Єльзбети Ользацкої⁵. Важливим внеском до вивчення локальних практик вшанування полеглих в АТО є дисертація Анни Глю (Glew)⁶. Дослідниця сконцентрувалася на низових комеморативних ініціативах і практиках меморіалізації жертв Майдану та АТО, ґрунтуючись на матеріалах Полтавської області. Вона детально аналізує стилістику вернакулярних об'єктів та описує різні групи дієвців, які долучаються до формування місцевих меморіалів. При спорудженні пам'ятників маніфестується потяг до «європейської» моделі меморіалізації, що передбачає передусім відмінність від радянських шаблонів. Окрему публікацію дослідниця присвятила локальним практикам групування меморіалів АТО, а також учасникам війни в Афганістані та ліквідаторам аварії на ЧАЕС довкола монументів, присвячених Другій світовій війні⁷. Загальні тенденції меморіалізації подій Майдану

6 A. Glew, “The Commemorative Activity of Ordinary People in Central Ukraine after the Euromaidan”. A thesis submitted to the University of Manchester for the degree of Doctor of Philosophy in the Faculty of Humanities (2021).

7 A. Glew, “Path dependent: positioning Ukrainian war memorials in a post-Soviet landscape”, *Canadian Slavonic Papers* 63:1-2 (2021): 229–247.

8 І. Склокін, «Вшанування Небесної сотні та загиблих в АТО», *Політика і пам'ять*. Дніпро – Запоріжжя – Одеса – Харків. Від 1990-х до сьогодні. О. Гайдай та ін.; наук. ред. Г. Касьянов. (Львів: ФОП Шумилович, 2018): 135–142.

9 О. Гриценко. Пам'ять місцевого виробництва. Трансформація символічного простору та історичної пам'яті в малих містах України (Київ: K.I.C., 2014).

10 Peter Jan Margry and Cristina Sánchez-Carretero, Rethinking Memorialization. The Concept of Grassroots Memorials, *Grassroots Memorials. The Politics of Memorializing Traumatic Death*, Edited by Peter Jan Margry and Cristina Sánchez-Carretero (New York – Oxford, Berghahn Books, 2021): 1–48.

11 Nora Pierre 1989. Between Memory and History: Les Lieux de Memorie [in:] *Representations*, No. 26, Special issue: Memory and Counter-Memory, 7–24.

12 D. Shatalov, "Intertwined Memories of Kryvyi Rih: the ATO, Second World War, and the Cossacks", *Etnografia Polska* vol. 67, no. 1–2 (2023): 71–93; D. Shatalov, "The Second World War and future monuments to the ongoing Russo-Ukrainian war in Kryvyi Rih". *Images and Objects: Russia's War against Ukraine* (ed. by Miglė Bareikytė and Natasha Klimenko), (Berlin, 2024) (upcoming).

та АТО в містах південного сходу (фокусуючись на випадках Одеси, Харкова, Дніпра та Запоріжжя) окреслила Ірина Склокіна. Загалом тут вони відповідають описаним Анною Глю практикам⁸.

Вагомим внеском до студій низових меморіальних практик є праця Олександра Гриценка «Пам'ять локального виробництва»⁹. Хоча дослідження і не охоплює опису практик вшанування Майдану та АТО, здійснена автором презентація місць та церемоній пам'яті у двох містах Центральної України являє також і важливий із методологічного погляду виклад. В аспекті розуміння природи стихійних «громадських» (або «народних») меморіалів я спирався на напрацювання Пітера Яна Маргрі та Крістіни Санчес-Каррето¹⁰. Аналізуючи історію та функціонування криворізьких меморіалів АТО, я використовував сформульований П'єром Нора концепт місць пам'яті¹¹.

Цей текст є продовженням дослідження меморіального простору та комеморативних практик Кривого Рогу¹². Стаття присвячена особливостям меморіалізації АТО в просторі Кривого Рогу як великого міста Південної України. Об'єктом розгляду є процес формування основних криворізьких меморіалів АТО та їхнього функціонування як місць проведення офіційних та неофіційних церемоній пам'яті. При цьому увага також сфокусована на переплетенні в комеморації власне меморіальних та політичних обставин і перетині низових та офіційних ініціатив, що призвело до творення «офіційних» і «народних» місць пам'яті. Питанням у фокусі є також роль меморіалів АТО в міських комеморативних практиках, яка виходить за їхнє вузьке розуміння лише як пам'ятників землякам, що загинули в боях на Донбасі. Також одночасно стаття стосується висвітлення практик комеморації подій Майдану в місті, у якому відсутні відповідні меморіали, а політичний бекграунд міських політичних еліт не є майданівським.

Як джерела дослідження я використовував повідомлення місцевих медіа, сайтів районних рад і міських інформаційних агенцій, а також спирався на фото- та відеорепортажі, присвячені криворізьким комеморативним заходам та меморіалам. Ці джерела детально документували історію меморіалів та перебіг церемоній пам'яті біля них. Крім того, я спирався на досвід особистих спостережень за розвитком міських комеморативних практик у 2014–2024 рр.

Кривий Ріг як об'єкт дослідження має важливі особливості географічного та політичного ландшафтів, які варто враховувати при аналізі локальних комеморативних практик. Це велике індустріальне місто в Дніпропетровській області із населенням близько 600 тисяч людей. Основу його економіки становлять підприємства з видобутку та збагачення залізної руди та металургійний комбінат. У топографічному аспекті місто розтягнуте на понад 60 км

уздовж рудних покладів і має декілька ізольованих або принаймні надзвичайно віддалених від центра міста житлових районів. Про сам центр при цьому можна казати доволі умовно, передусім не в географічному, а в адміністративному розумінні як місце концентрації міських установ та основних вузлів перетину маршрутів громадського транспорту. Загалом же Кривий Ріг має 7 адміністративних районів.

Говорячи про особливості місцевої політики пам'яті, важливо також розуміти політичний ландшафт міста. Кривий Ріг відноситься до пресловутого «Південного Сходу». Це російськомовне місто, більшість мешканців якого із середини 2000-х років на всеукраїнських та місцевих виборах віддавали перевагу «Партії регіонів», а після 2014 року її політичним нащадкам. Відповідно, ці політичні сили домінують у міській та районних радах, до них належать міські голови, як і місцеві політичні еліти загалом. Цей бекграунд, пов'язаний із «Партією регіонів», важливо розуміти при подальшому описі не-взаємодії офіційних та опозиційних місць пам'яті та церемоній, що проводяться там, а також як передумову місцевої специфіки вшанування жертв Майдану.

При викладі матеріалу я сконцентрувався на 4-х основних за значенням та розміром меморіальних об'єктах, задіяних при комемораціях полеглих в АТО. До розгляду не включалися Алеї почесних поховань міських цвинтарів як місця, виключені з повсякденного міського простору, та численні меморіальні дошки та пам'ятні знаки, встановлені на навчальних закладах та підприємствах.

СКВЕР ГЕРОЇВ ТА НАШАРУВАННЯ ПАМ'ЯТЕЙ

Невеликий сквер у центральній частині Кривого Рогу став місцем концентрації меморіалів та церемоній пам'яті, пов'язаних з ушануванням різних подій і груп людей, які брали в них участь. Мені вже довелося детально описувати це місце у зв'язку із переплетенням у ньому традицій комеморації ДСВ та АТО¹³, тому тут подаю стислий загальний опис історії цього простору, натомість детально концентруючись на стилістиці та функціонуванні його меморіалів АТО.

Місце. Ще у 1968 р. у центральній частині Кривого Рогу в трикутнику, утвореному проспектом Миру та вул. Димитрова, було зведено монумент «Перемога», присвячений радянським визволителям міста у 1944 р. Він складається з 7-метрової фігури радянського солдата на 14-метровому постаменті, стели з барельєфами та 10 газових факелів за ними, які урочи-сто запалюються в пам'ятні дні. У 2010 р. праворуч від монумента відкрили меморіальну Ге-

14 М. Нікітенко, «Меморіали Великої Вітчизняної. Дзержинський район», Червоний гірник 38 (2015) 10.

15 Стилiстика пам'ятника загалом нагадує оформлення поховання, що відповідає його iсторії. Початково, у 1987 р., скульптура замовлялася батьками для надгробку полеглого десантника, однак за ініціативи представників міськвиконкому було вирішено встановити її в міському Парку Героїв як монумент усім погeлим «інтернаціоналістам». А. Степаненко, *Пам'ятники Криворіжжя*, Т. 2 (Кривой Рог, 2021): 9–10.

орґіївську дзвіницю, присвячену погeлим у «Великій Вітчизняній війні», передану УПЦ МП¹⁴.

У листопаді 2013 р. до на той час безіменного скверу за «Перемогою» (та перед будівлею Дзержинського (Металургійного) райвиконкому) перенесли пам'ятник на честь радянських «воїнів-інтернаціоналістів» та Стелу Героїв. Перший являє собою напівростову фігуру радянського десантника на невисокому постаменті, перед якою розміщено дошку із викарбуваними іменами погeлих в Афганістані криворіжців¹⁵. Друга – зразок радянського монументального мистецтва 1970-х, дві

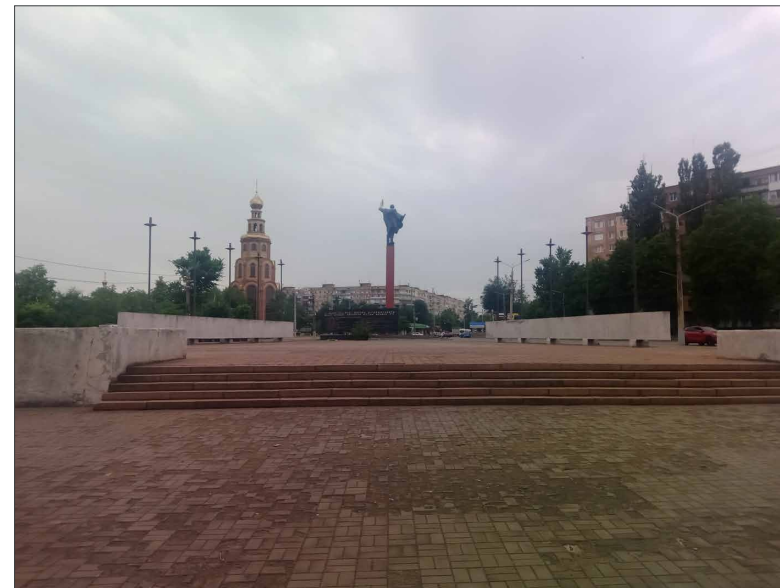
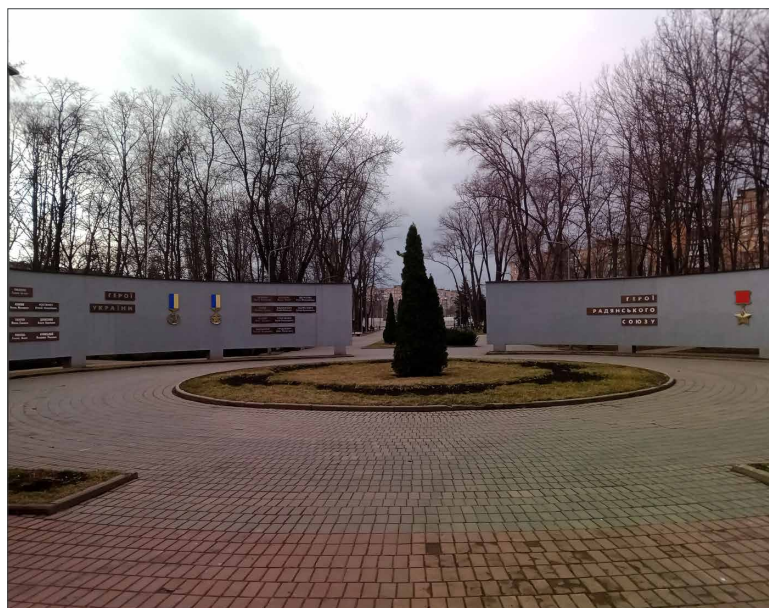

Рис. 1.

Монумент «Перемога», вид зі Скверу Героїв. 14 червня 2024 р.
Світлина Дениса Шаталова

стели-напівкільця з іменами Героїв Радянського Союзу та Героїв Соціалістичної Праці, що походять із міста, на внутрішній стороні та соцреалістичними мозаїками на зовнішній. При перенесенні об'єкт також доповнили іменами криворізьких Героїв України. З того періоду в офіційній міській комунікації зустрічається означення Скверу та перемоги як «Меморіального комплексу», хоча ні його назва, ні присвята не подаються.

Рис. 2.

Стела Героїв у Сквері Героїв. 22 лютого 2023 р.
Світлина Дениса Шаталова

16 Пізніше з'ясувалося, що це були російські найманці з ПВК «Вагнер».

17 Окрім портретів загиблих у літаку, на ній був портрет десантника, який загинув у бою днем раніше.

18 Розпорядження голови Дніпропетровської обласної державної адміністрації від 19.05.2016 р. № Р-223/0/3-16 «Про перейменування топонімів у населених пунктах області», <https://ips.ligazakon.net/document/DN160098>

19 Вона увійшла до міського вжитку й позначається на мапах, хоча офіційного рішення про перейменування відшукати не вдалося, вірогідно, його й не було.

20 М. Кавун, Парк влади у Дніпрі. Україна, Дніпропетровська область, Сквер Героїв, м. Дніпро, https://www.dnipro.lib.dp.ua/Park_vlady

21 У Кривому Розі відкрили пам'ятник героям АТО, https://lb.ua/society/2016/06/14/337782_krivom_roge_otkrili_pamyatnik_geroyam.html

З літа 2014 р. сквер почав перетворюватися також на простір пам'яті українських бійців, полеглих в АТО. 14 червня місто, як і всю країну, сколихнула звістка про збиття проросійськими сепаратистами¹⁶ українського військово-транспортного літака Іл-76. Загинули 9 членів екіпажу та 40 десантників, на той момент це були найбільші одночасні втрати в історії ЗСУ. 6 десантників були мешканцями Кривого Рогу. Уже 19 червня за ініціативи міського голови Юрія Вілкула на алеї скверу поміж Стелою Героїв та монументом «Перемога» встановили пам'ятну Дошку з портретами полеглих. На той момент на ній було 7 зображень¹⁷, але галерея доповнювалася протягом усього періоду АТО/ООС. Станом на 2022 р. у ній було вже 131 портрети на 2-х стендах. Від початку повномасштабної війни Дошка перестала доповнюватися.

19 травня 2016 року вул. Димитрова, що утворює один з боків трикутника скверу, було перейменовано на вул. Героїв АТО¹⁸. Приблизно із цього ж періоду сквер отримав напів офіційну назву Сквер Героїв¹⁹. Ідея назви виглядає запозиченням з обласного центру – Дніпра. Там ще у 2015 р. так було найменовано колишній сквер ім. Леніна біля будівлі облдержадміністрації, у якому з 2014 р. також розміщувався меморіал із портретами полеглих українських бійців²⁰.

14 червня 2016 року у сквері встановили меморіальний Хрест на честь загиблих бійців АТО з Кривого Рогу (далі – Хрест). Його спорудження називалося ініціативою родичів загиблих, яку підтримала міська влада²¹. Цей пам'ятний знак являє собою поставлений на 3-ступеневому узвишші камінний хрест, у якому наскрізно прорізано силует військовослужбовця, загальною висотою 4 м. Знизу в прорізі-силуеті піднімаються пагони. Символізм очевидний, якщо силует вказує на загиблих, то пагони – на те, що вони лишили по собі. За хрестом півколом стоять 22 таблички. На момент відкриття на них було 112 імен полеглих містян. І

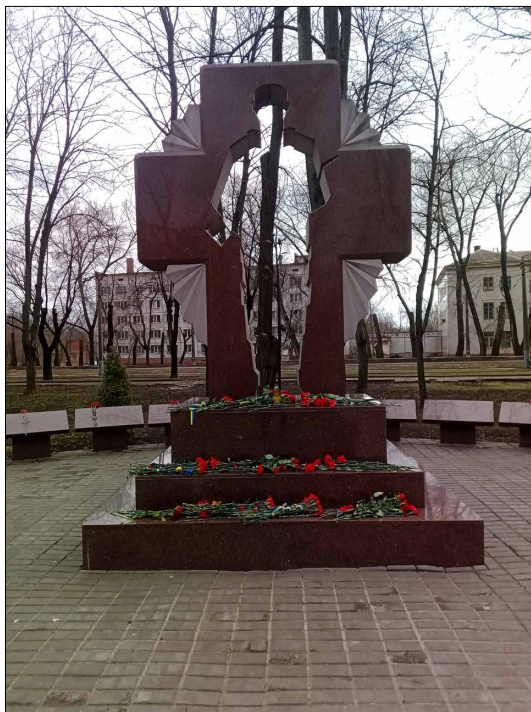
Рис. 3.

Стенди із портретами полеглих у Сквері Героїв.
22 лютого 2023 р.
Світлина Дениса Шаталова

22 У Кривому Розі відкривають пам'ятник на честь героїв-ліквідаторів аварії на ЧАЕС, <https://rudana.com.ua/news/u-kryvomu-rozi-vidkryvayut-pamyatnyk-na-chest-geroyiv-likvidatoriv-avariyi-na-chaes>

23 На стелі викарбовано дати «1986» та «2016», друга позначає рік завершення робіт із закриття саркофагу ЧАЕС, <https://rudana.com.ua/news/u-kryvomu-rozi-vidkryvayut-pamyatnyk-na-chest-geroyiv-likvidatoriv-avariyi-na-chaes>

Рис. 4, 5.
Хрест на честь загиблих бійців АТО
з Кривого Рогу
22 лютого 2023 р.
Світлина Дениса Шаталова

хоча війна тривала, цей список одразу не передбачав доповнення. Імена в ньому подано в алфавітному порядку, а на табличках не було вільного місця, так само, як композиція пам'ятника не містить простору для додавання нових табличок. Таким чином, у списку відсутні імена всіх містян, які загинули пізніше червня 2016 р.

26 квітня 2019 р. у Сквері Героїв додався ще один об'єкт – меморіальний знак «Пам'яті чорнобильців», присвячений ліквідаторам аварії на Чорнобильській АЕС²². Він являє собою варіацію традиційних для «чорнобильської теми» сюжетів: дві руки, що тримають модель атома та стела із силуетом ЧАЕС за ними²³.

29 серпня 2020 р. у Сквері Героїв урочисто відкрили новий меморіальний об'єкт – Іловайський Хрест. Його спорудження було передусім ініціативою ветеранської спільноти криворізького добро-

24 Відкриття першого в Україні пам'ятника «Іловайський Хрест», <https://lkr.ua/news-59765.html>; символ вічної, гіркої пам'яті за нашими синами й чоловіками, <https://rudana.com.ua/news/symvol-vichnoyi-girkoyi-pamyati-za-nashymy-synamy-y-cholovikamy-u-kryvomu-rozi-vidkryly>; в Кривому Розі офіційно відкрили меморіал Іловайськ-2014 / Весь Кривой Рог, <https://www.youtube.com/watch?v=VkorOwzv9MM>

вольчого батальйону «Кривбас»²⁴. Пам'ятний знак являє собою стелу, на якій розміщено металеву копію «Іловайського хреста», недержавної відзнаки для учасників операції, та металеві соняшники – один з візуальних символів Іловайської трагедії. 29 серпня 2014 р. українські підрозділи, які потрапили в оточення під Іловайськом, мали вийти узгодженим із супротивником «зеленим коридором» – натомість їх атакували підрозділи регулярної російської армії із заздалегідь облаштованих позицій. У результаті українці втратили 366 людей загиблими та ще декілька сотень пораненими та полоненими. Іловайськ закарбувався в суспільній свідомості як найболючіша для українського суспільства трагедія за всі роки АТО/ООС. Для Кривого Рогу вона має особливий резонанс, тому що в цей день зазнав важких втрат батальйон «Кривбас», містяни були і у складі інших задіяних в операції підрозділів. Усього при виході з Іловайську загинули 37 бійців із Кривого Рогу.

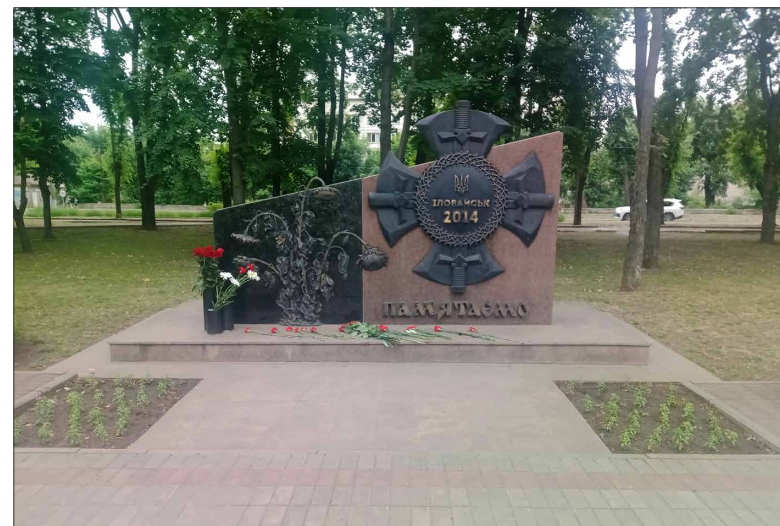

Рис. 6.
Іловайський Хрест
14 червня 2024 р.
Світлина Дениса Шаталова

Отже, станом на 2024 р. Сквер Героїв являє собою надзвичайно насичений меморіальний простір. Його пам'ятники згруповані між двома радянськими об'єктами – уздовж алеї, що веде від «Перемоги» до Стели Героїв. У міському інформаційному просторі вона отримала назву Алея Героїв, хоча цей топонім не закріплений офіційно. При цьому всі «військові» пам'ятники стоять поруч по одну сторону алеї: ближче до Стели Героїв розташована Дошка із портретами загиблих, далі стоїть Іловайський Хрест, за ним Хрест на честь полеглих, наступний – пам'ятник «афганцям». Усі ці об'єкти розташовані буквально в декількох метрах один від одного, а на протилежній від них сторони алеї знаходиться тільки пам'ятник «чорнобильцям».

Це місце презентує стандартний приклад зауваженої дослідниками тенденції групування поруч із пам'ятниками ДСВ меморіалів на честь «афганців», чорнобильців та учасни-

25 Політика і пам'ять. Дніпро — Запоріжжя — Одеса — Харків. Від 1990-х до сьогодні. О. Гайдай та ін.; наук. ред. Г. Касьянов. (Львів: ФОП Шумилович, 2018): 140–141; Н. Конрадова, А. Рылева, «Герои и жертвы. Мемориалы Великой Отечественной». Память о войне 60 лет спустя: Россия, Германия, Европа. (М.: Новое литературное обозрение, 2005): 249–253; A. Glew, "Path dependent: positioning Ukrainian war memorials in a post-Soviet landscape", *Canadian Slavonic Papers* 63:1-2 (2021): 229–247.

26 Про подібні мотиви див. A. Glew, "Path dependent: positioning Ukrainian war memorials in a post-Soviet landscape", *Canadian Slavonic Papers* 63:1-2 (2021): 235–241.

27 Парк «успадкував» назву ще з радянських часів, коли в ньому розміщувалася Стела Героїв. У 2013 р. її та встановлений у 1987 р. пам'ятник полеглим в Афганістані перенесли до Скверу. Станом на 2024 р. єдиним пам'ятником у парку є встановлений у 2016 р. пам'ятник козаку Мамаю. У 2021 р. у парку також встановили 72-метровий флагшток для державного прапора. Саме під ним сформувався меморіал на честь військових, полеглих під час повномасштабного вторгнення, із ввігнутих у газон підписаних прапорців (місцеве відтворення меморіалу на майдані Незалежності у Києві). Так само тут, а не в Сквері Героїв, проходять активістські акції із вимогами перейменування вулиць на честь полеглих.

28 В Кривому Рогу в середині юня будет открыт мемориальный крест бойцам АТО. Офіційний вебсайт Криворізької міської ради та її виконавчого комітету, https://kr.gov.ua/ua/news/pg/310516594290801_n/

29 Політика і пам'ять. Дніпро — Запоріжжя — Одеса — Харків. Від 1990-х до сьогодні. О. Гайдай та ін.; наук. ред. Г. Касьянов. (Львів: ФОП Шумилович, 2018): 141.

30 І. Склокіна, «Вшанування Небесної сотні та загиблих в АТО», *Політика і пам'ять. Дніпро — Запоріжжя — Одеса — Харків. Від 1990-х до сьогодні.* О. Гайдай та ін.; наук. ред. Г. Касьянов. (Львів: ФОП Шумилович, 2018): 139–140; D. Shatalov, "The Second World War and future monuments to the ongoing Russo-Ukrainian war in Kryvyi Rih". *Images and Objects: Russia's War against Ukraine* (ed. by Miglė Bareikytė and Natasha Klimentko), (Berlin, 2024) (upcoming).

ків АТО (або інших війн)²⁵. Але у випадку Скверу Героїв важливо, що причиною такої концентрації пам'ятників не був брак місця в «престижній» з комеморативної точки зору частині міста, як це траплялося у інших громадах²⁶. Буквально одразу за Сквером, далі по іншій стороні вул. Героїв АТО, розташовано популярний міський Парк Героїв, напроти якого стоїть будівля міської ради та міськвиконкому. І цей парк аж ніяк не перенасичений пам'ятниками²⁷.

Тож у криворізькому випадку йдеться про свідоме групування в одному місці меморіалів на честь полеглих земляків, що прямо зазначав і міський голова Кривого Рогу. У 2016 р., коментуючи плановане відкриття Хреста, він відзначив: «Очень важно, что он появится именно здесь – рядом с памятником героям Великой Отечественной войны и памятником криворожанам, воевавшим в Афганистане»²⁸. Таким чином йдеться скоріше про бажання спільного поминання всіх полеглих членів громади²⁹. А водночас, вважаючи, що основні зусилля міської влади з 2000-х років концентрувалися на комеморації Другої світової, можна казати й про бажання презентації таким чином тієї війни як центральної події минулого. При цьому всі меморіальні об'єкти Скверу розмірами та рівнем виконання поступаються «Перемозі» поруч, тож візуально сприймаються менш значущими об'єктами. А з іншого боку, їхня стилістика відмінна від цього монумента ДСВ поруч, презентуючи іншу традицію. У цьому проглядається реалізація суспільного запиту на «нерадянськість» («європейськість») для вигляду нових пам'ятників³⁰.

І Дошка з портретами, і Хрест з іменами на табличках також відповідали запиту на індивідуальну пам'ять про кожного полеглого поіменно, але водночас таблички на пам'ятнику візуально відсилають до традицій оформлення радянських братських могил (хоча ці асоціації виникають передусім у пострадянському контексті, загалом же подібна практика перелі-

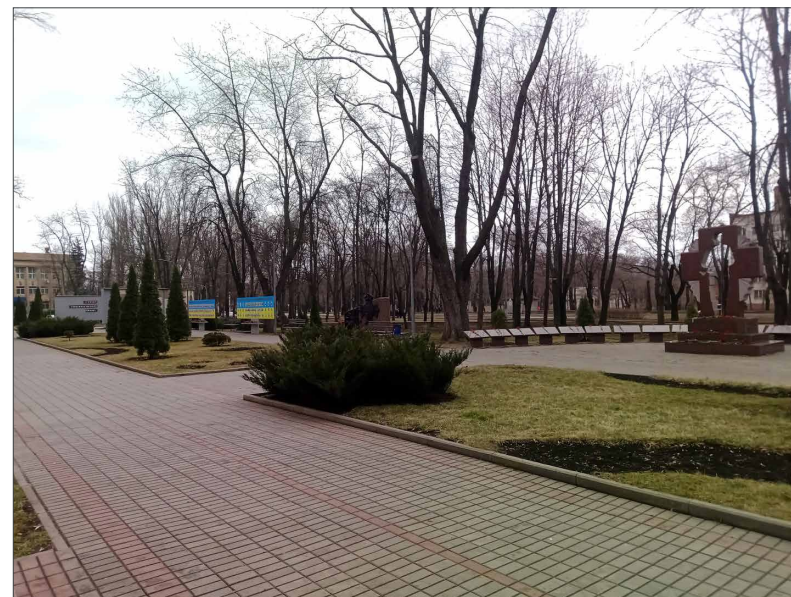

Рис. 7.
Простір Алеї Героїв у Сквері Героїв
22 лютого 2023 р.
Світлина Дениса Шаталова

31 A. Osipian, "World War II Memory Politics in Russia and Ukraine and Their Uses During the Conflict in the Donbas (Spring–Summer 2014)" [in:] (eds) Korine Amacher, Andrii Portnov, Victoriia Serhienko, *Official History in Eastern Europe* (Fibre, Osnabrück, 2020): 267–290, 275–282.

чення полеглих відома й для західної комеморативної традиції). Втім, «закритість» списків на пам'ятному знаку одразу зробила неможливість практичного втілення цього запиту, простором для чого лишалася тільки Дошка.

Важливим нюансом для розуміння історії Скверу як місця пам'яті АТО також є обставина, що поруч, у 500 м, влітку 2014 р. вже існував народний меморіал полеглим на Майдані, який трансформувався в меморіал загиблим на Донбасі військовослужбовцям. Тобто Сквер почав формуватися лише як офіційне місце пам'яті полеглих в АТО, без взаємодії у виборі місця з низовими ініціативами – а вірогідно навіть на протигагу ним. Встановлення Дошки влітку 2014 р. можна розглядати не тільки як прояв потягу міської влади оперативно вшанувати пам'ять перших містян, що загинули на Донбасі, але й як зусилля з творення офіційного місця пам'яті, не пов'язаного з міською опозицією та майданівським бекграундом. Це зумовлено тим, що народним меморіалом опікувалися «промайданівські» активісти, у той час як міська влада була афільована з колишньою «Партією регіонів».

Після початку російського повномасштабного вторгнення меморіальний простір Скверу (станом на квітень 2024 р.) не зазнавав жодних змін або доповнень, зокрема, він не став місцем розміщення тимчасових меморіалів на честь полеглих вже під час нового етапу російсько-української війни, організованих активістами. Але не можна сказати, що він функціонує лише як офіційне місце пам'яті. Мені доводилося бути свідком сцен, коли відвідувачі скверу підходили пом'янути своїх знайомих, чиї портрети присутні на Дошці.

Церемонії пам'яті. Отже, за 2013–2020 рр. Сквер Героїв сформувався як багат шарове місце пам'яті. Протягом року він стає місцем проведення численних комеморативних акцій, у дати, пов'язані із вшануванням груп людей та подій, згаданих у його просторі. У більшості випадків йдеться про офіційні церемонії загальноміського або районного рівня. Але місцеві меморіальні об'єкти АТО стають об'єктами взаємодії не лише в пам'ятні дати, пов'язані з Війною на Донбасі.

З моменту відкриття монумент «Перемога» є місцем проведення урочистих церемоній на честь Дня Перемоги. З початку 1990-х років акції біля нього стали проводитися також 22 лютого, на честь Дня Визволення міста. Із середини 2000-х в обидві дати вони включали покладання квітів, урочисту церемонію запалення факелів і військові паради й ходу містян. За масштабами це були наймасовіші міські акції – увагу до їх організації можна пояснити особливим місцем ідеї «збереження пам'яті про війну» та «захисту Перемоги» в політиці пам'яті політичних сил, з яких рекрутується місцева влада³¹. Менші за розмахом церемонії могли проводитися і в інші пам'ятні дати ДСВ, наприклад 22 червня.

32 Є. Місцевий, «Гідні сини своєї Батьківщини», Червоний гірник 42 (2015): 2.

33 Є. Місцевий, «Заради пам'яті», Червоний гірник 62 (2015): 4.

34 Возложили цветы к памятнику павшим воинам и власть имущие Кривого Рога (14.06.2017), Перший криворізький. lkr.ua, <https://lkr.ua/ua/news-33789.html>; День честування учасників АТО (14.06.2017), Перший Миський телеканал. Кривий Пир, <https://www.youtube.com/watch?v=bAQwulyTQqE>; Без пафосных речей криворожане почтили память воинов, погибших в АТО (14.06.2018), Перший криворізький. lkr.ua, <https://lkr.ua/ua/news-41105.html>; Криворіжці прийшли до меморіалу полеглих воїнів, аби вшанувати пам'ять земляків, загиблих у зоні АТО та ООС (14.06.2019), Перший криворізький. lkr.ua, <https://lkr.ua/ua/news-51199.html> № 3 повагою до полеглих героїв, турботою про воїнів та їхніх родин: 14 червня у Кривому Розі пройшли урочистості до Дня вшанування учасників АТО (14.06.2020), Офіційний вебсайт Криворізької міської ради та її виконавчого комітету, https://kr.gov.ua/ua/news/pg/150620511604980_n/; Віддали життя за Україну: у Кривому Розі вшанували пам'ять бійців, що полегли на Сході України (14.06.2021), krivbass.city <http://krivbass.city/news/view/viddali-zhittya-za-ukrainu-u-krivomu-rozi-vshanuvali-pamyat-bijtsiv-shho-polegli-na-shodi-ukraini-1>; ЗАРАЗ У КРИВОМУ РОЗІ (Прямий ефір 14.06.2021), krivbass.city <https://www.facebook.com/1176932679058816/videos/345701233577003>; У Кривому Розі вшанували пам'ять загиблих в АТО та ООС (14.06.2022), https://www.youtube.com/watch?v=bMl_QaJzE9c; У Кривому Розі вшанували пам'ять загиблих воїнів АТО/ООС з нагоди річниці трагедії «Іл-76» (14.06.2022), <https://one.kr.ua/news/41714>; У Кривому Розі вшанували пам'ять загиблих воїнів АТО/ООС (14.06.2023), Перший Миський телеканал. Кривий Пир, https://www.youtube.com/watch?v=zRB5_0InPrU

Нові об'єкти Скверу також включалися до церемоніалу комеморації ДСВ. Уже 22 лютого 2014 р. з нагоди Дня визволення міста квіти поклали, крім «Перемоги», і до Стели Героїв та пам'ятника «афганцям». 22 червня 2014 р., у День пам'яті та скорботи, під час офіційної міської церемонії покладанням квітів вшанували і щойно встановлену Дошку із портретами полеглих в АТО. Після їх встановлення до протоколу додалися також покладання до Хреста та Іловайського Хреста, а також до пам'ятника ліквідаторам аварії на ЧАЕС (винятком була лише коротка каденція на посаді міського голови (грудень 2020 – серпень 2021) представника ОПЖЗ Костянтина Павлова, коли церемонії обмежувалися лише «Перемогою»). Видається, що це пов'язано з розумінням із боку місцевих урядовців ДСВ як центральної, інтегруючої події минулого – і церемоніал тут відповідає також і мотивам вибору місця для нових пам'ятних знаків, які також опинилися «в затінку» «Перемоги».

Встановлення Дошки із портретами загиблих фактично надало скверу статусу офіційного міського місця вшанування полеглих у АТО. Уже у 2015 р. саме біля неї відбулися дві церемонії пам'яті за участі керівництва міста: 14 червня в річницю загибелі екіпажу та десанту літака Іл-76³² та у річницю Іловайської трагедії, 29 серпня³³. Практика офіційних церемоній у ці дві дати (14 червня³⁴ та 29 серпня³⁵) стала щорічною. До того ж ці дні у 2017 р. були включені до Статуту міста як міські пам'ятні дати³⁶, а у 2019 році 29 серпня як «День пам'яті захисників України, які загинули в боротьбі за незалежність, за суверенітет і територіальну цілісність України» увійшов до загальнонаціонального комеморативного календаря³⁷.

Ці заходи, за участі міських урядовців, ветеранів та родичів загиблих, мали загалом стандартний церемоніал – покладання квітів до Дошки, Хреста та Іловайського Хреста та моле-

35 У Кривому Розі вшанували пам'ять воїнів, які загинули під Іловайськом (29.08.2016), Офіційний вебсайт Криворізької міської ради та її виконавчого комітету, https://kr.gov.ua/ua/news/pg/290816329339988_n/; В Кривом Розі почтили память Героев, погибших в российской-украинской войне (ФОТО) (29.08.2017), 0564 Сайт міста Кривого Рогу, <https://www.0564.ua/news/1775471/v-krivom-roge-pochtili-pamat-geroev-pogibshih-v-rossijsko-ukrainskoj-vojne-foto>; У Кривому Розі вшанували пам'ять воїнів, які загинули під Іловайськом (29.08.2018), Офіційний вебсайт Криворізької міської ради та її виконавчого комітету https://kr.gov.ua/ua/news/pg/290818215402347_n/; Мешканці Кривого Рогу вшановують пам'ять Героїв, які загинули під Іловайськом (29.08.2019), Перший криворізький. lkr.ua, <https://www.facebook.com/1KRUA/videos/681016395699251/>; День пам'яті 2020 в Кривом Розі (29.08.2020), Весь Кривой Роз, <https://www.youtube.com/watch?v=pVM39xGpPFU>; У Кривому Розі відзначили День пам'яті захисників України у річницю Іловайської трагедії (29.08.2021), <https://www.youtube.com/watch?v=bXWtJbt7E5I>; Прайм-тайм: вшанували пам'ять загиблих в АТО та ООС (29.08.2022) <https://www.youtube.com/watch?v=jBb4wAZQlec>; Без коментарів: вшанували полеглих захисників у дев'яту річницю Іловайської Трагедії (29.08.2023), <https://www.youtube.com/watch?v=T1slIZlIQoY>

36 Криворізька міська рада. Офіційний портал, Статут територіальної громади м. Кривого Рогу в новій редакції, <https://krcer.pp.ua/wp-content/uploads/2022/11/statut-kr.pdf>; Всього у Статуті 4 дати, з них одна стосується ДСВ та дві – АТО/ООС: «День визволення міста Кривого Рогу від нацистських загарбників – 22 лютого, День міста – 08 травня (святкування в останню суботу травня), День ушанування учасників антитерористичної операції на сході України – 14 червня, День скорботи за загиблими в зоні проведення антитерористичної операції – 29 серпня, що відзначаються щорічно».

37 Указ Президента України № 621/2019 «Про День пам'яті захисників України, які загинули в боротьбі за незалежність, суверенітет і територіальну цілісність України», <https://www.president.gov.ua/documents/6212019-29269>

38 «Мы воевали не за медали, а если надо, еще пойдем», — бойцы АТО почтили память погибших под Иловайском Героев (ФОТО, ВИДЕО) (29.08.2016), <https://www.0564.ua/news/1348293/my-voevali-ne-za-medali-a-esli-nado-ese-pojdem-bojcy-ato-pochtili-pamat-pogibshih-pod-ilovajskom-geroev-foto-video>; В Кривом Роге установят монумент, напоминающий о трагедии в Иловайске, (29.08.2018), <https://1kr.ua/news-43306.html>

39 Я. Титаренко, В 6 годовщину Дебальцевской трагедии криворожане почтили память погибших Героев, — ФОТО, ВИДЕО (20.02.2020), <https://www.0564.ua/news/3028652/v-6-godovsinu-debalcevskoj-tragedii-krivorozane-pochtili-pamat-pogibshih-geroev-foto-video>; Цей день (22.02.21), Рудана 22.02.2021 (27.50–30.30) <https://www.youtube.com/watch?v=HgMKJGLQMQ>; Я. Титаренко, В 7 годовщину Дебальцевской трагедии криворожане почтили память погибших Героев, — ФОТО, ВИДЕО, (19.02.2022), <https://www.0564.ua/news/3332857/v-7-godovsinu-debalcevskoj-tragedii-krivorozane-pochtili-pamat-pogibshih-geroev-foto-video>

40 Г. Хоменко, Слава Героям! В Кривом Роге отмечают День украинского добровольца, — ФОТО, ВИДЕО, (14.03.2021), <https://www.0564.ua/news/3047852/slava-geroam-v-krivom-roge-otmecaui-den-ukrainskogo-dobrovolca-foto-video>

41 Я. Титаренко, 7 годовщина создания батальона «Кривбасс»: горожане почтили память мертвых и поблагодарили живых воинов, — ФОТО, ВИДЕО (15.05.2021), <https://www.0564.ua/news/3103079/7-godovsina-sozdania-batalona-krivbass-gorozane-pochtili-pamat-mertvyh-i-poblagodarili-zivyh-voinov-foto-video>

42 О. Миза, «Кривий Ріг пам'ятає своїх героїв», Червоний гірник 74 (2014): 2. В Кривом Роге почтили память Героев, погибших в АТО и воинов-интернационалистов (ФОТО) (13.10.2016), <https://www.0564.ua/news/1403446/v-krivom-roge-pochtili-pamat-geroev-pogibshih-v-ato-i-voinov-internationalistov-foto>; В День защитника

бень біля них військових капеланів (показово, що приналежна УПЦ МП меморіальна дзвіниця поруч лишалася незадіяною). Також виголошувалися промови та поіменно згадувалися всі полегли. На відміну від Дня Перемоги та Дня визволення міста, усі інші об'єкти простору лишалися незадіяними. Кількість учасників зазвичай становила від декількох десятків до декількох сотень людей. Тут контрастом до звичних міських практик проведення комеморативних заходів із нагоди дат ДСВ виглядала відсутність масового залучення школярів та студентів.

Акції пам'яті в ці дні могли проводитися й окремо від офіційних заходів представниками ветеранських спільнот та громадських організацій³⁸. Тоді, окрім покладання квітів та молебну, церемонія могла включати і промови учасників, інколи навіть у форматі «вільного мікрофону».

Громадські, передусім ветеранські, акції пам'яті проводилися і в інші дні, пов'язані з календарем АТО, зокрема до Дня пам'яті загиблих під Дебальцевим (18 лютого)³⁹ (в операції активну участь брали батальйон «Кривбас» та дислокована в місті 17-та окрема танкова бригада), Дня українського добровольця (14 березня)⁴⁰, річниці створення батальйону «Кривбас» (15 травня)⁴¹. Вони передбачали подібний до заходів 14 червня та 29 серпня церемоніал.

Однак цими днями задіяність меморіалів Скверу, присвячених полеглим в АТО, не обмежується. Вони стають об'єктами покладання квітів і з нагоди державних свят. Втім, це цілком доречно при відзначенні Дня захисників і захисниць України (14/1 жовтня)⁴². Але показово, що офіційні церемонії за участі міського або районного керівництва могли включали покладання квітів до інших меморіалів простору та молебень у Георгіївській дзвіниці – пропонуючи таким чином широке розуміння поняття захисників, яке включає і воїнів ДСВ та навіть полеглих в Афганістані⁴³. Натомість громадські акції у цей день передбачали вшанування тільки пам'ятників полеглим в АТО. Відзначення дати могло проводитися і у вигляді урочистої ходи, тоді Сквер і його меморіали АТО ставали вихідною або кінцевою точкою маршруту⁴⁴.

Украины, криворожане почтили память Героев, погибших в зоне АТО/ООС, — ФОТО, ВИДЕО, (14.10.2020), <https://www.0564.ua/news/2909062/v-den-zasitnika-ukrainy-krivorozane-pochtili-pamat-geroev-pogibshih-v-zone-atoos-foto-video>

43 О. Миза, «Кривий Ріг пам'ятає своїх героїв», Червоний гірник 74 (2014): 2. В Кривом Роге почтили память Героев, погибших в АТО и воинов-интернационалистов (ФОТО) (13.10.2016), <https://www.0564.ua/news/1403446/v-krivom-roge-pochtili-pamat-geroev-pogibshih-v-ato-i-voinov-internationalistov-foto>; Без коментарів: поклали квіти в пам'ять про захисників з Кривого Рогу (14.10.2021), https://www.youtube.com/watch?v=b8MX89tI2_8

44 В День защитника Украины, криворожане почтили память Героев, погибших в зоне АТО/ООС, — ФОТО, ВИДЕО (14.10.2020), <https://www.0564.ua/news/2909062/v-den-zasitnika-ukrainy-krivorozane-pochtili-pamat-geroev-pogibshih-v-zone-atoos-foto-video>; Я. Титаренко, «Слава Украине! Героям Слава!»: в Кривом Роге провели Марш ко Дню защитников и защитниц Украины, — ФОТО, ВИДЕО (14.10.2021), <https://www.0564.ua/news/3228974/slava-ukraine-geroam-slava-v-krivom-roge-proveli-mars-ko-dnu-zasitnikov-i-zasitnic-ukrainy-foto-video>

45 Г. Шаповалов: Мы не забудем подвиг наших Героев (ФОТО) (2016), <https://www.0564.ua/news/1449578/gennadij-sapovalov-my-ne-zabudem-podvig-nasih-geroev-foto>; 3 нагоди відзначення Дня Гідності та Свободи... (21.11.2021), <http://www.mtllrg-kr.gov.ua/node/9291>; «Вони боролися за свою волю, свободу, країну»: у Металургійному районі Кривого Рогу вшанували пам'ять «Небесної сотні» та полеглих воїнів (21.11.2023), <https://one.kr.ua/news/50440>; Покладання до Дня Гідності та Свободи (21.11.2023), <https://www.youtube.com/watch?v=5vARB0t6Fwg>; М. Кулик, У Кривому Розі вшанували пам'ять Героїв Небесної Сотні (20.02.2024), <https://lkr.ua/ua/news-88575.html>

46 Кривий Ріг пишається захисниками та вшановує Героїв (2022), <https://krlife.com.ua/news/kryvyj-rig-pyshayetsya-zahysnykamy-ta-vshanovuye-geroyiv/>; У Кривому Розі з нагоди Дні Гідності та Свободи вшанували пам'ять Героїв (22.11.2022), <https://www.youtube.com/watch?v=W0GLPpJOLIs>

47 «Майданівські» дати у 2014–2015 рр. буди включені до офіційного календаря, що передбачає і необхідність відзначення їх місцевими урядовцями. Але робили вони це в розташуванні 21-ї бригади охорони громадського порядку Національної гвардії України, на закритій території. Саме тут на честь Дня Гідності та Свободи за участі представників частини, а також поліції, міської влади, зокрема і міського голови, відбувалися покладання квітів до пам'ятника генералу Радієвському, командувачу частини, який загинув на Донбасі у 2014 р., та меморіальних дошок на честь загиблих нацгвардійців. У промовах зазначалося, що у День Свободи присутні вшановують тих, хто поклав своє життя за свободу держави. Тобто захід проводився хоча і патріотичний по суті, але ніяк не пов'язаний із змістом, передбаченим в указі про запровадження дати («з метою утвердження в Україні ідеалів свободи і демократії, збереження та донесення до сучасного і майбутніх поколінь об'єктивної інформації про доленосні події в Україні початку ХХІ століття, а також віддання належної шани патріотизму й мужності

Однак з початку 2020-х років присвячені полеглим в АТО меморіали Скверу стали виконувати функцію і офіційних місць пам'яті Майдану. Заходи із покладанням квітів до них за участі керівництва місцевого Металургійного району відбуваються тут на честь Дня Гідності та Свободи 21 листопада⁴⁵. Це можна вважати, з одного боку, компромісом, пов'язаним із відсутністю в місті меморіалів, прямо присвячених Революції Гідності, а також розумінням АТО як боротьби українців за свободу, рівно як і проявом підсвідомої зв'язки подій Майдану та АТО, присутньої в сучасному українському дискурсі. В умовах повномасштабної війни у 2022 р. церемонія тут відбулася вже і за участі керівників міста⁴⁶ – у той час коли раніше, вельми промовисто щодо місця, квіти ним у цей день покладалися на території військової частини Національної Гвардії України⁴⁷. У 2024 р. меморіали полеглим в АТО вшанували також і на честь Дня Пам'яті Героїв Небесної Сотні. Але показово, що це була церемонія за участі керівництва Криворізької районної військової адміністрації та силових структур міста – без участі міських урядовців⁴⁸.

Крім того, вшанування полеглих у АТО відбувалося у сквері і з нагоди інших державних свят: Дня Соборності (22 січня)⁴⁹, Дня прапора та Дня Незалежності (23 та 24 серпня) (церемонії в цей день могли включати вшанування всіх об'єктів Скверу)⁵⁰. У 2022 р. покладанням квітів до меморіалів полеглим в АТО відзначили також щойно запроваджений День Державності (28 липня)⁵¹.

громадян, які восени 2004 року та у листопаді 2013 року – лютому 2014 року постали на захист демократичних цінностей, прав і свобод людини і громадянина, національних інтересів нашої держави та її європейського вибору...»). Крім того, і вибір місця для покладання квітів можна прочитати як демонстративний жест, оскільки протестувальникам на Майдані протистояли якраз внутрішні війська, переформатовані потім у Національну гвардію. (Нацгвардійці у Кривому Розі вшанували учасників Революції Гідності та полеглих побратимів (21.11.2018), <https://lkr.ua/news-46250.html>; Криворізькі політики та правоохоронці провели протокольне покладання квітів (21.11.2019), <https://lkr.ua/ua/news-54062.html>; День Гідності та Свободи у в/ч 3011 (21.11.2019), <https://www.youtube.com/watch?v=gSNIDUVowsg>; Поклали квіти до меморіалів загиблим криворізьким воїнам (21.11.2020), Перший Міський телеканал. Кривий Ріг, <https://www.youtube.com/watch?v=WlkSHR643Ts>).

48 У Кривому Розі чиновники та силовики вшанували пам'ять Героїв Небесної Сотні (фото) (20.01.2024), <https://krlife.com.ua/news/u-kryvom-rozi-chynovnyky-ta-sylovyky-vshanuvay-pamyat-geroyiv-nebesnoyi-sotni-foto/>

49 Я. Титаренко, В Кривом Розі чиновники отметили День Соборности Украины (ФОТО) (2017), <https://www.0564.ua/news/1517672/v-krivom-roge-cinovniki-otmetili-den-sobornosti-ukrainy-foto>; Я. Титаренко, В День Соборности криворожане возложили цветы к памятнику Героям, погибшим за независимую Украину, - ФОТО (2019), <https://www.0564.ua/news/2280817/v-den-sobornosti-krivorozane-vozlozili-cvety-k-pamatniku-geroam-pogibsim-za-nezavisimuu-ukrainu-foto>; На честь свята у Кривому Розі до Іловайського Хреста поклали квіти (2021), <https://rudana.com.ua/news/na-chest-svyata-u-kryvom-rozi-do-ilovayskogo-hresta-poklaly-kvity>

50 Я. Титаренко, В Кривом Розі почитали память Героев, отдавших жизнь в борьбе за целостность и независимость Украины, - ФОТО, ВИДЕО (23.08.2020), <https://www.0564.ua/news/2857546/v-krivom-roge-pochtili-pamat-geroev-otdavsih-zizn-v-borbe-za-celostnost-i-nezavisimost-ukrainy-foto-video>; А. Тесленко, В криворожском Парке Героев возложили цветы к памятникам защитникам Украины, - ФОТО, ВИДЕО (20.08.2021), <https://www.0564.ua/news/3185225/v-krivorozskom-parke-geroev-vozlozili-cvety-k-pamatnikam-zasitnikam-ukrainy-foto-video>; Підняття синьо-жовтих стягів, відзнаки криворізьців та вшанування пам'яті полеглих... (23.08.2022), <https://one.kr.ua/news/42921>

51 У Кривому Розі провели урочисті церемонії покладання квітів і вшанували пам'ять полеглих за Незалежність України воїнів з нагоди Дня Державності (28.07.2022), <https://one.kr.ua/news/42483>

52 У інших районах міста подібну функцію можуть мати пам'ятник Тарасу Шевченку та запорозькому кошовому Петру Калнишевському, символічному засновнику міста.

53 A. Glew, "The Commemorative Activity of Ordinary People in Central Ukraine after the Euromaidan". A thesis submitted to the University of Manchester for the degree of Doctor of Philosophy in the Faculty of Humanities (2021): 153–156.

54 У міській раді скликання 2010 року депутати Партії Регіонів отримали 71 %, 10 % отримала КПУ, ще 7,8 % — Батьківщина, 5,6 % — Фронт Змін Яценюка. <https://www.cvk.gov.ua/pls/vm2010/wr0011.html>; На виборах 2015 р. у Криворізькій міській раді кандидати від Опозиційного блоку отримали 45,3 % — у той час як Об'єднання «Самопоміч» — 10,9 % (інші політсили: «УКРОП» — 10,9 %, Блок Петра Порошенка — 9,4 %, «Батьківщина» — 9,4 %, Радикальна партія Ляшка — 7,8 %, Сила Людей — 6,3 %). Підраховано на основі Повідомлення Криворізької міської виборчої комісії. Червоний Гірник 80 (2015): 4.

55 Наскільки мені відомо, окремих опитувань по Кривому Рогу щодо рецепції Майдану не проводилося, але ми можемо екстраполювати данні по регіону загалом. Річниця Майдану — опитування громадської та експертної думки, <https://dif.org.ua/article/richnitsya-maydanu-opituvannya-gromadskoi-ta-ekspertnoi-dumki>

Практика проведення тут урочистостей з нагоди різних дат «патріотичного календаря» засвідчує, що меморіали АТО в символічному просторі міста набули значення універсальних патріотичних меморіалів⁵². Очевидно, це пов'язано передусім з розумінням загибелі в АТО як жертви за сучасну українську державність⁵³.

Окремо привертає увагу функціонування цього меморіалу полеглим в АТО у якості місця пам'яті Майдану. Серед вбитих протестувальників не було криворіжців, і в цьому плані історія Небесної Сотні не є прямо «своєю» для міста. Місцеві ж протести як для 600-тисячного міста мали відносно невеликий масштаб, участь у яких взяв незначний відсоток населення. Натомість можна пригадати електоральні симпатії криворіжців, більшість яких підтримувала на місцевих виборах «Партію регіонів», а пізніше «Опозиційний блок»⁵⁴. Тобто Революція Гідності мала в місті неоднозначну рецепцію⁵⁵. Але якщо стиль (не)вшанування пам'яті Майдану залежить від політичних вподобань, то комеморація воїнів АТО практично не викликала суперечностей. Пам'ять про полеглих, і ширше — тема вшанування учасників АТО взагалі, так чи інакше близька більшості містян, зокрема через персональну приналежність, наявність серед них рідних і знайомих (чого бракує в більшості випадків у випадку з Майданом). Тож вшанування полеглих в АТО стало завданням як для міської влади, так і для міської опозиції (хоча і паралельним, а не спільним). І в якомусь сенсі вшанування в дні пам'яті Майдану меморіалів АТО можна розглядати як вибір неконфліктних об'єктів, що мають абсолютну символічну цінність, до того ж, враховуючи, що в масовій свідомості жертви Майдану та полегли в АТО стоять поруч.

СЕВГОК ЯК МІСЦЕ ПАМ'ЯТІ

Місце. 19 березня 2016 року в Кривому Розі відкрили перший в усій Україні монумент полеглим в АТО. Але місцем його встановлення став не центр міста, зокрема не Сквер (Героїв), який ще з літа 2014 р. функціонував як офіційне міське місце пам'яті АТО. Локацією для монумента було обрано ізольований житловий масив у Тернівському районі, на крайній півночі розтягнутого на понад 60 км міста. Це селище Північного гірничозбагачувального комбінату, іменоване в міській традиції за російською аббревіатурою — Севгок (СевГОК). Оскільки спорудження пам'ятника проголошувалося ініціативою громадських організацій та наголошувалося, що зведено його за приватні, а не бюджетні кошти, можна припустити, що вибір місця зумовило рішення неназваного спонсора проекту, місцевого походження.

Загалом станом на 2016 р. значущим монументальним об'єктом Севгоку лишався облаштований у 1959 р. меморіал на братській могилі воїнів-червоноармійців (розташований по

56 А. Степаненко, *Памятники Криворожья*, Т. 1 (Кривой Рог, 2021): 331–332.

57 Л. Орещук, «В Кривом Роге открыт еще один памятник воинам-афганцам», <https://www.0564.ua/news/90376/v-krivom-roge-otkryt-eshe-odin-pamatnik-voinam-afgancam>

58 А. Степаненко, *Памятники Криворожья*, Т. 2 (Кривой Рог, 2021): 11.

59 На той момент він ще називався «Парк ім. Комсомолу України», нагадуючи що місцевий ПівнГЗК раніше мав аналогічне найменування. У 2016 р. в рамках процесу декомунізації парк отримав ім'я «Північний».

вулиці Івана Сірка). Основний його об'єкт – високий сірий обеліск, увінчаний п'ятикінцевою зіркою, що облямована лавровим листям. Далі за ним під земляним насипом розміщуються поховання 387 військовослужбовців, полеглих у боях за цю місцевість наприкінці 1943 – на початку 1944 р., після яких стоїть прямокутна стела з барельєфом⁵⁶.

У 2011 р. у сквері на протилежному від обеліску боці вулиці було встановлено пам'ятник «воїнам-інтернаціоналістам» Тернівського району, загиблим в Афганістані⁵⁷. Стилем він нагадує радянський меморіал поруч. Це також стела з п'ятикутною зіркою на горі, хай і менша за розміром, під якою розміщено 4 таблички з іменами полеглих «афганців», що стилістично нагадують дошки на братських могилах⁵⁸. Таким чином, на Севгоку ми зустрічаємо черговий приклад тяжіння пам'ятників «новим» жертвам до меморіалів ДСВ/ВВВ. Але монумент загиблим уже на новій війні, що розпочалася у 2014 р., не стали вписувати в простір поруч.

Натомість пам'ятник розташували у двох кварталах від меморіалу радянським воїнам, на площі перед будівлею місцевого Палацу культури, збоку від райвиконкому та напроти входу до місцевого парку⁵⁹ – тобто в центральному просторі району.

Ще 14 жовтня 2014 р. на вході до парку представниками місцевого Тернівського козацтва було встановлено Пам'ятний знак «Нашим землякам полеглим в боротьбі за волю України проти російських окупантів». За виглядом

Рис. 8.

Меморіал на братській могилі радянських солдатів на вул. Івана Сірка
Anton Sribnyi / Wikimedia Commons, 2014

(https://commons.wikimedia.org/wiki/File:%D0%9A%D1%80%D0%B8%D0%B2%D0%B8%D0%B9_%D0%A0%D1%96%D0%B3._%D0%9C%D0%B5%D0%BC%D0%BE%D1%80%D1%96%D0%B0%D0%BB_%D0%BD%D0%B0_%D0%B2%D1%83%D0%BB._%D0%86.%D0%A1%D1%96%D1%80%D0%BA%D0%B0.jpg)

60 І. Пояус, «У Тернах вшановано героїв», *Незборима нація*, ч. 11 (345) (2014): 2.

61 «Радіо Свобода», У Кривому Розі тривають напади на пам'ятні знаки загиблим в АТО — активісти (14.11.2014), <https://www.radiosvoboda.org/a/26690621.html>

62 В. Токар також є автором відкритого 16 лютого 2014 р. пам'ятника «Воїнам-інтернаціоналістам», розташованого у сквері перед Покровським райвиконкомом. Очевидно, саме цей монумент можна вважати початком вироблення місцевого «канону» сучасних військових пам'ятників — він презентує реалістичні фігури двох радянських військовослужбовців, розміщені на круглій платформі-основі, збоку від яких встановлені таблички з іменами полеглих. Відкритий 22 січня 2024 р. пам'ятник учасникам Повномасштабної війни: «Воїнам-працівникам «Арселорміттал Кривий Ріг» вічна слава» його авторства презентує той самий концепт, що і попередні роботи. На «подіумі»-основі стоять реалістичні бронзові фігури військовослужбовця (на його одностороні зображена нашивка із позивним «Гірник») та власне гірника у робочій формі, перед ними ще розташовано брилу кварциту, знову відсилаючи до їхньої гірницької ідентичності. По центру основи пам'ятника розташовано дошку з текстом-присвятою, а по боках від неї — таблички з іменами полеглих.

63 Принаймні такий символізм зазначається в описах пам'ятника.

64 На момент відкриття пам'ятника в АТО загинуло вже 102 містянина.

65 Інокентій Рейдер, Дочекались! Перша в державі площа «Героїв України» з'явилась в Кривому Розі!, <https://one.kr.ua/news/10952>

66 У Кривому Розі відкрили перший в Україні пам'ятник героям, полеглим в АТО, <https://novynarnia.com/2016/03/19/u-krivomu-rozi-vidkrili-pershiy-v-ukrayini-pam-yatnik-geroyam-poleglim-v-ato/> До того ж відкриття ще напередодні річниці давало змогу гарантовано випередити потенційних «конкурентів» і забезпечити даному акту відкриття всеукраїнську першість. (Щоправда, у квітні 2016 р. нових монументів не було відкрито, за винятком невеликого пам'ятного знаку на Полтавщині.)

це простий камінь із прикріпленою табличкою. Окрім цитованої присвяти, на табличці вказувалися імена 5 криворізьких повстанців 1918–1922 рр. та 6 уродженців району, що загинули на Донбасі у 2014 р.⁶⁰ Табличка не містила простору для потенційного доповнення, пропонуючи «закритий» список. Але менш ніж за місяць її розбили невідомі⁶¹. Відновлена версія містить, окрім присвяти, також зображення державного герба. На ній вже 25 імен — 5 повстанців та 20 полеглих у АТО. Однак вільного місця було також не багато — тож список із 2017 року не доповнювався.

Відкритий 19 березня 2016 р. пам'ятник Героям АТО, робота криворізького скульптора Володимира Токаря⁶², презентує реалістичну 4-х метрову фігуру військовослужбовця на невеликому постаменті. Позаду неї розміщено дві вертикальні сірі стели, що мають символізувати крила літака Іл-76⁶³. Усі ці елементи стоять на спільній круглій основі, на якій розміщено гасло: «Слава героям України!» — це єдиний текст на монументі. Перед основою монумента півколом розміщені таблички з іменами загиблих. Візуально вони нагадують таблички на братніх могилах, а їхня кількість (20) вказує, що тут згадані лише мешканці Тернівського району (хоча прямо це ніде не зазначено)⁶⁴. Так само, як і у випадку із Хрестом у Сквері Героїв, після відкриття список полеглих не доповнювався. Єдиною (символічною) зміною простору після цього стало лише найменування в липні 2018 року раніше безіменної площі, на якій стоїть монумент, назвою «площа Героїв України»⁶⁵.

Отже, на відміну від Скверу Героїв, меморіальний простір сучасної війни на Севгоку постав незалежним від локального простору пам'яті ДСВ. Так само «нерадянською» є і його естетика — реалістична скульптура солдата виглядає контрастом до сірих стел неподалік. А водночас дошки з іменами полеглих можуть сприйматися і загальними стильовими ремінісценціями радянських братніх могил.

Церемонії пам'яті. Перший в Україні монумент полеглим у АТО урочисто відкрили 19 березня 2016 року, у «нейтральну» дату, не позначену в календарі АТО або державних свят. У наступну неділю, 27 березня, мали відбутися вибори міського голови⁶⁶. Очевидно, що діючий мер не хотів втрачати нагоди отримати електоральні дивіденди від участі в патріотичній акції, тож церемонію не стали відкладати до річниці початку АТО 14 квітня або іншого дня. Окрім міського керівництва, у відкритті взяли участь представники армії та ветерани АТО, родини загиблих і священнослужителі⁶⁷. Церкву на церемонії представляли не священники

67 К. Кризалис, В Кривом Роге открыли первый в Украине памятник героям АТО (ОБНОВЛЕНО), <https://1kr.ua/news-25565.html>; Я. Титаренко, Военный капеллан на открытии монумента памяти погибших в АТО бойцов призвал криворожан делать все, чтобы не было стыдно перед Героями (ФОТО), <https://www.0564.ua/news/1161218/voennyj-kapellan-na-otkrytii-monumenta-pamati-pogibshih-v-ato-bojcov-prizval-krivorozan-delat-vse-ctoby-ne-bylo-tydno-pered-geroami-foto/>; Я. Титаренко, В Кривом Роге торжественно открыт первый в Украине монумент памяти погибшим в зоне АТО Героям (ФОТО), <https://www.0564.ua/news/1160560/v-krivom-roge-torzestvenno-otkryt-pervyj-v-ukraine-monument-pamati-pogibsim-v-zone-ato-geroam-foto>

68 Криворізьких десантників, які пішли у небо... (14.06.2019), [https://trnkv.gov.ua/ua/news/pg/120620228479999_n/](https://rudana.com.ua/news/kryvorizkyh-desantnykiv-yaki-pishly-u-nebo-z Skorbotoyu-zgaduvaly-u-ternivskomu-rayoni; Кривий Ріг пам'ятає (14.06.2020), <a href=); Вшанування пам'яті (13.06.2021) https://trnkv.gov.ua/ua/news/pg/140621781044448_n/; Сьогодні у Тернівському районі вшановують загиблих учасників АТО/ООС (14.06.2023), https://trnkv.gov.ua/ua/news/pg/140623945424607_n/

69 Покладання квітів до Дня скорботи за загиблими (29.08.2020), https://trnkv.gov.ua/ua/news/pg/280820130783441_n/; День скорботи за загиблими в зоні проведення антитерористичної операції (27.08.2021), https://trnkv.gov.ua/ua/news/pg/280821488490470_n/

70 Тернівський район міста Кривого Рогу, 11 жовтня 2019 року в Тернівському районні на площ..., https://trnkv.gov.ua/ua/news/pg/131021745683582_n/

71 Покладання квітів з нагоди Дня Гідності та Свободи (20.11.2020), https://trnkv.gov.ua/ua/news/pg/201120197840586_n/; До Дня Гідності та Свободи (19.11.2021), https://trnkv.gov.ua/ua/news/pg/191121478239317_n/; 21 листопада – День Гідності та Свободи (21.11.2022), https://trnkv.gov.ua/ua/news/pg/211122868141463_n/

72 Кривий Ріг пам'ятає... (20.02.2019), [https://trnkv.gov.ua/ua/news/pg/200220531620463_n/](https://rudana.com.ua/news/kryvyu-rig-pamyataye-na-vshanuvannya-geroyiv-nebesnoyi-sotni-domonumenta-biysyam-ato-poklaly; Урочисте покладання квітів з нагоди Дня Героїв Небесної Сотні (20.02.2020), <a href=); Покладання квітів з нагоди Дня Героїв Небесної Сотні (18.02.2021), https://trnkv.gov.ua/ua/news/pg/190221846906245_n/; 3 нагоди Дня Героїв Небесної Сотні (18.02.2022), https://trnkv.gov.ua/ua/news/pg/180222126445866_n/; День Героїв Небесної Сотні (20.02.2023), https://trnkv.gov.ua/ua/news/pg/200223907957460_n/

з Криворізької єпархії УПЦ (МП), яка домінує в місті, а капелан з УПЦ-КП.

Місцеві комеморативні практики, що розвинулися після відкриття монумента, можна назвати віддзеркаленням загальноміських у Сквері Героїв, тільки масштабованими до районного рівня. Двічі на рік, 14 червня⁶⁸ та 29 серпня⁶⁹, на площі Героїв України відбуваються офіційні церемонії пам'яті за полеглими в АТО. Вони передбачають покладання квітів урядовцями Тернівського району, ветеранами, рідними загиблих і представниками громадських організацій, молебень у виконанні військових капеланів. Згадують полеглих військовослужбовців і у День захисників та захисниць України (1/14 жовтня)⁷⁰

Однак, подібно до випадку Скверу Героїв, монумент полеглим у АТО на Севгоку став місцем проведення урочистостей і до інших пам'ятних дат та державних свят. Він так само функціонально заміщує собою меморіал жертвам Майдану – тож квіти до пам'ятника покладають у День Гідності та Свободи (21 листопада)⁷¹ та День Героїв Небесної Сотні (20 лютого)⁷². Крім того, церемонії пам'яті біля монумента проводяться у День Соборності (22 січня)⁷³ та у День Української Державності (28 липня)⁷⁴.

До початку карантинних обмежень у зв'язку з пандемією Covid-2019 церемонії проходили доволі багатолюдно, не в останню чергу завдяки залученню школярів. Після запровадження обмежень кількість учасників офіційних акцій стала дуже лімітованою, до півтора десятків учасників.

73 З нагоди Дня Соборності України (22.01.2023), https://trnkv.gov.ua/ua/news/pg/200123228000307_n/

74 У Кривому Розі провели урочисті церемонії покладання квітів і вшанували пам'ять полеглих за Незалежність України воїнів з нагоди Дня Державності (28.07.2022), <https://one.kr.ua/news/42483>

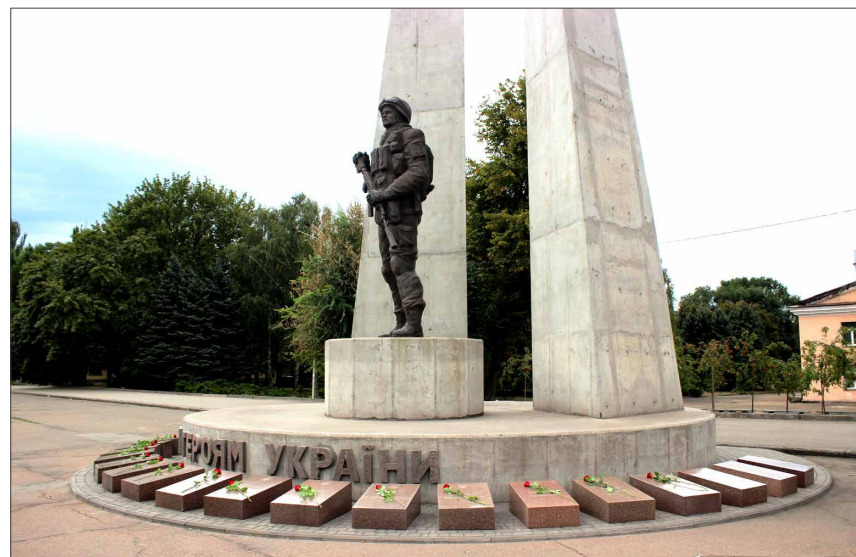

Рис. 9.

Пам'ятник Героям АТО на площі Героїв України
Офіційний вебсайт Тернівської районної у місті Кривому Розі ради та її виконавчого комітету, 28 серпня 2020 р. https://trnkv.gov.ua/ua/news/pg/280820130783441_n/

75 Навеки живы: в Долгинцевском районе Кривого Рога возложили цветы у мемориала погибшему бойцу (14.06.2017), <https://one.kr.ua/news/9878>

76 А. Степаненко, *Памятники Криворожья*, Т. 1 (Кривой Рог, 2021): 78–80.

77 В Кривом Роге смастерили и открыли первый памятный знак авиаторам (ФОТО), krivbass.city (28.10.2017), <https://krivbass.city/news/view/v-krivom-roge-smasterili-i-otkryli-pervyj-pamyatnyj-znak-aviatoram-foto>

78 Є. Романов, Криворізька авіаційна комендатура Повітряних Сил відзначила першу річницю, <https://armyinform.com.ua/2020/12/29/kryvorizka-aviacijna-komendatura-povitryanyh-syl-vidznachyla-pershu-richnyczyu/>

79 14 червня 2018 року відбувся районний мітинг та урочисте покладання квітів... (14.06.2018), <https://dlgr.gov.ua/news/183>; Іловайськ 2014. Пам'ятаємо (29.08.2018), <https://www.youtube.com/watch?v=B2gdX4oHTPE>; У пам'ятника авіаторам Кривого Рога почили погиблих героїв катастрофи Іл-76 (14.06.2019), <https://one.kr.ua/news/22573>; 29 серпня 2019 року відбулася акція із вшанування пам'яті... (29.08.2019), <https://dlgr.gov.ua/news/606>; 12 червня 2020 року відбулося покладання квітів... (14.06.2020), <https://dlgr.gov.ua/news/835>; 28 серпня 2020 року біля пам'ятника на честь авіаторів... (28.08.2020), <https://dlgr.gov.ua/news/896>; 14 червня 2021 року відбулося покладання квітів... (14.06.2021), <https://dlgr.gov.ua/news/1202>; 27 серпня 2021 року відбулося урочисте покладання... (29.08.2021), <https://dlgr.gov.ua/news/1288>; У Кривому Розі вшанували пам'ять полеглих в Іловайській трагедії (28.08.2021), Перший Міський телеканал. Кривий Ріг, <https://www.youtube.com/watch?v=SYs8uZUjZ-o>; 14 червня — День ушанування... (14.06.2023), https://dlgr.gov.ua/ua/news/pg/140623704263700_n/; 29 серпня ми вшановуємо пам'ять... (29.08.2023), https://dlgr.gov.ua/ua/news/pg/290823781963170_n/

ПАМ'ЯТНИК РАДЯНСЬКИМ АВІАТОРАМ ЯК МЕМОРІАЛ АТО

Отже, лише у двох районах Кривого Рогу встановлено пам'ятники полеглим в АТО, які стали місцям щорічних офіційних комеморацій. Однак з 2018 р. у Довгинцівському районі також проводяться офіційні районні церемонії пам'яті. Тут вибір місця гарно ілюструє неоднозначність сучасної рецепції радянського минулого, рівно як переважання приписуваного сенсу над прямо закладеним у пам'ятний знак.

Місце. 14 червня 2017 р. у Довгинцевському районі офіційну церемонію пам'яті за участі місцевого керівництва провели біля імпровізованого меморіалу. Квіти поклали до стенду в пам'ять про сержанта ЗСУ Віталія Матусевича, облаштованого біля будівлі клубу «Юний Авіатор»⁷⁵. Полеглий був випускником цього клубу, а у 2016 р. вулицю ім. ХХІІ партз'їзду, на якій клуб розташовано, перейменували у вул. Матусевича.

28 жовтня 2017 р. у Довгинцевському районі на території колишнього військового містечка-33 відкрили пам'ятний знак «Авіаторам Криворіжжя». Він являє собою стелу, на якій змонтовано пропелер від літака та табличку з текстом. І хоча на стелі назва об'єкта подана українською, на табличці йде російський текст – це просто перелік назв радянських авіаційних частин, які базувалися на місцевому аеродромі⁷⁶. Дата відкриття знаку була прив'язана до річниці формування у 1942 р. двох з них: 6-ї гвардійської військово-транспортної авіаційної дивізії та 363-го військово-транспортного авіаційного полку, а також до Дня визволення України від фашистських загарбників⁷⁷. Тож цей знак, зведений за приватні кошти, може вважатися передусім даниною ветеранській ностальгії, з радянським присмаком, колишніх авіаторів, що мешкають у містечку. (У 2003 р. місцеві авіачастини були розформовані, і лише 28 грудня 2019 році на аеродромі Довгинцево створили авіаційну комендатуру й розпочали розконсервацію летовища⁷⁸.)

Церемонії пам'яті. Ні візуально, ні ідеологічно пам'ятний знак не має жодних відсилок до сучасної української історії. І тим не менш, з 2018 р. саме біля нього двічі на рік в дні пам'яті за полеглими в АТО, 14 червня та 29 серпня, проводяться офіційні районні церемонії. Організовані вони загалом за одним шаблоном – хвилина мовчання та покладання квітів за участі керівництва району, ветеранів АТО та громадськості, із залученням школярів та авіагуртківців, зазвичай збирається декілька десятків учасників⁷⁹. Об'єктом незалежних активістських заходів це місце не стає.

Пам'ятний знак на честь радянських військово-транспортних авіачастих ідеологічно та візуально мало сполучається з подіями АТО, а тим не менш, на вшанування полеглих квіти

80 Меморіал загиблим авіаторам
<https://www.youtube.com/watch?v=oRW6wOASdOY>

81 У Кривому Розі відкрили пам'ятний знак – кам'яний Козацький Хрест... (16.07.2022),
<https://one.kr.ua/news/42288>

покладаються саме до нього. Певну логіку ще можна відшукати в проведенні тут церемоній 14 червня – бо йдеться про дату загибелі екіпажу та десанту військово-транспортного літака. Власне таке пояснення щодо вибору місця надав і голова Довгинцівської районної ради⁸⁰. Однак, звісно, авіатори Криворіжжя не брали участі в Іловайській операції (можу хіба припустити, що серед учасників АТО були також ветерани колишніх криворізьких авіачастин). Тож покладання квітів у пам'ять про полеглих в АТО до меморіалу розформованим за 10 років до початку операції частинам є неочевидним жестом для стороннього спостерігача.

Вірогідно, подібний вибір об'єкта проведення церемоній варто сприймати певним компромісом між патріотичним поривом та відсутністю більш відповідного пам'ятного знаку. У Довгинцевському районі меморіальний простір презентований передусім пам'ятниками ДСВ, «афганцям» та «чорнобильцям», очевидно ще менш відповідними місцями для проведення церемоній у пам'ять про полеглих у АТО – тож організатори зупинилися на відносно нейтральному пам'ятному знаку. У такому аспекті пам'ятний знак можна розглядати як «ситуативний» імпровізований пам'ятник, який сприймається місцем пам'яті АТО тільки безпосередньо під час комеморативних акцій. Щоправда, на території району є й об'єкт, прямо пов'язаний із пам'яттю про полеглих – на Алеї почесних поховань Центрального кладовища з 2014 року здійснюються поховання полеглих на війні містян. 16 липня 2022 р. тут було відкрито Козацький Хрест як меморіал всім полеглим за волю України⁸¹. Втім, це поки не змінило традиції офіційних церемоній під пам'ятником авіаторам, які відбулися там і у 2023 році.

Рис. 10.

Пам'ятний знак «Авіаторам Криворіжжя»
28 жовтня 2017 р.

Фото: Виконком Довгинцівської районної в місті Кривий Пир ради
https://dlgr.gov.ua/vidkrittya_pamyatnika_aviatoram_krivorizhzhya

82 У літературі подібні об'єкти позначають як "grassroots" або «громадські меморіали», однак я віддаю перевагу означенню «народний», орієнтуючись на місцеву традицію його найменування.

83 Далі в тексті я не використовую цієї назви, щоб не створювати плутанини з назвою радянського меморіального об'єкта зі Скверу Героїв.

84 В Кривом Роге расширяют мемориал на 95 квартале (10.05.2016), <https://lkr.ua/news-26317.html>; А. Севостьянова, На 95 квартале в Кривом Роге установили новый памятный стенд погибшим героям (29.12.2017), <https://lkr.ua/ua/news-38021.html>

«НАРОДНИЙ МЕМОРІАЛ» НА 95-МУ

Окрім двох офіційних меморіалів АТО й одного ситуативного місця пам'яті, у Кривому Розі також існує «народний меморіал»⁸². Його розвиток та функціонування презентує нам випадок «опозиційного» місця пам'яті, яке постало стихійно, без жодної регламентації і офіційного статусу, і в певному сенсі протиставляється офіційному меморіалу, створеного міською владою.

Місце. Місцева назва «95-й квартал», відома зараз у всій Україні, у топонімічному аспекті позначає район кільцевої розв'язки міських магістралей у центральній частині Кривого Рогу. У ході чергової хвилі перейменувань у жовтні 2022 р. «площа 95-й квартал» стала офіційною адресою місцевості, замінивши «площу Горького». Ця локація – популярна точка зустрічей і перетин маршрутів громадського транспорту. Втім, площі у звичному значенні відкритого архітектурно організованого міського простору на місцевості немає. Під такою адресою значиться забудова з радянських багатоповерхівок різних епох і сучасних комерційних споруд довкола дорожнього кільця. Поблизу двох 13-поверхівок неподалік зупинки та паркувального майданчика з листопада 2013 р. і збиралися місцеві євроактивісти. У такому сенсі це місце можна назвати «криворізьким Майданом» (хоча лише ним географія місцевих «майданівських акцій» не обмежувалася). Магазин перед однією з 13-поверхівок має високий фундамент, і на його стіні мітингувальниками розміщувалися оголошення, лозунги й інші подібні матеріали. Згодом тут помістили портрети вбитих на київському Майдані протестувальників, що стало початком формування стихійного меморіалу, із встановленням лампадок та покладанням квітів. У той період подібні меморіали були універсальною практикою по всій країні, водночас сприймаючись відбитком власне майданівських меморіалів, що формувалися безпосередньо на місці подій у Києві. Навесні 2014 р. 95-й квартал став місцем масових зібрань, пов'язаних уже з реакцією на російську анексію Криму та початок сепаратистських заворушень на Донбасі. Пізніше хвиля мітингів пішла на спад, але за місцем закріпилося сприйняття його як «місцевого Майдану».

З початком АТО вже згадувана стіна фундаменту багатоповерхівки стала місцем формування меморіалу криворізьким військовослужбовцям, які загинули на Донбасі. Із часом він все більш впорядковувався в оформленні, отримавши в міській традиції найменування «Стела Героїв»⁸³. Уже у 2015 р. сама стіна була пофарбована в синьо-жовті кольори. Для розміщення портретів над нею був облаштований спеціальний стенд, який на той момент займав чверть 10-метрової поверхні. Однак Війна на Донбасі тривала – і до меморіалу додавалися все нові портрети полеглих⁸⁴. Зрештою, уже у 2019 р. місце вздовж стіни закінчилося

і галерея портретів перестала поповнюватися. Тоді ж відбулося реформування галереї. Якщо раніше ліворуч перед портретами розміщували матеріали місцевої опозиції з вимогами дотримання Конституції України міською владою, то тепер це місце відвели під персоналії. Тут розмістили блок «Члени Криворізького повітового повстанського загонів Криворіжжя (20-ті рр. XX ст.)»⁸⁵. Він презентує 19 осіб – але оскільки портрети більшістю невідомі, 11 повстанських лідерів представлені лише анонімізованими силуетами та іменами. Приблизно тоді ж стіна фундаменту була перефарбована в червоно-чорні кольори, у той час як синьо-жовтим стало тло для портретів на самому стенді.

Згадану заміну тематичних блоків, які відкривають меморіал, можна розглядати як зміну одного «опозиційного» елементу на інший. У першій версії це були прямі маніфести, у другій – меседжі непрямі. Усього в 500 метрах далі, у Сквері Героїв стоїть аналогічний меморіальний об'єкт – офіційні дошки з портретами загиблих. Однак там вони встановлені поруч радянської Стели Героїв, пам'ятника «афганцям» та неподалік монумента «Перемога», таким чином формуючи відсилку до спадковості полеглих захисників України із поколіннями радянських воїнів (що також маніфестується і через церемонії пам'яті із вшануванням всіх монументів Скверу). Опозиційний же меморіал відсилає до спадковості полеглих в АТО з поколінням українських борців за незалежність часів встановлення більшовицького режиму, тобто відкидає радянський етап.

Фактично елементом меморіалу декілька років (орієнтовно з другої половини 2016 р.) слугував також білборд, що стояв одразу за дошкою з портретами. Він належав приватній агенції

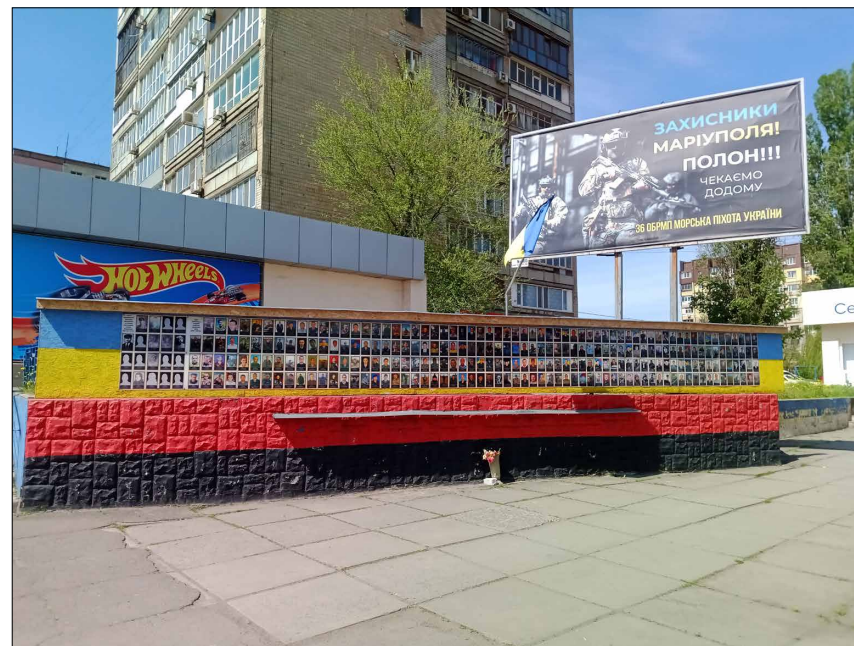

Рис. 11.
«Народний меморіал» на 95-му кварталі
7 травня 2023 р.
Світлина Дениса Шаталова

86 Борд с портретами шестерых криворожан, погибших на борту Ил-76, установили на 95 квартале (14.06.2018), <https://1kr.ua/ua/news-41122.html>; А. Севостьянова, Пам'ятаємо про Іловайськ: у Кривому Розі оновили борд біля стели із фото полеглих Героїв (26.08.2020), <https://1kr.ua/ua/news-59735.html>; Кривий Ріг пам'ятає: на 95 кварталі встановили борд з фото полеглих у АТО та ООС бійців (10.03.2020), <https://1kr.ua/news-56092.html>; Навіки шана: у Кривому Розі у пам'ять про полеглих воїнів оновили борд на 95 кварталі (09.04.2020), <https://1kr.ua/ua/news-56874.html>

87 95 квартал у Кривому Розі «зачистили» від реклами (02.06.2023), <https://krivbass.city/news/view/95-kvartal-u-krivomu-rozi-zachistili-vid-reklami>

88 Ю. Лапочкіна, Фото: В Кривому Розі буревій зірвав Стелу Героїв на 95-му кварталі, <https://www.veskr.com.ua/krivorozhskie-gorodskie-novosti/66875-foto-v-krivomu-rozi-burevij-zirvav-stelu-gerojiv-na-95-mu-kvartali.html>

89 Peter Jan Margry and Cristina Sánchez-Carretero, Rethinking Memorialization. The Concept of Grassroots Memorials, *Grassroots Memorials. The Politics of Memorializing Traumatic Death*, Edited by Peter Jan Margry and Cristina Sánchez-Carretero (New York – Oxford, Berghahn Books, 2021): 1–48.

90 Годовщина трагедии ИЛ-76: Криворожане почтили память погибших десантников (14.06.2015), <https://1kr.ua/news-21326.html>; К. Кризалис, В Кривом Роге почтили память воинов, погибших в ИЛ-76. Цена моему сыну – свободная Украина, — Надежда Гайдук (2016), <https://1kr.ua/news-26887.html>; Мовчки згадали загиблих на борту ІЛ-76 мешканці Кривого Рогу (14.06.2017), <https://1kr.ua/news-33790.html>; Тисячі свічок в пам'ять про загиблих на борту Іл-76 запалили у Кривому Розі (14.06.2018), <https://1kr.ua/ua/news-41132.html>; Пять лет трагедии: в центре Кривого Рога зажгли лампадки в память о погибших Героях катастрофы Ил-76 (14.06.2019), <https://one.kr.ua/news/22587>; Возле стелы Героев горожане почтили память погибших воинов из Кривого Рога (14.06.2020),

і використовувався для комерційної реклами, але активісти, що опікуються місцем, почали орендувати його для розміщення патріотичних або комеморативних банерів, пов'язаних із російсько-українською війною та її жертвами. Зазвичай банери оновлювалися напередодні відповідної пам'ятної дати⁸⁶. Однак у 2023 р. міська влада ініціювала кампанію демонтажу «надлишкових» рекламних конструкцій, які рясно вкривали вулиці, тож на початку червня прибрали й цей борд⁸⁷.

Історія з бордом підкреслила крихкість цього неофіційного меморіалу. Про те саме – бурхливо – нагадала і негода, зруйнувавши стенди 5 лютого 2024 р.⁸⁸. Активісти, що опікуються місцем, задекларували плани його відновлення. Однак загалом перспективи цього «народного меморіалу» невідомі. Він не має жодного офіційного статусу. На жаль, уже зараз (станом на початок квітень 2024 р.) очевидно, що кількість полеглих під час російського повномасштабного вторгнення містян у декілька разів перевищує кількість загиблих в АТО. Тож питання його подальшої долі та трансформацій лишається відкритим.

Отже, «народний меморіал» перебуває в постійному процесі трансформації, і в такому сенсі вся його історія може розглядатися як комеморативна дія з боку активістів. Він, як і інші подібні об'єкти, являє собою не тільки власне меморіал, але й форму соціальної активності та навіть протесту.⁸⁹

Церемонії пам'яті. Місцевий «народний меморіал» не має жодного офіційного статусу й ніколи не ставав місцем церемоній за участі міських посадовців (схоже, обидві сторони усвідомлюють недоречність цього). 95-й квартал був і лишається місцем пам'яті, приналежним виключно активістам, опозиційно налаштованим до міської влади. До сьогодні (квітень 2024 р.) на 95-му кварталі акції пам'яті проходять за ініціативи та участі різних організацій: спільнот ветеранів АТО та рідних полеглих, сучасних козацьких організацій, а також політичних партій, передусім націоналістичного напрямку.

Заходи на 95-му кварталі, присвячені вшануванню полеглих у АТО, проводяться у відповідні пам'ятні дні – 14 червня⁹⁰ та 29 серпня⁹¹. Вони передбачають покладання квітів до портретів полеглих та проведення молебнів. Але, на відміну від офіційних церемоній у Сквері неподалік, тут акції пам'яті часто можуть включати і перформативні елементи. Наприклад, у 2017–2018 рр. – це було запалення декількох тисяч лампадок, виставлених у формі ко-

<https://one.kr.ua/news/29125>; «Іл-76. Честь»: жителі Кривого Рога зібрались на митинг пам'яті погибших десантников (13.06.2021), <https://one.kr.ua/news/35346>; С. Скиба, У Кривому Розі вшанували загиблих на борту Іл-76 воїнів (2022), <https://1kr.ua/news-72183.html>

91 Тисячі лампадок загли криворожане в пам'ять о погибших в Иловском котле (29.08.2017), <https://1kr.ua/news-35486.html>; Коридор смерті сьогодні згадують криворіжці на акції, що проходить на 95 кварталі (2018), <https://1kr.ua/ua/news-43304.html>; А. Севостьянова, На 95 кварталі криворіжці протягом усього дня вшановуватимуть пам'ять загиблих в АТО та ООС бійців (29.08.2019), <https://1kr.ua/news-52526.html>

92 Центральними улицями Кривого Рогу прошла колонна людей (14.10.2017), <https://lkr.ua/news-36535.html>; Яна Титаренко, «Слава Украине! Героям Слава!» в Кривом Роге провели Марш ко Дню защитников и защитниц Украины, – ФОТО, ВИДЕО (14.10.2021), <https://www.0564.ua/news/3228974/slava-ukraine-geroam-slava-v-krivom-roge-proveli-mars-ko-dnu-zasitnikov-i-zasitnic-ukrainy-foto-video>

93 Мітинг до Дня добровольця (16.03.2020), <https://one.kr.ua/releases/12359>

94 В Кривому Розі понад сотню людей вшанували пам'ять вбитих росією (24.02.2024), <https://svoi.kr.ua/novyny/v-krivomu-rozi-ponad-sotniu-liudey-vshanuvaly-pam-iat-vbytykh-rosiieiu/>

95 В День Свободы и Достоинства криворожане почтили память героев Небесной сотни (21.11.2015), <https://www.0564.ua/news/1037356/v-den-svobody-i-dostoinstva-krivorozane-pochtili-pamat-geroev-nebesnoj-sotni-foto;> С. Скиба, Мітинг на 95 кварталі переддень річниці Революції Гідності (20.11.2016), <https://lkr.ua/news-29426.html>; Учасники Революції Гідності з Кривого Рогу зібрались згадати події п'ятирічної давнини (21.11.2018), <https://lkr.ua/ua/news-46234.html>; В Кривом Роге прошла акция в честь Дня Достоинства и Свободы (21.11.2019), <https://one.kr.ua/news/25720>; С. Скиба, М. Крикунова, Річниця початку Революції гідності – криворіжці вийшли на мітинг-реквієм (21.11.2021), <https://lkr.ua/ua/news-68185.html>

96 К. Костянець, Криворіжці прийшли на 95 квартал вшанувати загиблих Героїв Небесної (20.02.2017), <https://lkr.ua/news-31181.html>; С. Скиба, Вспомнить убитых на Майдане вышли жители Кривого Рога (20.02.2018), <https://lkr.ua/news-39098.html>; С. Скиба, Мы — не было: на площади, где 5 лет назад митинговали криворожские евромайдановцы, проводят памятное мероприятие (ОБНОВЛЕНО) (20.02.2019), <https://lkr.ua/ua/news-49193.html>; Около тысячи горожан в Кривом Роге собрались

меморативних слоганів, у 2019 р., в пам'ять про 6-х загиблих десантників, виставили 6 пар берців. Відзначу, що після встановлення Іловайського Хреста у Сквері Героїв у 2020 р. практика проведення церемоній пам'яті в цей день на 95-му кварталі припинилася. Натомість ветеранська спільнота учасників операції стала проводити власні пам'ятні заходи у Сквері. Але акції вшанування полеглих біля народного меморіалу можуть відбуватися також у День захисників та захисниць України 1/14 жовтня⁹² та День добровольця⁹³, хоча і не стали тут регулярною практикою. 24 лютого 2024 р. тут також вперше відбулася церемонія пам'яті за жертвами повномасштабного етапу війни⁹⁴.

Комеморації біля меморіалу відбуваються також у «майданівські» дати: 21 листопада, на День Гідності та Свободи⁹⁵, та 20 лютого – на День пам'яті героїв Небесної Сотні⁹⁶. На відміну від Скверу Героїв, вони хоча й подібні за формою – покладання квітів до меморіалу на честь загиблих в АТО, проведення молебню та виголошення промов – не мають відтінку імпрівізованості щодо вибору місця. Місцем пам'яті виступає сама локація, хоча зараз вона й не містить у просторі жодних нагадувань про її функціонування як місця зборів протестувальників у 2013–2014 рр. Тому ще одним елементом програми в ці дні може бути хода від меморіалу до муралу в пам'ять Небесної Сотні, у 250 м від 95-го кварталу⁹⁷. Його намальовано на підпірній стінці на вул. Вільної Ічкерії (до 2022 р. – Волгоградська), і через дуже обмежену пішохідну зону заходи із ходою до муралу вимагають часткове перекриття руху та супровід поліції. Цей мурал, який, звісно, також не має жодного офіційного статусу, є фактично єдиним об'єктом у міському просторі, прямо пов'язаним із вшануванням пам'яті Небесної Сотні. Цікаво, що в листопаді 2023 р. церемонія біля «народного меморіалу» відбулася вже й за участі представників влади, але її презентували не міські урядовці, а голова криворізької районної військової адміністрації⁹⁸.

Простір, де облаштовано народний меморіал, продовжує також функціонувати як місце проведення громадських патріотичних або політичних акцій та заходів. Частина з них включає також елемент вшанування пам'яті полеглих – цією дією, наприклад, завершувалися

почтить память погибших на Евромайдане (20.02.2020), <https://one.kr.ua/news/13555>; С. Скиба, У річницю розстрілу евромайданівців криворіжці вийшли на мітинг-реквієм (20.02.2021), <https://lkr.ua/news-63442.html>; «Пам'яті Небесної Сотні»: жителі Кривого Рогу зібрались у центрі міста, щоб пом'янути Героїв (20.02.2022), <https://one.kr.ua/news/39625>; А. Музика, Криворіжці вшановують пам'ять Героїв Небесної Сотні (20.02.2023), <https://lkr.ua/news-78378.html>

97 Через пошкодження Стенду, 20 лютого 2024 р. церемонія пам'яті Небесної Сотні проводилася лише під муралом. Є. Ребрій, У Кривому Розі провели панахиду в пам'ять про Небесну Сотню (20.02.2024), <https://lkr.ua/ua/news-88603.html>

98 Ю. Лапочкіна, На 95-му кварталі в Кривому Розі голова КРВА поклав квіти до Стели Героїв (21.12.2023), <https://www.veskr.com.ua/>

krivorozhskie-gorodskie-novosti/65315-na-95-mu-kvartali-v-krivomu-rozi-golova-krva-poklav-kviti-do-steli-gerojiv.html

99 А. Севостьянова, А. Иванова, С. Скиба, Кривий Ріг сьогодні об'єднався, співаючи Гімн України (22.01.2017), <https://1kr.ua/news-30580.html>; М. Пунтус, Хода до Дня Соборності України відбулась у Кривому Розі (2021), <https://1kr.ua/news-62961.html>; Ю. Підгола, В. Могуров, У Кривому Розі учасники ходи до Дня соборності України утворили «живий ланцюг єдності» (2022), <https://suspilne.media/200111-u-krivomu-rozi-ucasniki-hodi-do-dna-sobornosti-ukraini-utvorili-zivij-lancug-ednosti/>

100 Я. Титаренко, «Мы продолжаем борьбу наших предков»: криворожане почтили память Героев битвы под Крутами, - ФОТОРЕПОРТАЖ (29.01.2022), <https://www.0564.ua/news/3316470/my-prodolzaem-borbu-nasih-predkov-krivorozane-pochtili-pamat-geroev-bitvy-pod-krutami-fotoreportaz>

101 У Кривому Розі відбувся Марш Захисників (24.08.2020), <https://krivbass.city/news/view/u-krivomu-rozi-vidbuvsya-marsh-zahisnikiv>; Г. Хоменко, В Кривом Розі почтили память убитого чекистами главы райсовета, Главного атамана Холодного Яра и Героев российско-украинской войны, - ФОТО (23.08.2021), <https://www.0564.ua/news/3186874/v-krivom-roze-pochtili-pamat-ubitogo-cekistami-glavy-rajsoveta-glavnogo-atomana-holodnogo-ara-i-geroev-rossijsko-ukrainskoj-voiny-foto>

Ходи до Дня Соборності⁹⁹ та Дня пам'яті Героїв Крут¹⁰⁰ або марші, присвячені Дню Незалежності¹⁰¹.

Загалом же практики проведення церемоній пам'яті біля «народного меморіалу» демонструють ту ж тенденцію, що і у випадку з офіційними монументами АТО – «універсалізацію» пам'яті про полеглих в АТО. Жертва життя заради Батьківщини вшановується не тільки в спеціальні військові комеморативні дні, але й з нагоди інших дат державного календаря.

ВИСНОВКИ

Отже, дослідження процесу меморіалізації пам'яті про полеглих в АТО у просторі Кривого Рогу дозволяє нам краще зрозуміти особливості локальної політики пам'яті в містах Південної України, зокрема, взаємодію власне меморіальні та політичні обставини. Особливості місцевого політичного ландшафту вплинули на відсутність у місті меморіалів, пов'язаних із комеморацією Небесної Сотні. Натомість вшанування полеглих в АТО стало справою як міської влади, так і численних громадських та ветеранських організацій і груп. Меморіали загиблим військовослужбовцям тому ситуативно слугують і місцями пам'яті Майдану. І, з одного боку, ми можемо говорити таким чином про абсолютну цінність пам'яті про загиблих воїнів у міському меморіальному просторі Кривого Рогу. Завданням її вшанування ставлять як представники міської влади, так і опозиційних груп. Але водночас громадські комеморації можуть передбачати окремі ініціативи й навіть окреме місце пам'яті. Таке небажання кооперуватися пов'язано передусім з політичним бекграундом двох сторін, який презентує два табори ще часів майдану.

У Кривому Розі меморіали полеглим в АТО стають об'єктами вшанувань і під час офіційних, а інколи й громадських, церемоній із нагоди дат офіційного календаря. Це засвідчує перетворення пам'яті про загиблих в АТО на один із головних символів Незалежності. Тож ми бачимо, що монументам АТО приписуються значення, ширше за власне пряму їхню присвятку. А водночас меморіальний простір Кривого Рогу пропонує випадок й іншого явища – ситуативне приписування функцій меморіалу АТО пам'ятному знаку на честь розформованих криворізьких авіаційних підрозділів.

Початок повномасштабного російського вторгнення 24 лютого 2022 року фактично став і завершенням війни у форматі АТО. Тож, з одного боку, АТО сприймається тепер як завершена подія, але одночасно – як перший етап російсько-української війни, що триває. Очевидно, що це вплине й на переформатування та доповнення міського меморіального простору. І хоча ми ще не знаємо, як в подальшому функціонуватиме і взаємодіятиме меморіальний простір АТО та повномасштабної війни в Кривому Розі, очевидно, що пам'ять про полеглих українських захисників стане центральним об'єктом вшанувань.

REFERENCES

- Il-76. Chest: zhytyli Kryvoho Roha zibralsia na mytynh pam'iaty pohyblykh desantnykiv. Accessed June 13, 2021. <https://one.kr.ua/news/35346>
- My voevaly ne za medali, a esly nado, eshche poidem, — boitsy ATO pochtily pamiat' pohybshykh pod llovaiskom Heroev (FOTO, VIDEO). Accessed August 29, 2016. <https://www.0564.ua/news/1348293/my-voevali-ne-za-medali-a-esli-nado-ese-pojdem-bojcy-ato-poctili-pamat-pogibsih-pod-ilovajskom-geroev-foto-video>
- Pamiaty Nebesnoi Sotni: zhytteli Kryvoho Rohu zibrals u tsentri mista, shchob pom'ianuty Heroiv. Accessed February 20, 2022. <https://one.kr.ua/news/39625>
- Radio Svoboda, U Kryvomu Rozi tryvaiut napady na pamiatni znaky zahyblym v ATO — aktyvisty. Accessed November 14, 2014. <https://www.radiosvoboda.org/a/26690621.html>
- 12 chervnia 2020 roku vidbulosia pokladannia kvitiv... Accessed June 14, 2020. <https://dlgr.gov.ua/news/835>
- 14 chervnia — Den' ushanuvannia... Accessed June 14, 2023. https://dlgr.gov.ua/ua/news/pg/140623704263700_n/
- 14 chervnia 2018 roku vidbuvsia raionnyi mytynh ta urochyste pokladannia kvitiv... Accessed June 14, 2018. <https://dlgr.gov.ua/news/183>
- 14 chervnia 2021 roku vidbulosia pokladannia kvitiv... Accessed June 14, 2021. <https://dlgr.gov.ua/news/1202>
- 21 lystopada — Den' Hidnosti ta Svobody. Accessed November 21, 2022. https://trnvk.gov.ua/ua/news/pg/211122868141463_n/
- 27 serpnia 2021 roku vidbulosia urochyste pokladannia... Accessed August 29, 2021. <https://dlgr.gov.ua/news/1288>
- 28 serpnia 2020 roku bilia pamiatnyka na chest aviatoriv... Accessed August 28, 2020. <https://dlgr.gov.ua/news/896>
- 29 serpnia 2019 roku vidbulasia aktsiia iz vshanuvannia pamiaty... Accessed August 29, 2019. <https://dlgr.gov.ua/news/606>
- 29 serpnia my vshanovuimo pamiat... Accessed August 29, 2023. https://dlgr.gov.ua/ua/news/pg/290823781963170_n/
- 95 kvartal u Kryvomu Rozi zachystyly vid reklamy. Accessed June 2, 2023. <https://krivbass.city/news/view/95-kvartal-u-krivomu-rozi-zachistili-vid-reklami>
- Glew, A. "Path Dependent: Positioning Ukrainian War Memorials in a Post-Soviet Landscape." *Canadian Slavonic Papers* 63, no. 1–2 (2021): 229–247.
- Glew, A. "The Commemorative Activity of Ordinary People in Central Ukraine after the Euromaidan." PhD diss., University of Manchester, 2021.

- Liubarets, A. "The Politics of Memory in Ukraine in 2014: Removal of the Soviet Cultural Legacy and Euromaidan Commemorations." *Kyiv-Mohyla Humanities Journal* 3 (2016): 197–214.
- Nekoliak, A. "Social and Political Memories Colliding in Public Space: The Case of Post-Euromaidan Shyshaky." *Baltic Worlds* 12, no. 4 (2019): 46–56.
- Osipian, A. "World War II Memory Politics in Russia and Ukraine and Their Uses During the Conflict in the Donbas (Spring–Summer 2014)." In *Official History in Eastern Europe*, edited by Korine Amacher, Andrii Portnov, and Victoriia Serhienko, 267–290. Osnabrück: Fibre, 2020.
- Shatalov, D. "Intertwined Memories of Kryvyi Rih: the ATO, Second World War, and the Cossacks." *Etnografia Polska* 67, no. 1–2 (2023): 71–93.
- Shatalov, D. "The Second World War and Future Monuments to the Ongoing Russo-Ukrainian War in Kryvyi Rih." In *Images and Objects: Russia's War against Ukraine*, edited by Miglė Bareikytė and Natasha Klimenko. Berlin, 2024 (upcoming).
- Olzacka, E. "Proces społecznej konstrukcji bohatera w warunkach trwającego konfliktu — analiza na przykładzie heroizacji uczestników ukraińskiej Rewolucji Godności i wojny w Donbasie." *Kultura i Społeczeństwo*, no. 2 (2019): 253–274.
- Kasianov, Georgiy. *Memory Crash. The Politics of History in and around Ukraine 1980s–2010s*. Budapest–Vienna–New York: Central European University Press, 2022.
- Nora, Pierre. "Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire." *Representations*, no. 26 (1989): 7–24.
- Margry, Peter Jan, and Cristina Sánchez-Carretero. "Rethinking Memorialization: The Concept of Grassroots Memorials." In *Grassroots Memorials: The Politics of Memorializing Traumatic Death*, edited by Peter Jan Margry and Cristina Sánchez-Carretero, 1–48. New York–Oxford: Berghahn Books, 2021.
- Yekelchuk, Serhy. "The Heavenly Hundred: Fallen Heroes of the Euromaidan in Post-Revolutionary Ukraine." In *The Political Cult of the Dead in Ukraine: Traditions and Dimensions from the First World War till Today*, edited by Iryna Sklokina and Guido Hausmann, 273–298. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2021.
- Zhurzhenko, Tatiana. "Legislating Historical Memory in Post-Soviet Ukraine." In *Memory Laws and Historical Justice*, edited by Elazar Barkan and Alexander Lang, 97–130. Cham: Palgrave Macmillan, 2022.
- A. Sevast'ianova, A. Ivanova, S. Skyba. "Kryvyi Rih sohodni ob'iendavsia, spivaiuchy Himn Ukrainy." Accessed January 22, 2017. <https://1kr.ua/news-30580.html>
- A. Sevast'ianova. "Na 95 kvartali kryvorizhtsi protiahom uhoso dnia vshanovuvatymut pamiat zahybylykh v ATO ta OOS biitsiv." Accessed August 29, 2019. <https://1kr.ua/news-52526.html>
- A. Sevast'ianova. "Pamiataiemo pro Ilovaisk: u Kryvomu Rozi onovyly bord bilia stely iz foto poleklykh Heroiv." Accessed August 26, 2020. <https://1kr.ua/ua/news-59735.html>
- A. Sevast'ianova. "U Kryvomu Rozi na 95 kvartali z'iavlyisia foto otamaniv povstanskykh zahoniv." Accessed September 19, 2019. <https://1kr.ua/news-52909.html>

- A. Stepanenko. *Pamiatnyky Kryvorizhzhia*, vol. 1. Kryvyi Rih (2021).
- A. Teslenko. "V kryvorizhskomu Parku Heroiv vozlozhyly tsvety k pamiatnikom zaschytnykam Ukrainy." Accessed August 20, 2021. <https://www.0564.ua/news/3185225/v-krivorozskom-parke-geroev-vozlozili-cvety-k-pamatnikom-zasitnikom-ukrainy-foto-video>
- A. Muzyka. "Kryvorizhtsi vshanovuiut pamiat Heroiv Nebesnoi Sotni." Accessed February 20, 2023. <https://1kr.ua/news-78378.html>
- Bez komentariv. "Vshanuvaty poleklykh zakhysnykiv u dev'iatu richnytsiu Ilovaiskoi Tragedii." Accessed August 29, 2023. <https://www.youtube.com/watch?v=T1sl1ZllQoY>
- Bez komentariv. "Poklaly kvity v pamiat pro zakhysnykiv z Kryvoho Rohu." Accessed October 14, 2021. https://www.youtube.com/watch?v=b8MX89tI2_8
- Pershyi Kryvorizkyi. "Bez pafosnykh rechei kryvorizhany pochyty pamiat voyniv, pohybshykh v ATO." Accessed June 14, 2018. <https://1kr.ua/ua/news-41105.html>
- 1kr.ua. "Bord s portretamy shesterykh kryvorizhan, pohybshykh na bortu Il-76, ustanovyly na 95 kvartale." Accessed June 14, 2018. <https://1kr.ua/ua/news-41122.html>
- 0564.ua. "V Den zakhysnyka Ukrainy, kryvorizhany pochyty pamiat Heroiv, pohybshykh v zone ATO/OOS." Accessed October 14, 2020. <https://www.0564.ua/news/2909062/v-den-zasitnika-ukrainy-krivorozane-pochtili-pamat-geroev-pogibsih-v-zone-ato-oos-foto-video>
- 0564.ua. "V Den Svobody i Dostoinstva kryvorizhany pochyty pamiat heroiv Nebesnoi sotni." Accessed November 21, 2015. <https://www.0564.ua/news/1037356/v-den-svobody-i-dostoinstva-krivorozane-pochtili-pamat-geroev-nebesnoj-sotni-foto>
- Kryvorizka miska rada. "V Kryvomu Rozi v seredyni chervnia bude vidkryto memorialnyi khrest boitsiam ATO." Accessed May 31, 2016. https://kr.gov.ua/ua/news/pg/310516594290801_n/
- 0564.ua. "V Kryvomu Rozi pochyty pamiat Heroiv, pohybshykh v rosiisko-ukrainskii viini (PHOTO)." Accessed August 29, 2017. <https://www.0564.ua/news/1775471/v-krivom-roge-pochtili-pamat-geroev-pogibsih-v-rossijsko-ukrainskoj-vojne-foto>
- one.kr.ua. "V Kryvomu Rozi proishla aktsiia na chest Dnia Hidnosti ta Svobody." Accessed November 21, 2019. <https://one.kr.ua/news/25720>
- 1kr.ua. "V Kryvomu Rozi rashyriuiut memorial na 95 kvartali." Accessed May 10, 2016. <https://1kr.ua/news-26317.html>
- A. Sevast'ianova. "Na 95 kvartale v Kryvomu Rozi ustanovyly novyi pamiatnyi stend pohybshym Heroiam." Accessed December 29, 2017. <https://1kr.ua/ua/news-38021.html>
- krivbass.city. "V Kryvomu Rozi smasteryly i vidkryly pershyi pamiatnyi znak aviatoram." Accessed October 28, 2017. <https://krivbass.city/news/view/v-krivom-roge-smasterili-i-otkryli-pervyj-pamyatnyj-znak-aviatoram-foto>

- 1kr.ua. "V Kryvomu Rozi ustanovliat monument, shcho nahaniae pro tragediiu v Ilovaisku." Accessed August 29, 2018. <https://1kr.ua/news-43306.html>
- Ves Kryvyi Rih. "U Kryvomu Rozi ofitsiino vidkryly memorial Ilovaisk-2014." Accessed n.d. <https://www.youtube.com/watch?v=VkorOwzv9MM>
- svoi.kr.ua. "U Kryvomu Rozi ponad sotniu liudei vshanuvaly pamiat vbytykh rosiieiu." Accessed February 24, 2024. <https://svoi.kr.ua/novyny/v-kryvomu-rozi-ponad-sotniu-liudey-vshanuvaly-pam-iat-vbytykh-rosiieiu/>
- krivbass.city. "Viddaly zhyttia za Ukrainu: u Kryvomu Rozi vshanuvaly pamiat biitsiv, shcho polehly na Skhodi Ukrainy." Accessed June 14, 2021. <http://krivbass.city/news/view/viddali-zhittya-za-ukrainu-u-krivomu-rozi-vshanuvaly-pamyat-bijtsiv-shho-polegli-na-shodi-ukraini-1>
- 1kr.ua. "Vidkryttia pershoho v Ukraini pamiatnyka 'Ilovaiskyi Khrest'." Accessed n.d. <https://1kr.ua/news-59765.html>
- Rudana. "Symvol vichnoi, hirkoi pamiaty za nashymy synamy y cholovikamy." Accessed n.d. <https://rudana.com.ua/news/symvol-vichnoyi-girkoyi-pamyati-za-nashymy-synamy-y-cholovikamy-u-kryvomu-rozi-vidkryly>
- one.kr.ua. "Vozle stely Heroiv horozhany pochtyly pamiat pohybshykh voyniv z Kryvoho Roha." Accessed June 14, 2020. <https://one.kr.ua/news/29125>
- Pershyi Kryvorizkyi. "Vozlozhyly tsvety k pamiatnyku pavshym voynam i vlada Kryvoho Roha." Accessed June 14, 2017. <https://1kr.ua/ua/news-33789.html>
- one.kr.ua. "Vony borolysia za svoiu voliu, svobodu, krainu: u Metalurhiinomu raioni Kryvoho Roha vshanuvaly pamiat Nebesnoi Sotni ta poleklykh voyniv." Accessed November 21, 2023. <https://one.kr.ua/news/50440>
- YouTube. "Vshanuvaly pamiat zakhysnykiv Ukrainy." Accessed n.d. <https://www.youtube.com/watch?v=nYLrmMsiRFs>
- trnvk.gov.ua. "Pokladannia kvitiv do Dnia zakhysnykiv i zakhysnyts Ukrainy." Accessed October 13, 2021. https://trnvk.gov.ua/ua/news/pg/131021745683582_n/
- trnvk.gov.ua. "Vshanuvannia pamiaty." Accessed June 13, 2021. https://trnvk.gov.ua/ua/news/pg/140621781044448_n/
- H. Khomenko. "V Kryvomu Rozi pochtyly pamiat ubytoho chekistamy hlavy raissoвета, Holovnoho atamana Kholodnoho Yaru i Heroiv rosiisko-ukrainskoi viiny." Accessed August 23, 2021. <https://www.0564.ua/news/3186874/v-krivom-roge-pochtili-pamat-ubitogo-cekistami-glavy-rajsoveta-glavnogo-atamana-holodnogo-ara-i-geroev-rossijsko-ukrainskoj-voyny-foto>
- H. Khomenko. "Slava Heroiam! V Kryvomu Rozi vidznachaiut Den ukrainskoho dobrovoltsia." Accessed March 14, 2021. <https://www.0564.ua/news/3047852/slava-geroam-v-krivom-roge-otmecaut-den-ukrainskogo-dobrovolca-foto-video>

- H. Shapovalov. "My ne zabudemo podvyh nashykh Heroiv." Accessed n.d. <https://www.0564.ua/news/1449578/gennadij-sapovalov-my-ne-zabudem-podvig-nasih-geroev-foto>
- 1kr.ua. "Hodovshchyna trahedii IL-76: Kryvorizhany pochtyly pamiat pohybshykh desantnykiv." Accessed June 14, 2015. <https://1kr.ua/news-21326.html>
- trnkv.gov.ua. "Den Heroiv Nebesnoi Sotni." Accessed February 20, 2023. https://trnkv.gov.ua/ua/news/pg/200223907957460_n/
- "Den Hidnosti ta Svobody u v/ch 3011." Accessed November 21, 2019. <https://www.youtube.com/watch?v=gSNIDUVowsg>
- "Den pam'iaty 2020 v Kryvomu Rozi." Accessed August 29, 2020. <https://www.youtube.com/watch?v=pVM39xGpPFU>
- trnkv.gov.ua. "Den skorbotti za zahyblymy v zoni provedennia ATO." Accessed August 27, 2021. https://trnkv.gov.ua/ua/news/pg/280821488490470_n/
- Den chestvuvannia uchasnykiv ATO. Accessed June 14, 2017. <https://www.youtube.com/watch?v=bAQwul-yTQqE>
- trnkv.gov.ua. "Do Dnia Hidnosti ta Svobody." Accessed November 19, 2021. https://trnkv.gov.ua/ua/news/pg/191121478239317_n/
- Ye. Mistsevyi. "Hidni syny svoiei Batkivshchyny." Accessed n.d. *Chervonyi hirnyk* 42 (2015): 2.
- Ye. Mistsevyi. "Zarady pamiati." Accessed n.d. *Chervonyi hirnyk* 62 (2015): 4.
- Ye. Romanov. "Kryvorizka aviatsiina komendatura Povitrianykh Syl vidznachyla pershu richnytsiu." Accessed December 29, 2020. <https://armyinform.com.ua/2020/12/29/kryvorizka-aviacijna-komendatura-povitryanyh-syl-vidznachyla-pershu-richnyczyu/>
- mtlrg-kr.gov.ua. "Z nahody vidznachennia Dnia Hidnosti ta Svobody." Accessed November 21, 2021. <http://www.mtlrg-kr.gov.ua/node/9291>
- trnkv.gov.ua. "Z nahody Dnia Heroiv Nebesnoi Sotni." Accessed February 18, 2022. https://trnkv.gov.ua/ua/news/pg/180222126445866_n/
- trnkv.gov.ua. "Z nahody Dnia Sobornosti Ukrainy." Accessed January 22, 2023. https://trnkv.gov.ua/ua/news/pg/200123228000307_n/
- kr.gov.ua. "Z povahoiu do poleklykh heroiv: 14 chervnia u Kryvomu Rozi proishly urochystosti do Dnia vshannuvannia uchasnykiv ATO." Accessed June 14, 2020. https://kr.gov.ua/ua/news/pg/150620511604980_n/
- I. Poiaus. "U Ternakh vshanovano heroiv." Accessed n.d. *Nezboryma natsiia*, no. 11 (345): 2.
- I. Sklokina. "Vshanuvannia Nebesnoi Sotni ta zahyblykh v ATO." Accessed n.d. In: O. Haidai et al., ed. H. Kasianov. *Polityka i pamiat. Dnipro – Zaporizhzhia – Odesa – Kharkiv*. Lviv: FOP Shumylovych, 2018: 135–142.

- YouTube. “Ilovaisk 2014. Pamiataiemo.” Accessed August 29, 2018. <https://www.youtube.com/watch?v=B-2gdX4oHTPE>
- Inokentii Reider. “Dochekalys! Persha v derzhavi ploshcha Heroiv Ukrainy z’iavylas v Kryvomu Rozi!” Accessed n.d. <https://one.kr.ua/news/10952>
- K. Vanner. “Uvichnennia pamiati pro Smert i Zhertvu: potriasinnia i transformatsii publichnoho prostoru v Kyievi.” Accessed n.d. *Urbanistychni Studii III* (Kyiv: Vsesvit): 78–93.
- K. Kostianets. “Kryvorizhtsi pryishly na 95 kvartal vshanuvaty zahyblykh Heroiv Nebesnoi.” Accessed February 20, 2017. <https://1kr.ua/news-31181.html>
- K. Kryzalis. “V Kryvomu Rozi vidkryly pershyi v Ukraini pamiatnyk heroiam ATO.” Accessed n.d. <https://1kr.ua/news-25565.html>
- K. Kryzalis. “V Kryvomu Rozi pochtyly pamiat voyniv, pohybshykh v IL-76.” Accessed n.d. <https://1kr.ua/news-26887.html>
- 1kr.ua. “Korydor smerti sohodni zghaduiut kryvorizhtsi na aktsii shcho prokhodyt na 95 kvartali.” Accessed n.d. <https://1kr.ua/ua/news-43304.html>
- trnkv.gov.ua. “Kryvyi Rih pamiataie.” Accessed June 14, 2020. https://trnkv.gov.ua/ua/news/pg/120620228479999_n/
- 1kr.ua. “Kryvyi Rih pamiataie: na 95 kvartali vstanovyly bord z foto poleklykh u ATO ta OOS biitsiv.” Accessed March 10, 2020. <https://1kr.ua/news-56092.html>
- Rudana. “Kryvyi Rih pamiataie...” Accessed February 20, 2019. <https://rudana.com.ua/news/kryvyy-rig-pamyataye-na-vshanuvannya-geroyiv-nebesnoyi-sotni-do-monumenta-biycy-am-ato-poklaly>
- krlife.com.ua. “Kryvyi Rih pyshaietsia zakhysnykamy ta vshanuvuiie Heroiv.” Accessed n.d. <https://krlife.com.ua/news/kryvyj-rig-pyshayetsya-zahysnykamy-ta-vshanovuye-geroyiv/>
- 1kr.ua. “Kryvorizhtsi pryishly do memorialu poleklykh voyniv.” Accessed June 14, 2019. <https://1kr.ua/ua/news-51199.html>
- Kryvorizka miska rada. “Statut terytorialnoi hromady m. Kryvoho Roha v novii redaktsii.” Accessed n.d. <https://kpcep.pp.ua/wp-content/uploads/2022/11/statut-kr.pdf>
- Rudana. “Kryvorizkykh desantnykiv, yaki pishly u nebo.” Accessed June 14, 2019. <https://rudana.com.ua/news/kryvorizkykh-desantnykiv-yaki-pishly-u-nebo-zi-skorbotoyu-zgaduvaly-u-ternivskomu-rayoni>
- 1kr.ua. “Kryvorizki polityky ta pravooohorontsi providny pokladannia kvitiv.” Accessed November 21, 2019. <https://1kr.ua/ua/news-54062.html>
- L. Oreshchuk. “V Kryvomu Rozi vidkryto shche odyin pamiatnyk voynam-afhantsiam.” Accessed n.d. <https://www.0564.ua/news/90376/v-krivom-roge-otkryt-ese-odin-pamatnik-voynam-afgancam>

- M. Kavun. "Park vlady u Dnipri. Ukraina, Dnipropetrovska oblast, Skver Heroiv, m. Dnipro." Accessed n.d. https://www.dnipro.lib.dp.ua/Park_vlady
- M. Kulyk. "U Kryvomu Rozi vshanuvaly pamiat Heroiv Nebesnoi Sotni." Accessed February 20, 2024. <https://1kr.ua/ua/news-88575.html>
- M. Nikitenko. "Memorialy Velykoi Vitchyznianoi. Dzerzhynskiy raion." Accessed n.d. *Chervonyi hirnyk* 38 (2015): 10.
- M. Puntus. "Khoda do Dnia Sobornosti Ukrainy vidbulas u Kryvomu Rozi." Accessed n.d. <https://1kr.ua/news-62961.html>
- YouTube. "Memorial zahyblym aviatoram." Accessed n.d. <https://www.youtube.com/watch?v=oRW-6wOASdOY>
- 1kr.ua. "Meshkantsi Kryvoho Roha vshanuvuiut pamiat Heroiv, yaki zahynuly pid Ilovaiskom." Accessed August 29, 2019. <https://www.facebook.com/1KR.UA/videos/681016395699251/>
- one.kr.ua. "Mitynh do Dnia dobrovoltsia." Accessed March 16, 2020. <https://one.kr.ua/releases/12359>
- 1kr.ua. "Movchky zghadaly zahyblykh na bortu IL-76 meshkantsi Kryvoho Roha." Accessed June 14, 2017. <https://1kr.ua/news-33790.html>
- N. Konradova, A. Ryleva. "Geroi i zhertvy. Memorialy Velykoi Vitchyznianoi." Accessed n.d. *Pam'iat pro viinu 60 rokiv spustia: Rosiia, Nimechchyna, Yevropa*. (Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie, 2005): 249–253.
- Rudana. "Na steli vykarbuвано daty '1986' ta '2016'." Accessed n.d. <https://rudana.com.ua/news/u-kryvomu-rozi-vidkryvayut-pamyatnyk-na-chest-geroyiv-likvidatoriv-avariyi-na-chaes>
- one.kr.ua. "Naveky zhyvy: v Dolhintsevskom raioni poklaly kvity u memoriala." Accessed June 14, 2017. <https://one.kr.ua/news/9878>
- 1kr.ua. "Naviky shana: u Kryvomu Rozi onovyly bord na 95 kvartali." Accessed April 09, 2020. <https://1kr.ua/ua/news-56874.html>
- 1kr.ua. "Natsghvardiitsi u Kryvomu Rozi vshanuvaly uchasnykiv Revoliutsii Hidnosti." Accessed November 21, 2018. <https://1kr.ua/news-46250.html>
- O. Hrytsenko. "Dekomunizatsiia v Ukraini yak derzhavna polityka i yak sotsiokulturne iavyshche." Accessed n.d. (Kyiv: Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy; Instytut kulturolohii NAM Ukrainy, 2019)
- O. Hrytsenko. "Prezydenty i pamiat. Polityka pam'iaty prezidentiv Ukrainy (1994–2014)." Accessed n.d. (Kyiv: K.I.S., 2017)
- O. Hrytsenko. "Pamiat mistsevoho vyrobnytstva. Transformatsiia symvolichnoho prostoru ta istorychnoi pam'iaty v malykh mistakh Ukrainy." Accessed n.d. (Kyiv: K.I.S., 2014)
- O. Myza. "Kryvyi Rih pamiataie svoikh heroiv." Accessed n.d. *Chervonyi hirnyk* 74 (2014): 2.

- O. Myza. "V Kryvomu Rozi pochtyly pamiat Heroiv, pohybshykh v ATO i voyniv-internatsionalistiv." Accessed October 13, 2016. <https://www.0564.ua/news/1403446/v-krivom-roge-pochtili-pamat-gero-ev-pogibsih-v-ato-i-voynov-internatsionalistov-foto>
- one.kr.ua. "Okolo tysiachi horozhan v Kryvomu Rozi zibrals pochtyty pamiat zahyblykh na Yevromaidani." Accessed February 20, 2020. <https://one.kr.ua/news/13555>
- one.kr.ua. "Pidniattia synio-zhovtykh stiahiv, vidznaky kryvorizhtsiv ta vshanuvannia pamiaty poleklykh." Accessed August 23, 2022. <https://one.kr.ua/news/42921>
- Chervonyi Hirnyk. "Povidomlennia Kryvorizkoi miskoi vyborchoi komisii." Accessed n.d. *Chervonyi Hirnyk* 80 (2015): 4.
- YouTube. "Pokladannia do Dnia Hidnosti ta Svobody." Accessed November 21, 2023. <https://www.youtube.com/watch?v=5vARB0t6Fwg>
- trnkv.gov.ua. "Pokladannia kvitiv do Dnia skorboti za zahyblymy." Accessed August 29, 2020. https://trnkv.gov.ua/ua/news/pg/280820130783441_n/
- trnkv.gov.ua. "Pokladannia kvitiv z nahody Dnia Heroiv Nebesnoi Sotni." Accessed February 18, 2021. https://trnkv.gov.ua/ua/news/pg/190221846906245_n/
- trnkv.gov.ua. "Pokladannia kvitiv z nahody Dnia Hidnosti ta Svobody." Accessed November 20, 2020. https://trnkv.gov.ua/ua/news/pg/201120197840586_n/
- YouTube. "Poklaly kvity do memorialiv zahyblym kryvorizkym voynam." Accessed November 21, 2020. <https://www.youtube.com/watch?v=W1kSHR643Ts>
- O. Haidai et al., ed. H. Kasianov. "Polityka i pamiat. Dnipro – Zaporizhzhia – Odesa – Kharkiv. Vid 1990-kh do sohodni." Accessed n.d. Lviv: FOP Shumylovych, 2018.
- YouTube. "Praim-taim: vshanuvaly pamiat zahyblykh v ATO ta OOS." Accessed August 29, 2022. <https://www.youtube.com/watch?v=jBb4wAZQlec>
- one.kr.ua. "Piatu rokiv trahedii: v tsentri Kryvoho Roha zazhgly lampadky." Accessed June 14, 2019. <https://one.kr.ua/news/22587>
- dif.org.ua. "Richnytsia Maidanu – opytuvannia hromadskoi ta ekspertnoi dumky." Accessed n.d. <https://dif.org.ua/article/richnitsya-maydanu-opytuvannya-gromadskoi-ta-ekspertnoi-dumki>
- ligazakon.net. "Rozporiadzhennia holovy Dnipropetrovskoi ODA № R-223/0/3-16." Accessed May 19, 2016. <https://ips.ligazakon.net/document/DN160098>
- S. Skyba. "Vspomnyt ubitykh na Maidani vyshly zhytteli Kryvoho Roha." Accessed February 20, 2018. <https://1kr.ua/news-39098.html>
- S. Skyba, M. Krykunova. "Richnytsia pochatku Revoliutsii Hidnosti – kryvorizhtsi vyishly na mitynh-rekviem." Accessed November 21, 2021. <https://1kr.ua/ua/news-68185.html>
- S. Skyba. "Mitynh na 95 kvartali peredden richnytsi Revoliutsii Hidnosti." Accessed November 20, 2016. <https://1kr.ua/news-29426.html>

- S. Skyba. "My — ne bydlo: na ploshchi, de 5 rokiv tomu mytynhuvaly kryvorizki yevromaidanivtsi, provodiat pamiatne zakhid." Accessed February 20, 2019. <https://1kr.ua/ua/news-49193.html>
- S. Skyba. "U Kryvomu Rozi vshanuvaly zahyblykh na bortu Il-76 voiniv." Accessed n.d. <https://1kr.ua/news-72183.html>
- S. Skyba. "U richnytsiu rozstrilu yevromaidanivtsiv kryvorizhtsi vyishly na mitynh-rekviem." Accessed February 20, 2021. <https://1kr.ua/news-63442.html>
- trnkv.gov.ua. "Srohodni u Ternivskomu raioni vshanuvuiut zahyblykh uchasykiv ATO/OOS." Accessed June 14, 2023. https://trnkv.gov.ua/ua/news/pg/140623945424607_n/
- Facebook. "Ternivskiy raion mista Kryvoho Roha, 11 zhovtnia 2019 roku..." Accessed n.d. <https://www.facebook.com/Terny.KR/posts/pfbid0QueFM9NmeC4rhaVawjE3VYy1W61u3eC4Q7m1CoscFME3kkGtMU-3sc8RRcSTjZ3Nql>
- 1kr.ua. "Tysiachi svichok v pamiat pro zahyblykh na bortu Il-76 zapalyly u Kryvomu Rozi." Accessed June 14, 2018. <https://1kr.ua/ua/news-41132.html>
- 1kr.ua. "Tysiachi lampadok zazhgly kryvorizhany v pamiat pro zahyblykh v Ilovaiskomu kotli." Accessed August 29, 2017. <https://1kr.ua/news-35486.html>
- krivbass.city. "U Kryvomu Rozi vidbuvsia Marsh Zakhysnykiv." Accessed August 24, 2020. <https://krivbass.city/news/view/u-krivomu-rozi-vidbuvsya-marsh-zahisnikiv>
- YouTube. "U Kryvomu Rozi vidznachyly Den pamiaty zakhysnykiv Ukrainy." Accessed August 29, 2021. <https://www.youtube.com/watch?v=bXWtJbt7E5I>
- Rudana. "U Kryvomu Rozi vidkryvaiut pamiatnyk na chest heroiv-likvidatoriv avariyy na ChAES." Accessed n.d. <https://rudana.com.ua/news/u-kryvomu-rozi-vidkryvayut-pamyatnyk-na-chest-geroyiv-likvidatoriv-avariyy-na-chaes>
- one.kr.ua. "U Kryvomu Rozi vidkryly pamiatnyi znak — kamiany Kozatskyi Khrest." Accessed July 16, 2022. <https://one.kr.ua/news/42288>
- lb.ua. "U Kryvomu Rozi vidkryly pamiatnyk heroiam ATO." Accessed June 14, 2016. https://lb.ua/society/2016/06/14/337782_krivom_roge_otkrili_pamyatnik_geroyam.html
- novynarnia.com. "U Kryvomu Rozi vidkryly pershyi v Ukraini pamiatnyk heroiam, polehlym v ATO." Accessed March 19, 2016. <https://novynarnia.com/2016/03/19/u-krivomu-rozi-vidkrili-pershiy-v-ukrayini-pam-yatnik-geroyam-poleglim-v-ato/>
- kr.gov.ua. "U Kryvomu Rozi vshanuvaly pamiat voiniv, yaki zahynuly pid Ilovaiskom." Accessed August 29, 2016. https://kr.gov.ua/ua/news/pg/290816329339988_n/
- kr.gov.ua. "U Kryvomu Rozi vshanuvaly pamiat voiniv, yaki zahynuly pid Ilovaiskom." Accessed August 29, 2018. https://kr.gov.ua/ua/news/pg/290818215402347_n/
- YouTube. "U Kryvomu Rozi vshanuvaly pamiat zahyblykh v ATO ta OOS." Accessed June 14, 2022. https://www.youtube.com/watch?v=bMl_QaJzE9c

- one.kr.ua. "U Kryvomu Rozi vshanuvaty pamiat zahyblykh voyniv ATO/OOS z nahody richnytsi trahedii 'Il-76.'" Accessed June 14, 2022. <https://one.kr.ua/news/41714>
- YouTube. "U Kryvomu Rozi vshanuvaty pamiat poleklykh v Ilovaiskii trahedii." Accessed August 28, 2021. <https://www.youtube.com/watch?v=SYs8uZUjZ-o>
- YouTube. "U Kryvomu Rozi vshanuvaty pamiat zahyblykh voyniv ATO/OOS." Accessed June 14, 2023. https://www.youtube.com/watch?v=zRB5_0InPrU
- YouTube. "U Kryvomu Rozi z nahody Dnia Hidnosti ta Svobody vshanuvaty pamiat Heroiv." Accessed November 22, 2022. <https://www.youtube.com/watch?v=W0GLPpjOLls>
- one.kr.ua. "U Kryvomu Rozi provely urochysti tseremonii pokladannia kvitiv i vshanuvaty pamiat poleklykh." Accessed July 28, 2022. <https://one.kr.ua/news/42483>
- krlife.com.ua. "U Kryvomu Rozi chynovnyky ta sylovyky vshanuvaty pamiat Heroiv Nebesnoi Sotni." Accessed January 20, 2024. <https://krlife.com.ua/news/u-kryvomu-rozi-chynovnyky-ta-sylovyky-vshanuvaty-pamyat-geroyiv-nebesnoyi-sotni-foto/>
- one.kr.ua. "U pamiatnyka aviatoram Kryvoho Roha pochtyly zahyblykh Heroiv katastrofy Il-76." Accessed June 14, 2019. <https://one.kr.ua/news/22573>
- president.gov.ua. "Ukaz Prezidenta Ukrainy № 621/2019 'Pro Den pamiaty zakhysnykiv Ukrainy.'" Accessed n.d. <https://www.president.gov.ua/documents/6212019-29269>
- trnkv.gov.ua. "Urochyste pokladannia kvitiv z nahody Dnia Heroiv Nebesnoi Sotni." Accessed February 20, 2020. https://trnkv.gov.ua/ua/news/pg/200220531620463_n/
- 1kr.ua. "Uchasnyky Revoliutsii Hidnosti z Kryvoho Roha zibralsy zghadaty podii piatyrychnoi davnyiny." Accessed November 21, 2018. <https://1kr.ua/ua/news-46234.html>
- Rudana. "Tsei den (22.02.21), Rudana 22.02.2021 (27.50–30.30)." Accessed February 22, 2021. <https://www.youtube.com/watch?v=HgMKJlGLQMQ>
- 1kr.ua. "Tsentrалnymy vulytsiamy Kryvoho Roha proishla kolonna liudei." Accessed October 14, 2017. <https://1kr.ua/news-36535.html>
- Ye. Rebrii. "U Kryvomu Rozi provely panakhydu v pamiat pro Nebesnu Sotniu." Accessed February 20, 2024. <https://1kr.ua/ua/news-88603.html>
- Yu. Lapochkina. "Na 95-mu kvartali v Kryvomu Rozi holova KRVA poklav kvity do Stely Heroiv." Accessed December 21, 2023. <https://www.veskr.com.ua/krivorozhskie-gorodskie-novosti/65315-na-95-mu-kvartali-v-krivomu-rozi-golova-krva-poklav-kvity-do-steli-gerojiv.html>
- Yu. Lapochkina. "Foto: V Kryvomu Rozi burevii zirvav Stelu Heroiv na 95-mu kvartali." Accessed n.d. <https://www.veskr.com.ua/krivorozhskie-gorodskie-novosti/66875-foto-v-krivomu-rozi-burevij-zirvav-stelu-gerojiv-na-95-mu-kvartali.html>
- Yu. Pidgola, V. Mohurov. "U Kryvomu Rozi uchasnyky khody do Dnia sobornosti Ukrainy utvoryly 'zhyvyi lantsiuh yednosti.'" Accessed n.d. <https://suspilne.media/200111-u-krivomu-rozi-ucasniki-hodi-dodna-sobornosti-ukraini-utvorili-zivij-lancug-ednosti/>

- Ya. Tytarenko. "My prodovzhuemo borotbu nashykh predkiv: kryvorizhany pochtyly pamiat Heroiv bytvy pid Krutamy." Accessed January 29, 2022. <https://www.0564.ua/news/3316470/my-prodolzaem-borbu-nasih-predkov-krivorozane-pochtili-pamat-geroev-bitvy-pod-krutami-fotoreportaz>
- Ya. Tytarenko. "Slava Ukraini! Heroiam Slava!: v Kryvomu Rozi provely Marsh do Dnia zakhysnykiv i zakhysnyts Ukrainy." Accessed October 14, 2021. <https://www.0564.ua/news/3228974/slava-ukraine-geroam-slava-v-krivom-roge-proveli-mars-ko-dnu-zasitnikov-i-zasitnic-ukrainy-foto-video>
- Ya. Tytarenko. "7 hodovshchyna sozdaniia bataliona 'Kryvbass': horozhany pochtyly pamiat mertvykh i po- blahodaryly zhyvykh voiniv." Accessed May 15, 2021. <https://www.0564.ua/news/3103079/7-godovsi-na-sozdania-batalona-krivbass-gorozane-pochtili-pamat-mertvyh-i-poblagodarili-zivyh-voinov-foto-video>
- Ya. Tytarenko. "V 6 hodovshchynu Debaltsevskoi trahedii kryvorizhany pochtyly pamiat pohybshykh Heroiv." Accessed February 20, 2020. <https://www.0564.ua/news/3028652/v-6-godovsinu-debalcevskoj-tragedii-krivorozane-pochtili-pamat-pogibsih-geroev-foto-video>
- Ya. Tytarenko. "V 7 hodovshchynu Debaltsevskoi trahedii kryvorizhany pochtyly pamiat pohybshykh Heroiv." Accessed February 19, 2022. <https://www.0564.ua/news/3332857/v-7-godovsinu-debalcevskoj-tragedii-krivorozane-pochtili-pamat-pogibsih-geroev-foto-video>
- Ya. Tytarenko. "V Den Sobornosti kryvorizhany vozlozhyly tsvety k pamiatnyku Heroiam, pohybshym za nezalezhnu Ukrainu." Accessed n.d. <https://www.0564.ua/news/2280817/v-den-sobornosti-krivorozane-vozlozili-cvety-k-pamatniku-geroam-pogibsim-za-nezavisimuu-ukrainu-foto>
- Rudana. "Na chest sviata u Kryvomu Rozi do Ilovaiskoho Khresta poklaly kvity." Accessed n.d. <https://rudana.com.ua/news/na-chest-svyata-u-kryvomu-rozi-do-ilovayskogo-hresta-poklaly-kvity>
- Ya. Tytarenko. "V Kryvomu Rozi pochtyly pamiat Heroiv, otdavshykh zhyttia v borotbi za tselisnist i nezalezhnist Ukrainy." Accessed August 23, 2020. <https://www.0564.ua/news/2857546/v-krivom-roge-pochtili-pamat-geroev-otdavsih-zizn-v-borbe-za-celostnost-i-nezavisimost-ukrainy-foto-video>
- Ya. Tytarenko. "V Kryvomu Rozi torzhestvenno vidkryto pershyi v Ukraini monument pamati pohybshym v zoni ATO Heroiam." Accessed n.d. <https://www.0564.ua/news/1160560/v-krivom-roge-torzhestvenno-otkryt-pervyj-v-ukraine-monument-pamati-pogibsim-v-zone-ato-geroam-foto>
- Ya. Tytarenko. "V Kryvomu Rozi chynovnyky vidznachyly Den Sobornosti Ukrainy." Accessed n.d. <https://www.0564.ua/news/1517672/v-krivom-roge-cinovniki-otmetili-den-sobornosti-ukrainy-foto>
- Ya. Tytarenko. "Voennyi kapellan na vidkrytti monumenta pamati pohybshykh v ATO boitsiv pryzval kryvorizhan robyty vse, shchob ne bylo styidno pered Heroiamy." Accessed n.d. <https://www.0564.ua/news/1161218/voennyj-kapellan-na-otkrytii-monumenta-pamati-pogibsih-v-ato-bojcov-prizval-krivorozan-delat-vse-ctoby-ne-bylo-styidno-pered-geroami-foto>
- Ya. Tytarenko. "Slava Ukraini! Heroiam Slava!: v Kryvomu Rozi provely Marsh do Dnia zakhysnykiv i zakhysnyts Ukrainy." Accessed October 14, 2021. <https://www.0564.ua/news/3228974/slava-ukraine-geroam-slava-v-krivom-roge-proveli-mars-ko-dnu-zasitnikov-i-zasitnic-ukrainy-foto-video>

Denys Shatalov,

Independent researcher

sokyrnyk@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-0334-5525>

ATO MEMORIALS IN THE URBAN SPACE OF KRYVYI RIH: SITES AND SIGNIFICANCE (2014-2024)

The article analyses the features of memorialisation of the Anti-Terrorist Operation (ATO) in the urban space of Kryvyi Rih, a major industrial city in southern Ukraine. It examines the establishment of key ATO memorials in Kryvyi Rih and their role as sites for official and public remembrance ceremonies. The focus is also on the interplay between memorial and political contexts and the interaction of grassroots and official initiatives, which has created both “official” and “popular” places of memory.

Another key point of discussion is the role of ATO memorials in urban commemorative practices, which extend beyond merely honouring fallen local soldiers who died in the Donbas conflict. The article also addresses the commemoration of the Maidan events in the city, which lacks dedicated memorials. In contrast, the political background of the city's elites does not align with Maidan values.

The study is based on local media reports, district council websites and city information agencies' websites, and photo and video documentation of commemorative events and memorials in Kryvyi Rih. These sources** thoroughly recorded the history of these memorials and the conduct of remembrance ceremonies. Additionally, the author draws on personal observations of urban commemorative practices from 2014 to 2024.

The commemoration of fallen ATO soldiers has become a concern for both the city authorities and various civil society and veterans' organisations, including groups opposed to the city government. In this context, ATO memorials also serve as sites of Maidan remembrance. This underscores the absolute value of honouring fallen soldiers within Kryvyi Rih's memorial landscape. While the city administration and opposition groups acknowledge this remembrance as necessary, public commemorations sometimes involve separate initiatives and distinct memory sites to avoid engagement with official events.

Moreover, ATO memorials are used for ceremonies related to other significant national dates, demonstrating that remembrance of ATO casualties has become a key symbol of Ukrainian independence.

Keywords: memory politics, commemorative practices, memorial, monument, Anti-Terrorist Operation, Revolution of Dignity, Kryvyi Rih.

Лілія Вахняк,

магістриня соціології
Національного університету
«Киево-Могилянська академія»
Київ

l.vakhniak@gmail.com /
liliia.vakhniak@ukma.edu.ua
<https://orcid.org/0009-0001-9924-0527>

ПРАКТИКИ ВИКОРИСТАННЯ МІСЬКОГО ПУБЛІЧНОГО ПРОСТОРУ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКОЇ ВІЙНИ В УКРАЇНІ (КЕЙСИ МИХАЙЛІВСЬКОЇ ПЛОЩІ ТА МАЙДАНУ НЕЗАЛЕЖНОСТІ)

Міський публічний простір має дві основні функції – місце для політичного висловлення та для взаємодії між собою різних категорій людей. Через це він набуває критично важливого значення в процесі демократичної суспільної розбудови, і цим зумовлена пильна увага до його функціонування. Під час найгострішої форми політичної кризи – війни – у публічному просторі неунікно актуалізуються одні практики й відходять на задній план інші. Ідентифікація та аналіз таких змін може стати ключем до розуміння семантики простору та способів співіснування смислів, породжених новими контекстами. Оскільки міський публічний простір є своєрідним дзеркалом суспільно-політичних процесів, які відбуваються в країні (надто, якщо йдеться про центральні площі великих міст), таке розуміння може виявитися помічним у відстеженні ширшого суспільно-політичного курсу країни.

Етнографічне дослідження, на базі якого написана ця стаття, зосереджується на кейсах двох центральних київських площ – Михайлівської та Майдану Незалежності. Воно покликане здійснити розвідку в окреслене дослідницьке поле, а також розпочати ширшу дискусію щодо впливу війни на міський публічний простір в Україні, з одного боку, та щодо ролі простору як наратора, співтворця і транслятора смислів – з іншого.

Ключові слова: міський публічний простір, комеморативні практики, війна, Михайлівська площа, Майдан Незалежності, стихійні меморіали, соціологія міста, етнографічне дослідження, включене спостереження.

DOI 10.15407/mics2025.01.120
УДК 94(477.24)"20"

ПЕРЕДМОВА

Ця стаття написана на основі магістерського соціологічного дослідження, яке здійснювалося мною протягом лютого – травня 2024-го року і фокусувалося на Михайлівській площі та Майдані Незалежності (центральні київські площі з ємним історико-символічним навантаженням), які об'єднані високим рівнем значущості для містян, а також спільними комеморативними практиками, пов'язаними з революційно-воєнним контекстом. У назві статті свідомо вживається саме термін «війна», який покриває відрізок часу від 2014 року до сьогодні.

У дослідженні застосовувався етнографічний підхід, який передбачав регулярне проведення включених спостережень, етнографічних інтерв'ю та аналіз візуальних матеріалів. Для додаткової валідазації даних було проведено 5 експертних інтерв'ю з людьми, які володіють знанням у сфері соціології міста або меморіалізації: Світланою Шліпченко (керівницею Центру урбаністичних студій), Антоном Лягушею (академічним директором магістерської програми з дослідження пам'яті та публічної історії в KSE), Оксаною Довгополовою (кураторкою платформи культури пам'яті «Минуле/Майбутнє/Мистецтво»), Анною Осипчук (науковою директоркою Школи політичної аналітики НаУКМА) та Лоріною Федоровою (аналітикинею дослідницької організації CEDOS). Враховувалося, щоб у вибірці були представлені люди з різним дослідницьким багажем і кутом вивчення соціальних процесів, яких торкається це дослідження. Унаслідок процесу кодування всіх зібраних даних вдалося зрештою прийти до формування набору найважливіших кодів, які були концептуально згруповані в три аналітичні категорії: семантика простору, комеморативні практики та функціонування простору. Ці категорії і складають основний зміст викладу знахідок у цій статті.

ПУБЛІЧНИЙ ПРОСТІР У СОЦІАЛЬНИХ НАУКАХ

Єдиного визначення терміна «публічний простір» немає. Американська дослідниця Сета Лоу в одній зі своїх праць зазначала, що причиною неоднозначності цього терміну є багатомірність¹. Деякі характеристики публічного простору пов'язані з історичним розвитком, інші – із фізичними атрибутами, способом управління і фінансування, доступністю чи обмеженістю. Вона пропонує визначати публічний простір крізь шість вимірів, за допомогою комбінації певних характеристик: фізичні аспекти, форма власності, управління та фінансування, контроль і вплив, символічне/історичне значення, політична діяльність. Простори можуть бути публічними завдяки людям, значенням та практикам і в різний час проявляти різний ступінь публічності.

Маргарет Кон пропонує дещо схожий підхід, який полягає у кластерній концепції². Під кластерною концепцією вона розуміє багатозначні, а інколи суперечливі визначення. Єдиний спосіб працювати з такою концепцією – окреслити низку можливих значень або критеріїв, і підмножина цих критеріїв, згрупованих разом, може означати публічний простір. Дослідниця пропонує три основні критерії: власність, доступність та інтерсуб'єктність. Однак той чи інший простір буває дуже складно однозначно віднести до площини публічного чи приватного.

Загалом, хоч концептуалізувати поняття публічного простору доволі непросто, є певні критерії, якими можна послуговуватися у визначенні. Не варто шукати чіткого універсального вододілу між публічним та приватним простором, релевантніше розглядати простори на континуумі публічний – приватний. Важливо зважати на особливості кожного окремого простору (символічні, історичні, географічні, матеріальні тощо), аби правильно його охарактеризувати і співвіднести з іншими просторами на континуумі. З огляду на це, Михайлівська площа та Майдан Незалежності чітко підпадають під усі основні критерії публічного простору: досліджувані площі належать державі, є загальнодоступними для всіх містян і можуть слугувати сценою для політичних виступів. До того ж вони мають доволі потужне символічне та історичне значення для містян, а також сприяють взаємодії між своїми відвідувачами.

СЕМАНТИКА ПРОСТОРУ

Кожна значуща символічна риса простору, яка колись була йому притаманна, залишає певний слід. Семантика публічного простору означає нашарування різних контекстів і співіснування смислів, які були породжені цими контекстами. Аналізуючи сучасні соціальні процеси, які відбуваються в межах Михайлівської площі та Майдану Незалежності, я аналітично вбудовувала свої спостереження в історичний контекст цих просторів.

Символічний ландшафт. Простір ніколи не буває нейтральним, особливо, коли йдеться про дві центральні київські площі. Михайлівська площа розташовується у верхньому місті («київському акрополі») і є нерозривно пов'язана із собором, ім'ям якого і названа. Спорудження Михайлівського Золотоверхого монастиря датується початком XII століття (на той момент Свято-Дмитрівський монастир), що робить його історично значущим. Простір обростає додатковим символізмом в очах містян також через свою назву – на честь Архангела Михаїла, який вважається покровителем Києва і який зображений на гербі міста. Однак у контексті цієї війни чи не найбільшого символічного значення площі надає той факт, що ансамбль Михайлівського Золотоверхого монастиря було зруйновано в 1930-х роках радянською владою в рамках антирелігійної політики, а також із метою облаштування на тому місці

3 І. Ломачинська, *Монастирі України* (Київ: Балтія-Друк, 2015): 45.

4 Л. Ганзенко, Т. Тимченко, В. Цитович. Відтворення собору архістратиґа Михаїла: Погляд на нез'ясовані проблеми. *Пам'ятки України* № 1 (1999).

5 Там само.

6 Там само.

7 Н. Кондель-Пермінова, *Хрещатик — комунікатор між часами* (Київ: Варто, 2021): 21.

8 Там само, 26.

9 Київ: Провідник (Харків: Видавець Олександр Савчук, 2022): 148.

урядового центру. Одну із запроєктованих будівель було зведено на місці Трьохсвятительської церкви (зараз там розташовується Міністерство закордонних справ), а другу будівлю, яка мала постати замість монастиря, звести не встигли. У 1937 році площу з Михайлівської було перейменовано на Урядову. Згодом назва ще не раз змінювалась: 1961 року – Радянська, 1977 – Калініна, а 1991-го – повернули Михайлівську. У 1993 році біля муру монастиря встановили пам'ятник жертвам Голодомору, у 1996 році – відновили скульптурну композицію пам'ятника княгині Ольги, а протягом 1998–2000 років відновили і основну компоненту простору – монастир³. Водночас низка українських істориків та мистецтвознавців пов'язували певні проблеми із процесом відбудови Михайлівського монастиря, критикуючи новобуду цьому контексті й посиляючись на те, що сучасна теорія реставрації заперечує можливість відтворити в натуральних розмірах повністю зруйновані пам'ятки⁴. Унаслідок відбудови ми отримуємо не пам'ятку, а вже об'єкт сучасної культури, тобто в кращому випадку лише символ втраченої пам'ятки⁵. Л. Ганзенко, Т. Тимченко та В. Цитович вважали, що, на противагу відновленню первісного вигляду, виваженішим підходом було б творче переосмислення втраченої пам'ятки в сучасних архітектурних і образотворчих формах⁶.

Повернення цьому публічному простору дорадянського вигляду мало ознаменувати звільнення від значень, приписаних простору Комуністичною партією. Однак звільнитися від них повністю неможливо, адже вони вже складають тої семантичний шар, на який і накладається нова політика – політика оскарження рішень радянської влади. І тепер Михайлівський монастир та комплекс пам'ятників на площі – не просто історична пам'ятка, а відновлена історична пам'ятка. Таким чином простір набуває нових символів: до релігійного та меморіального (про який детальніше йтиметься нижче) додається ще й національний, увага до якого особливо загострюється сьогодні, у часи російської війни проти України.

Майдан Незалежності у свою чергу семантично відмінний, а водночас і тісно пов'язаний із Михайлівською площею. Майдан, на противагу Михайлівській площі, оформився лише наприкінці XIX століття, коли Хрещатик наскрізною ниткою, на яку було нанизано і Майдан, з'єднав три до того розділені частини Києва – Верхнє місто, Поділ та Печерськ, а обрисів такої площі набув аж після Другої світової війни, під час якої було зруйновано будівлю думи⁷. Розташовуючись біля підніжжя «київського акрополя», Майдан відіграє у місті роль афінської агори як центру громадського життя і збору всіх громадян, як місця політичного висловлення і політичної видимості. Майдан почав виявляти свої риси громадського форуму й набув семантики спротиву на початку XX століття під час революційних подій 1905 року, коли площа ще носила назву Думська⁸. У жовтні 1905 року тут біля будівлі міської думи відбувся багатотисячний мітинг робітників і громадян, який за наказом уряду насильницьким шляхом розганяли кінним загonom⁹. За радянських часів до ідейного навантаження Майда-

10 Н. Кондель-Пермінова, Хрещатик — комунікатор між часами (Київ: Варто, 2021): 353–355.

ну додалася його роль головної площі країни, яка полягала головним чином у проведенні політичних перформансів (військових парадів, демонстрацій трудящих) та імітації громадської активності¹⁰. У ті часи функція простору як громадського форуму носила суто номінальний характер.

З моменту розгортання Революції на граніті 1990-го року площа почала повертати собі втрачену за радянських часів семантику спротиву, стаючи надалі сценою і для інших масштабних акцій громадянської непокори. Водночас простір на той час усе так само вміщував у собі роль головної площі країни в розважальному та комерційному сенсах. Підхід урбаністичної і культурної централізації та ієрархізації просторів, характерний інституційному дизайну Радянського Союзу, не стерся з отриманням незалежності, він знаходить своє відлуння у просторі й досі, на цей аспект в експертному інтерв'ю звертає увагу, зокрема, Антон Лягуша. За час свого існування площа так само, як і Михайлівська, встигла приміряти багато назв – Хрещатицька, Думська, Радянська, Калініна, Жовтневої революції і, зрештою, Незалежності. Цікаво, що в різні моменти радянського часу ці дві площі носили однакову назву – площа Калініна. Із часів незалежності вони спільно вміщували в собі національно-патріотичний наратив, однак справжньої семантичної пов'язаності, на мою думку, ці площі набувають тоді, коли обидві проходять процес ресемантизації, породжений Революцією гідності й початком війни.

Ресемантизація простору. Варто зазначити, що під ресемантизацією я розумію не повне оновлення значень у просторі (як я вже зазначала вище, це неможливо, на мій погляд), а на шарування нових, інших домінантних значень. Михайлівський собор набув нового значення пізньої осені 2013 року, коли став прихистком для студентів-протестувальників, відносно яких із боку державного режиму застосовувалися насильницькі методи придушення повстання. Майдан тим часом слугував основною ареною революційних подій, наслідком яких стали численні вбивства громадян безпосередньо в цьому просторі. Відповідно, такі трагічні події суттєво змінили характерні для простору практики. Наприклад, до 2014 року головна ялинка країни (ще один атрибут радянського спадку) та всі супутні святкувальні звичаї відбувалися на Майдані, а після Революції гідності їм відвели простір Софіївської площі. Таке рішення стало одним із найпомітніших маркерів зміщення акцентів у просторі. Майдан Незалежності «передавав» свої розважальні риси іншим просторам, отримавши для себе нове домінантне значення – меморіальне. Варто сказати, що це відчутним чином послабило згадану раніше спадкову рису ієрархізації просторів, адже таке перенесення практик актуалізувало інші простори міста.

Меморіальна складова є характерною традиційною тяглістю для Михайлівської площі (принаймні із часів незалежності), на момент революції і початку війни там вже було

споруджено пам'ятник жертвам Голодомору, був актуалізований символ російських злочинів і українського національного відродження, про який ішлося вище. Тож комеморативну функцію, присвячену подіям, які започаткував 2014 рік, Михайлівська площа та Майдан Незалежності взяли на себе разом, це й стало їхнім спільним семантичним знаменником. Разом із розвитком комеморативної складової в цих просторах загострюється функція конструювання колективної/національної ідентичності. Публічні простори важливі як місця пам'яті та транслявання певних історій, і процес комеморації – це один зі способів, у який національна ідентичність реалізується, активізується та виражається. Під час комеморативних практик, які певною мірою перегукуються з релігійними ритуалами, учасникам дійства нагадують про їхній зв'язок із нацією та її символічними наративами¹¹. Вшанування пам'яті активізує простір через практику, але й сам простір також уможлиблює та заохочує певні форми вшанування та артикуляції пам'яті. Тобто простір та пам'ять є співконститутивними, і це підіймає питання про те, наскільки естетичні та просторові форми важливі для репрезентації і трансляції національної ідентичності.

Якщо говорити про ресемантизацію цих просторів із моменту розгортання повномасштабного вторгнення у 2022-му році, то нових домінантних наративів ці простори не набули, відбувається радше посилення акцентів, які були розставлені в цих просторах у 2014-му році. У цій думці сходяться й експерти в проведених для даного дослідження інтерв'ю. Однак нові події все одно накладають на ці площі відчутний відбиток, який полягає вже безпосередньо в комеморативних практиках, які буде розглянуто нижче.

Загалом у Михайлівській площі та Майдану Незалежності дуже різна історія і дуже різний вік, до певного моменту така ж різна була й ідейна навантаженість. Утім, тепер вони, спільно вмістивши в себе смисли війни та революції, стали оповідачами нового національного наративу. Причому вміщувати доводиться багато сенсів, інколи ціннісно конфліктних, як-от, наприклад, дуже близьке просторове сусідство стихійного меморіалу з прапорцями, які символізують загиблих на війні, та аніматора в костюмі якогось звіра, який фотографується з дітьми та туристами. Майдан нанизаний на центральну київську вулицю, яку практично неможливо оминати; це все ще місце відпочинку, зустрічей і веселощів, зокрема молоді, а на Михайлівській площі інсталяція розбитої російської техніки слугує в певному сенсі атракціоном.

КОМЕМОРАТИВНІ ПРАКТИКИ

Під час відслідковування соціальних процесів на досліджуваних площах стало зрозуміло, що центральне місце серед цих процесів зараз посідають комеморативні практики, які на сьогодні стали ключовою рисою Михайлівської площі та Майдану Незалежності.

Стихійна меморіалізація. Комеморативна мова Михайлівської площі та Майдану Незалежності є головним чином стихійною. Ті комеморативні практики, які інституціоналізувалися, усе одно так чи інакше впливали зі стихійних і, зрештою, знову набували їхніх рис. Як це, наприклад, відбувається зі стіною пам'яті біля Михайлівської площі. До повномасштабного вторгнення на стіні розміщувалися пластикові банери з надрукованими на них фотографіями загиблих у ході АТО. Після 24 лютого 2022 року до стіни почали масово додавати все нові й нові фотографії загиблих, унаслідок чого стіна виявилась ущерть заповненою. Деякі фотографії можуть повторюватися, оскільки прийти вшанувати пам'ять можуть як родичі, так і друзі загиблих, не зговорюючись. Додавання нових світлин носить суто стихійний характер, ніхто не веде їм рахунок. Стіна використовується доволі хаотично, оскільки люди вишуковують бодай трохи вільного місця, куди можна було б приклеїти світлинку. Окрім фотографій, вшанування пам'яті здійснюється за допомогою й інших атрибутів – живих квітів, стрічок, прапорців, лампадок зі свічками, подекуди навіть маленьких іграшок.

Дуже примітно, що свічки в лампадках здебільшого запалені, а квіти біля стіни – здебільшого живі і свіжі, і йдеться не лише про букети, а й про поминальні вінки. Зів'ялі квіти мені траплялися доволі рідко, що може свідчити про постійну присутність близьких людей загиблих у цьому просторі. У Facebook є закрита спільнота, яка налічує чотири з половиною тисячі учасників та присвячена стіні пам'яті та догляду за нею. Крім того, з початком повномасштабного вторгнення держава опікується стіною більше, ніж раніше, оскільки тепер це невід'ємна частина маршруту для західних партнерів, які прибувають з візитом до Києва і також вшановують пам'ять загиблих квітами. На стіні встановлені камери відеоспостереження для запобігання актів вандалізму, простір ретельно прибирається комунальними службами.

У квітковому комеморативному аспекті, ймовірно, зашиті важливі речі. Наприклад, може йтися про наявність певного неписаного коду належного вшанування пам'яті біля цієї стіни, згідно з яким штучні квіти суттєво програють живим. Ніхто не наважується принести штучні квіти, тому що тоді пам'ять людини, якій їх принесли, буде менш вшанованою, ніж пам'ять решти загиблих, чиї світлини зберігає стіна. Крім того, живі, свіжі квіти можуть бути символом живої пам'яті і свіжої рани. Це останнє міркування підкріплюється тим фактом, що все ж таки стіна рясніє численними атрибутами меморіалізації передовсім у другій своїй половині – там, де вшановується пам'ять полеглих після розгортання повномасштабного вторгнення. Такі міркування про квіти наштовхують на паралелізацію меморіальних практик цього простору з практиками, притаманними кладовищам – поминальні вінки, лавочки, розміщені навпроти фотографій; а головне – свіжі квіти потребують того, аби їх регулярно змінювали, і цей аспект співвідноситься із практикою догляду за могилою. Утім, кладови-

щам якраз характерні штучні квіти, а не живі. Так чи інакше, вулиця вздовж стіни пам'яті таки набуває ролі своєрідного цвинтаря в середмісті, що підсилюється розташуванням: стіна меморіалу – це стіна Михайлівського собору, таке співконституювання особливо відсилає до кладовища.

Майдан Незалежності також містить у собі компонент, який носить характер міського цвинтаря, хоч і досить відмінного від стіни пам'яті, але не менш характерного. На перший погляд, може здатися, що йдеться про Алею Героїв Небесної Сотні, але насправді в цьому просторі непомітно «виріс» зовсім інший меморіал, який має всі основні риси кладовища – стихійний меморіал із прапорцями перед Національною музичною академією України. Це саме той меморіал, який чи не єдиний візуально помітно змінював простір після 2022 року. Він починався зі спорадичних встановлень маленьких прапорців, які символізували загиблих на війні; розташовується на одній із найбільш видимих точок на площі. Від моменту повномасштабного вторгнення меморіал почав поповнюватися прапорцями дуже високими темпами, згідно з моїми спостереженнями. Влітку 2022 року кількість прапорців становила до сотні, зараз ці прапорці порахувати вже практично неможливо. Протягом останнього року за цим стихійним меморіалом можна було помітити формування певної структури. Якщо придивитися пильніше, можна помітити, що ця структура якраз і є втіленням основних рис цвинтаря. Впадають в око протоптані стежки, які відображають траєкторію руху цим меморіалом, яка у свою чергу рамкує його, надаючи просторових обрисів кладовища. Є досить чітко окреслені вхід, вихід і всі необхідні повороти, аби дістатися ділянки з прапорцем і світлиною, які вшановують ту чи іншу людину. Простір сегментовано – десь, наприклад, концентрується пам'ять про полеглих бійців конкретної бригади, десь – про іноземців тощо. Друга суттєва деталь стосується поведінки людей, котрі заходять у цей простір. Важливо уточнити, що йдеться саме про людей, які переступають межу меморіалу й опиняються на цьому «цвинтарі», а не про людей, які проходять повз. Людина, котра переступає окреслену межу, зазвичай іде предметно вшановувати пам'ять конкретної людини, а не просто розглядає меморіал; її поведінка в цьому окресленому просторі дуже нагадує загальноприйнятну поведінку на кладовищі: вона рухається стежкою, чітко знаючи орієнтири місця вшанування пам'яті людини, до якої вона прийшла, дорогою вона розглядає простір (ймовірно, на предмет появи нових прапорців), несе квіти, порається біля своєї ділянки, інколи замінює вицвілий прапорець на новий. Люди, які не мають наміру вшановувати пам'ять когось конкретно здебільшого споглядають меморіал осторонь, не перетинаючи межу. І це також для мене видається таким аспектом, який підсилює паралель із кладовищем.

Проте громадські меморіали все ж не тотожні кладовищам, оскільки перші не просто відкриті для відвідування, а навіть активно запрошують незнайомих, поєднуючи в собі простір

12 S. Brett et al., *Memorialization and Democracy: State Policy and Civic Action* (2007): 6.

13 L. Kellaher & K. Worpole, "Bringing the Dead Back Home: Urban Public Spaces as Sites for New Patterns of Mourning and Memorialisation", in *Deathscapes* (Routledge, 2016): 164.

для скорботи й особистих роздумів, з одного боку, та потенціал до громадської активності та діалогу – з іншого. Цей другий бік виявляється ключовим, оскільки закликає не лише пам'ятати жертв, а й має шанс стати частиною ширшої дискусії, яка допомагає громадянам примиритися з минулим і зрозуміти його зв'язок із сьогоденням і майбутнім¹². Поява стихійного меморіалу сигналізує про ретельно продуману інвестицію в публічну демонстрацію пам'яті про загиблих, яка залучає інших – знайомих і незнайомих людей. Здебільшого характер таких меморіалів свідчить про те, що людина була пов'язана із цим місцем, і пам'ятають її як його частину. Чимало меморіалів імпліцитно виражають бажання надати затишку й краси місцю.¹³

З одного боку, стихійна меморіалізація як низова ініціатива найближча до відтворення справжніх подій у просторі і за рахунок цього часто розглядається як найбільш чутлива. З іншого ж – у контексті досліджуваних площ виникають певні труднощі з таким підходом. Ключова проблема полягає в меморіальній сегрегації – цей термін в інтерв'ю вживає Антон Лягуша і зазначає: «Існує певна, я би сказав, ієрархізованість героїв, у кого гучніший голос, тих більше і пам'ятають, що, на мій погляд, неприпустимо». Згадані внормовані практики стихійної меморіалізації потребують догляду (наприклад, замінити вицвілий прапорець чи вицвілу світлину, принести квіти), аби це зробити, близьким загиблих потрібно перебувати в столиці. Якщо ж вони живуть далеко, світлина їхньої близької людини буде в значно гіршому стані, аніж сусідня, і загалом відведене місце вшанування пам'яті буде менш доглянутим, аніж сусідні. Тут вкотре відлунує вже згадана спадкоємна радянська риса централізації та ієрархізації просторів, коли столиця концентрує в собі головні сцени для масових ритуалів вшанування пам'яті.

Завершуючи тему стихійної меморіалізації, важливо згадати аспект, на який звертає увагу в експертному інтерв'ю Оксана Довгополова, кураторка платформи культури пам'яті «Минуле/Майбутнє/Мистецтво». Результати стихійних комеморативних практик – надзвичайно чутливі елементи простору, як у значенні їхньої крихкості та вразливості перед навколишнім середовищем, так і в значенні почуттів людей, які до цих практик вдаються. Тож руйнуватися чи модифікуватися вони мають лише природним чином. Цінно також документувати, фіксувати на фото та відео стихійні меморіали, оскільки вони є нестабільними, але багато можуть розповісти про простір.

Ініціативи влади. При спогляданні Михайлівської площі і Майдану Незалежності найбільше питань викликають комеморативні задачі, які влада вирішує за рахунок цих просторів. Парадоксально, однак, попри характерну для нашого інституційного дизайну ієрархізацію просторів, саме на Майдані – головній площі країни й до того ж місці, де безпосередньо

14 R. Musil, *Gesammelte Werke* (Reinbek bei Hamburg: Rowohlt, 1978): 506, quoted in A. Assmann, "Contested Urban Spaces", in *(In) visible monuments. What makes monuments controversial?* (Springer International Publishing, 2022): 23.

проходили трагічні події революції, – немає повноцінного меморіалу Небесній Сотні, меморіалу як цілісної розповіді про це місце. Водночас повноцінні меморіали, присвячені вшануванню пам'яті людей, розстріляних на Майдані, споруджено в інших містах, наприклад, у Вінниці, Львові, Дніпрі. На Майдані навколо монументу Незалежності та поблизу будівлі головної пошти розташовані розрізнені інсталяції з фотографіями та інформацією про події революції, а також є стихійні меморіали. Однак ці елементи не враховують і не відображають всього семантичного нагромадження революційного та воєнного контекстів, які обвалилися на це місце, а отже, такі елементи недостатньо ємно комунікують із містянами. Унаслідок цього не відбувається належного всебічного осмислення простору. На Михайлівській площі розміщена розбита російська техніка, яка також викликає певні питання в контексті комеморативних задач. Її демонстраційна цінність була цілком зрозумілою на початку повномасштабного вторгнення, однак зараз одна з основних її ролей у просторі – атракціон.

Найгостріше в цих публічних просторах проявляється відсутність владної ініціативи до переосмислення просторів, до широкої дискусії щодо нових комеморативних практик, до розробки цікавих ідей. На це експерти в інтерв'ю звертають особливу увагу. Нові ідеї дуже потрібні, оскільки люди стикаються з власною відповідальністю за підтримку пам'яті, аби та залишалася живою. Світлана Шліпченко, керівниця Центру урбаністичних студій, в експертному інтерв'ю зазначає, що відповідальність цю не можна перекласти на канонічний монумент, який не є надійним резервуаром пам'яті без ритуалів, які у свою чергу вже теж вихолощуються. Парадоксальне явище, на яке звертає увагу Роберт Музіль, полягає в тому, що пам'ятники виконують абсолютно протилежну роль до тієї, яка їм призначена, оскільки найпримітніша їхня риса – це невидимість, позаяк усе, що стоїть на місці, рано чи пізно втрачає свою здатність привертати увагу¹⁴.

За відсутності дій із боку влади люди вдаються до стихійної комеморації, а держава зі свого боку просто апропріює народну комеморативну практику і вписує її в дипломатичний протокол, що наглядно прослідковується на Михайлівській площі. Взагалі Міністерство закордонних справ є значущою семантичною складовою простору Михайлівської площі. Завдяки присутності міністерства поряд із площею вона за сьогоднішніх обставин стає своєрідною експозицією для іноземних очей, біля техніки досить часто знімаються англомовні репортажі. Прогулянка вздовж стіни пам'яті – віднедавна усталений маршрут, яким українські високопосадовці ведуть приїжджих амбасадорів. І хоч демонстрація наслідків війни на іноземну аудиторію критично важлива, такі політичні ритуали вкупі із відсутністю широкої прозорої дискусії щодо комеморативних політик у публічному просторі проявляються як інструменталізація пам'яті. Під інструменталізацією пам'яті в цьому контексті я зокрема розумію спрямування до єдиного способу комеморації, певної канонічності, прямолінійності, яка не допускає багатозначності в прочитанні та взаємодії з меморіалом.

Помітно, що процес вироблення комеморативної мови, яка була б зрозумілою, близькою і всеохопною, – дуже тривалий і складний, і зараз він не рухається, не маючи шансу просунутися без ініціювання плідних широких дискусій.

ФУНКЦІОНУВАННЯ ПРОСТОРУ

Останню частину статті присвячено функціонуванню простору – аналітичній категорії, яка синтезує в собі розкриття попередніх двох, додаючи до цього низку примітних ілюстрацій поведінки містян у просторі.

Дизайнування простору. Примітною рисою Майдану є те, що деякі ділянки площі залишаються спустілими й жодним чином не заохочують людей до взаємодії з ними, хоча, з огляду на задумку планувальників, ці ділянки несуть важливі повідомлення відвідувачам простору. Мається на увазі сучасне відтворення Лядських воріт та монумент Незалежності (стела). Впродовж включених спостережень, які регулярно тривали декілька місяців, жодного разу не було зафіксовано, щоб хтось пройшов крізь ці ворота й подивився, що написано на меморіальній гранітній плиті. Це не дивно, адже цей пам'ятник, який імітує Лядські ворота, стоїть обіч основної вісі площ, не вписуючись у простір. З іншого боку, зараз досить складно будь-що органічно вписати в простір Майдану, який після реконструкції 2001-го року став еkleктичним полотном, що вміщує скульптури і форми, не пов'язані між собою композиційно, змістовно чи стилістично¹⁵. Меморіальна плита в арці воріт носить характер канонічної, прямолінійної комеморативної мови гранітних пам'ятників, але від цього її посил не стає зрозумілішим, у цьому випадку – радше навпаки. Загалом такий спосіб меморіалізації вже не працює в цьому просторі, тож справді необхідні свіжі підходи, які можуть народитися лише в суспільній дискусії, про яку я вже згадувала в минулому підрозділі.

Ситуація зі монументом Незалежності схожа: жодного разу не було помічено людей, котрі підіймалися б по східцях на постамент. Навколо цього монументу розміщені стенди, які є одним із декількох розрізнених комеморативних елементів на цій площі, і туди відчутно рідко заходять люди. Це свідчить про суттєву непродуманість простору і все більше поглиблення цієї проблеми у зв'язку із нашаруванням нових символічних контекстів у просторі і збільшенні невідповідності між його семантичним навантаженням та дизайнуванням.

Ще одним цікавим аспектом просторової дезорганізації Майдану є торговий центр «Глобус», вірніше, його вплив на функціонування та сприйняття площі. Окрім комерційного та естетичного впливів на простір, мою дослідницьку увагу привертає той факт, що через низку архітектурних рішень, застосованих до «Глобусу», площа цілісно зовсім не проглядається (ідеться про парний бік Хрещатику). Крім того, торговий центр прямо під площею ство-

16 Принагідно додам услід до вже висловленої раніше тези: сходи розташовані дуже близько до стендів, які оточують стелу, проте до стендів предметно підходять вкрай мало людей. Навіть коли люди прямують до сходів, перетинаючи стенди, переважно біля них не спиняються.

рює своєрідний розрив простору: певна кількість відвідувачів простору є видимою (вони перебувають зверху на площі), але ж інша частина – прямо під землею, її можна розгледіти лише крізь скляний купол. У цьому світлі напрошуються міркування про модифікацію семантичної ролі Майдану як агори і, зрештою, як класичного публічного простору, основними цінностями якого є політична видимість і соціальна взаємодія. Утім, це спостереження не є надто важливим у контексті саме цього дослідження, оскільки не стосується змін, яких набув простір під час воєнного контексту.

У дизайнуванні Михайлівської площі теж з'являються певні питання, пов'язані з інсталяцією техніки, яка своїм смисловим навантаженням та візуальною складовою може викликати доволі сильний емоційний відгук (саме зараз, доки ще триває війна), і, за великим рахунком, вона на це і спрямована. Однак ця техніка не обмежена жодним кордоном, переступивши який людина ухвалювала б для себе рішення пережити цю емоційну реакцію. З одного боку, контекст війни може нормалізувати різні емоційні стани й змушувати до зіткнень із будь-якими моторошними видовищами. З іншого боку, якщо говорити про меморіальну культуру і продумане дизайнування меморіального простору, то все ж таки порушується етичне питання щодо демонстрації цієї техніки в наявних рамках. Особливо зважаючи на те, що Михайлівська площа є центральним транзитним простором, який часто дуже незручно оминати.

З викладеного вище можна висувати, що належне осмислення і розуміння того чи іншого простору залежить від його інфраструктури. Просторова організація має враховувати всю семантичну багатшаровість місця, особливо, коли меморіальний компонент є домінантним шаром. В обох досліджуваних площ виявляються певні проблеми з просторовою організацією, однак саме простір Майдану Незалежності не закриває в повному обсязі потреби збереження пам'яті. Ця потреба зумовлена почуттям провини перед загиблими, запитом на справедливість і на полегшення емоційного тягаря, які й можуть стати поштовхом до дискусії про моделі пам'яті в просторі, який насправді цілком придатний до змін.

Код поведінки в просторі. Ресемантизація просторів суттєвим чином впливає на поведінку людей у ньому. З нашаруванням революційного та воєнного контекстів люди, не зговорюючись, змінили свій код поведінки в межах досліджуваних площ.

Одне з важливих спостережень полягає в тому, як люди інколи справно притримуються неписаних правил, і водночас порушують правила, чітко і прямо прокомуніковані. Наприклад, на Майдані Незалежності є місце, яке дуже полюбують підлітки, – сходи побік скляної пологої стіни «Глобусу» за монументом Незалежності.¹⁶ У цьому просторі вони здебільшого відтворюють загальну поведінкову модель, яка притаманна підліткам – сміються, розмовляють, п'ють, намагаються справити враження одне на одного. Але є одна ключова риса, яка вирізняє поведінку підлітків у цьому просторі – вони не слухають музику і роз-

17 M. Löw, "Konstytuiuvannia prostoru", in Rukhlyvyi prostir, edit. Kateryna Mishchenko & Siuzanna Shtretlinh (Kyiv: Meduza, 2018): 63.

18 Льов називає соціальними благами тіла в просторі, які постійно перебувають у русі і які поділяються на первинно матеріальні (фізичні об'єкти в просторі) та первинно символічні (правила, звичаї, цінності).

19 Löw, "Konstytuiuvannia prostoru", 66–69.

20 Там само, 70.

мовляють негучно. Інша ситуація – таблички, приклеєні до танків, виставлених на Михайлівській площі, із заборонаю вилазити на техніку. Це правило порушується систематично як батьками, які дозволили залізти туди своїм дітям, так і підлітками й молодими людьми, які також вирішили залізти.

Така порівняльна ілюстрація практик на Майдані та Михайлівській площі відсилає до концепції конституювання простору німецької соціологині Мартіни Льов, яка розкладає процес конституювання простору на дві складові – спейсинг та синтезування¹⁷. Спейсинг передбачає розташування та позиціонування у просторі, а синтезування – пов'язування елементів простору. Ці дві складові працюють одночасно. Розташування неможливе без одночасного пов'язування соціальних благ¹⁸ і людей. У процесі конституювання простору ключову роль відіграє повторюваний характер дій, певні рутинні шляхи, які відображають інституціоналізацію. Іншими словами, у рутинних практиках стабільно відтворюються інституції¹⁹. Дослідниця пропонує визначати структури як рекурсивні правила, включені в інституції, і правила тут відносяться до конституювання сенсів чи санкціонування певних дій²⁰. Явище рекурсивності тут виявляється в значенні, що дія, яка конститує простір і відтворює соціальні структури, була початково уможливлена певною соціальною структурою. Таке відтворення відбувається в суспільстві через інституції, у яких і закріплені соціальні структури.

Повернімося до Михайлівської площі. Правило, прокомуніковане на табличці, – встановлене кимось з інституційних акторів, відповідальних за виставку, Національним військово-історичним музеєм чи/та іншими. Однак ці актори не беруть участі в синтезі соціальних благ і людей у межах цього простору, послуговуючись термінами Мартіни Льов. Усталена без їхньої участі повсякденна рутинна породила рекурсивне відтворення соціальної структури в межах цього простору. Таким чином, вилізання на техніку сприймається цілком легітимно. Аналогічно відбувається і у випадку з підлітками на сходах біля «Глобусу» – процес спейсингу та синтезу відбувався за участі акторів, котрим були неприємні прояви розваг у формі прослуховування музики чи голосного сміху в цьому просторі. Відповідно, тут усталилося правило тиші.

Ще одним доволі цікавим аспектом, виявленим протягом включених спостережень, є спосіб комунікації людей між собою і з простором за посередництва розбитої техніки на Михайлівській площі. Можна помітити, що техніка буквально щодня збагачується новими написами й символами: хтось покладе гілочку бузку в салон спаленої машини, а хтось наліпить на неї лейкопластир. Насамперед за допомогою написів люди сублімують свою ненависть за злочини окупантів, про що свідчить абсолютна більшість написів на зразок «За Маріуполь», «За Гуляй-Поле». Окремого трагічного символізму простору надає видовище спаленої машини, ущерть всіяної такими написами, ніби спалення її одної є помстою за всі

так чи інакше постраждали українські населені пункти. Іншою провідною темою виписувань є тріумфальні, глузливі й погрозливі звернення до росіян. Також я виділила і третій тип послань, які можна назвати традиційними і незалежними від контексту, – «Тут була Каріна» – які загалом часто зустрічаються нашкрябаними на деревах в парку або на дверях шкільних вбиралень. Посеред інсталяції розміщена ракета, також повністю обписана згаданими типами повідомлень. Можна припустити, що практика залишати написи на об'єктах цієї інсталяції почалася саме з ракети, оскільки за роки повномасштабного вторгнення відкрився новий моторошний спосіб комунікації між людьми з воюючих країн – послання на ракетній зброї, яка спрямована нищити. Однак це лише запропонований мною напрямок для міркувань, точних спостережень із цього приводу дослідження не покриває.

Можна припустити, що ці три типи висловлень здебільшого характерні для різних категорій людей у просторі. Проте, не маючи підстав робити якісь глибші судження, я можу просто висувати те, що всіх людей, які беруть до рук маркер і ухвалюють для себе рішення втрутитися в цей простір, об'єднує відмінність від тих, кому навіть на думку не спадало, що можна повзаємодіяти із цими просторовими елементами. Ці послання, ймовірно, мають якийсь потенціал відображати ставлення як до простору, так і до воєнного контексту. Однак точно зрозуміло лише одне – у людей є інтенція втручатися в простір, взаємодіяти з ним, залишати свій відбиток. Поява техніки додала новий акцент Михайлівській площі, яка тепер затримує містян у своїх межах надовше. Залізання на танк, яке вже узвичаїлося в цьому просторі, може бути не лише своєрідною розвагою та взаємодією із нестандартними об'єктами простору. Такі дії можуть символізувати ритуальну перемогу над ворогом. Загалом практика привезення та виставлення спаленої російської техніки в цьому просторі може бути символом упокорення ворога, слугувати способом боротьби із травмою і болем.

Комодифікація пам'яті. Насамкінець висвітлення знахідок дослідження варто приділити увагу ще одному значущому, на мій погляд, спостереженню. Ресемантизація площ після 2014 року означила посилення комерційної функції в контексті продажу національно-патріотичної символіки. Наприклад, на Майдані прямо обіч стихійного меморіалу з прапорами стоїть ятка, де можна купити прапорець. Унормований принцип, який полягає в тому, що для вшанування пам'яті потрібно піти й купити прапорець, можна назвати комодифікацією пам'яті. Однак спостерігається ще одне цікаве явище, яке нижче буде проілюстровано кейсом Михайлівської площі.

Впродовж погожих днів на площі можна помітити чоловіка у військовій формі, який роздає синьо-жовті прапорці та стрічки в обмін на донати на армію, за його словами. Чоловік не надає звітності так само, як і люди, які займаються цим же, але в цивільному вбранні на

тому ж Майдані. Це дає підстави підозрювати за цією практикою давно відомий шахрайський бізнес, який використовує символічний ландшафт для власного збагачення. Однак у даному випадку йдеться ще й про інструменталізацію військової форми, яка кардинально змінює реакцію перехожих. Люди на площі відповідали чоловіку привітно і щиро, дехто навіть звертався до нього «друже». Перемовляючись між собою, батьки дітей, котрі полізли всередину танку, зазначали: «Військовий дозволив». Військова форма не лише викликає відчуття обов'язку пожертвувати гроші на армію, але й надає авторитетності. Варто відмітити, що чоловік семантично вдало обрав місце, оскільки своєю присутністю у військовій формі він органічно доповнює ландшафт із розбитою технікою, яка провокує доволі багато питань, а з ним простір візуально ніби набуває потрібної інституційної довершеності.

Коли люди жертвують гроші, вони отримують прапорець – річ, з якою щось потрібно зробити. З моїх спостережень люди не забирали їх із собою, а підбирали місце, де їх можна залишити. У результаті такі прапорці, які швидко гниють і вицвітають, опиняються розкиданими вздовж стіни пам'яті, біля пам'ятника жертвам Голодомору, на спаленій російській техніці, засмічуючи простір і не символізуючи акту пам'яті. Крім того, на галявинці біля сходів, які ведуть у напрямку фунікулера, сформувалась купка з близько тридцяти таких прапорців, її поповнення відбувається згаданим чином. Цікаво, що це накопичення дуже нагадує стихійний меморіал на Майдані (водночас цю купку прапорців складно назвати меморіалом, оскільки зародження її провокувалося не потребою вшанувати чийось пам'ять), що свідчить про звертання людей до цього досвіду і, як наслідок, відтворення його і в іншому просторі. А це у свою чергу вкотре сигналізує про те, що необхідна широка дискусія, міркування, пошук і генерування нових ґрунтовних способів меморіалізації.

ПІСЛЯМОВА

Ця дослідницька розвідка є лише кроком у напрямку дослідження публічних просторів українських міст за воєнних умов, але навіть невеликий крок може дати цінні знахідки.

З розгортанням повномасштабного вторгнення досліджувані площі не набули нових домінуючих наративів, радше посилювалися акценти, розставлені у 2014 році, а також до спільної для них комеморативної функції додалася ще одна – конструювання колективної, національної ідентичності. Чільне місце серед соціальних процесів, які зараз відбуваються в цих просторах, посідають саме комеморативні практики, і комеморативна мова цих площ – стихійна. Стихійна меморіалізація в межах цих просторів помітно і суттєво паралелізує із практиками, притаманними кладовищам, але водночас не тотожна їм, оскільки стихійні меморіали мають потенціал до громадської активності й шанс стати частиною ширшої дискусії,

яка допомагає примиритися з минулим і зрозуміти його зв'язок із сьогоденням і майбутнім. Хоч стихійна меморіалізація як низова ініціатива є найточнішою і найчутливішою у відображенні подій у просторі, усе ж у контексті Михайлівської площі та Майдану Незалежності виникають труднощі з таким підходом. Основна проблема полягає в меморіальній сегрегації – вшанування залежить від гучності голосу тих, хто вшановує.

Гострий брак ґрунтовних підходів до меморіалізації оприявнюється, зокрема, в недоліках дизайнування площ, передусім це стосується Майдану Незалежності. Спустілі ділянки простору, які не заохочують до взаємодії з ними і які водночас є чи не єдиними інституціоналізованими елементами комеморації на площі, свідчать про те, що в просторі геть не відображено все те семантичне нагромадження революційного та воєнного контекстів, яке обвалилося на Майдан. Наявні меморіальні елементи простору недостатньо ємно комунікують із людьми про це місце. Внаслідок цього можуть виникати ціннісні конфлікти, пов'язані з використанням простору, оскільки просторова організація та соціальні процеси є співконститутивними. Проте якщо на Майдані ряд просторових елементів залишається проігнорованим людьми, то на Михайлівській площі інсталяція зі спаленою російською технікою навпаки стала тим акцентом у просторі, який затримує людей у ньому й навіть заохочує до нових способів комунікації як між собою, так і з простором. Утім, комеморативна чи, може, функціональна задача, яка ставилася ініціаторами інсталяції, – не зовсім чітка, адже якщо на початку така демонстрація мала загально зрозумілий сенс, то зараз ця техніка відіграє роль своєрідного атракціону. З іншого ж боку, наявність цієї техніки та взаємодія людей із нею можуть означати символічне подолання ворога, за відсутності інших шляхів та підходів боротьби із травмою в просторі пам'яті.

Важливим є спостереження за дотриманням людьми певних неписаних правил та порушенням деяких чітко прокомунікованих. Усе залежить від того, якими акторами були встановлені ті чи інші правила, і чи ці актори брали участь у повсякденній рутині, яка породила рекурсивне відтворення соціальної структури в межах цих просторів.

Наостанок примітною рисою функціонування цих просторів є комодифікація пам'яті та, якщо говорити про розглянутий кейс Михайлівської площі, своєрідна модифікація пам'яті. Поки складно говорити про наслідки таких практик для простору і процесів меморіалізації загалом, але помітно, що ці практики опосередковано втручаються і модифікують акти пам'яті, яким є місце в цих публічних просторах. Ця теза проілюстрована способом накопичення на Михайлівській площі прапорців, які зовнішньою ознакою імітують практику, усталену на Майдані, але сутнісно не є меморіалами, оскільки їхня поява спровокована не потребою вшанування пам'яті.

Останнє спостереження вкотре підводить до думки, що необхідна широка тривала дискусія із залученням багатьох сторін (громадського сектору, експертів із політики пам'яті, людей, близькі яких загинули внаслідок війни, представників державної влади тощо), яка б дозволила підібрати ґрунтовний та когерентний спосіб меморіалізації в цих просторах, врахувавши весь їхній семантичний багаж, адже справедливе вшанування пам'яті у просторі допомогло б примиритися з травмою і віднайти знеболання, заспокоївши совість. Через пошук таких рішень пролягає шлях для наступних досліджень.

REFERENCES

- Assmann, A. *Contested Urban Spaces*. In *(In)visible Monuments. What Makes Monuments Controversial?* Springer International Publishing (2022): 23–44.
- Brett, S., Bickford L., Ševcenko L. & Rios M. *Memorialization and Democracy: State Policy and Civic Action*, 2007.
- Hanzenko, L., Tymchenko T., Tsytoych V. “Vidtvorennia soboru arkhystratyha Mykhaila: Pohliad na nezi-asovani problemy”. *Pamiatky Ukrainy* № 1 (1999): 19–24.
- Kellaher, L., & Worpole, K. Bringing the Dead Back Home: Urban Public Spaces as Sites for New Patterns of Mourning and Memorialisation. In *Deathscapes*, Routledge (2016): 179–98.
- Kohn, M. *Brave New Neighborhoods*. Routledge, 2004.
- Kondel-Perminova, N. “Khreshchatyk: Komunikator mizh chasamy”. Kyiv: Varto, 2021.
- Kyiv: Providnyk. Kharkiv: Vydavets Oleksandr Savchuk, 2022.
- Lomachynska, I. “Monastyri ukrainy”. Kyiv: Baltiia-Druk, 2015.
- Löw, M. “Konstytuiuvannia prostoru”. In *Rukhlyvyi prostir*, redaktory Kateryna Mishchenko & Siuzanna Shtretlinh. Kyiv: Meduza (2018): 56–73.
- Low, S. *Why Public Space Matters*. Oxford University Press, Incorporated, 2023.
- Sumartojo, S. “National Identity and Commemorative Space: Connections to the Nation Through Time and Site”. *Landscape Review* № 2 (2015): 7–18.

Liliia Vakhniak,

*Master of sociology in National
University of Kyiv-Mohyla academy
Kyiv*

PRACTICES OF USING URBAN PUBLIC SPACE DURING THE RUSSIAN WAR IN UKRAINE (CASES OF MYKHAILIVSKA SQUARE AND MAIDAN NEZALEZHNOСТИ)

Urban public space has two main functions – it's a place for political expression and for interactions between different categories of people. Thus, it becomes critically important in the process of building democracy, which is the reason for close attention to its functioning. During the most acute form of a political crisis – war – some practices are inevitably actualized, while others fade. Identifying and analysing such changes can be key to understanding the semantics of space and the way of coexistence of meanings generated by new contexts. Since urban public space is a mirror of the sociopolitical processes taking place in the country (especially when it comes to central squares of large cities), such an understanding can be helpful in tracking the country's broader sociopolitical course.

The ethnographic research, on which this article is based, focuses on the cases of two central Kyiv squares, Mykhailivska and Maidan Nezalezhnosti. It aims to provide an exploration into the outlined research field, as well as to open, on the one hand, a broader discussion on the impact of the war on urban public space in Ukraine, and, on the other hand, on the role of space as a narrator, co-creator and translator of meanings.

Keywords: urban public space, commemorative practices, war, Mykhailivska square, Maidan Nezalezhnosti, spontaneous memorials, urban sociology, ethnographic research, participant observation.

Світлана Шліпченко,

кандидат філософських наук,
старша наукова співробітниця
відділу філософії культури, етики
і естетики Інституту філософії
імені Г. С. Сковороди
Національної академії
наук України, Київ

svitlana.shlipchenko@gmail.com,

ORCID: 0009-0008-6903-220X

Алла Петренко-Лисак,

кандидат соціологічних наук,
доцент, доцент кафедри галузевої
соціології факультету соціології
Київського національного
університету
імені Тараса Шевченка, Київ

allapely@gmail.com,

ORCID: 0000-0002-1316-5002

1 R. Harrison, *Heritage: Critical Approaches*
(Routledge, 2013).

DOI 10.15407/mics2025.01.138
УДК 94(477.25)"19/20"Булгаков

«КЕЙС БУЛГАКОВА»: THE CAN(N)ON AND THE CONTEXT

Постать письменника Михайла Булгакова в українському суспільстві є контроверсійною. Діапазон ставлення спільноти до автора містить на одному краї максимальне захоплення його літературною творчістю та роллю в історії літератури Росії, Радянського Союзу та України в їхній нероздільній сукупності. На іншому краї — потужна критика його визначної ролі саме для української літератури і культури, адже автор ніколи не позиціонував себе саме як український письменник (навіть як «письменник з України»), і, відповідно, проблематичність його зв'язку з українським контекстом та присутністю в українському літературному каноні.

Дискусії довкола питання збереження та пропагування його літературної спадщини особливо гостро розгорнулися після анексії Криму 2014 року, а після повномасштабного вторгнення Росії в Україну у 2022 році відновилися з високим ступенем прояву в публічному та фаховому дискурсі. Гостроту питанню надає деколонізаційний процес, який розгортається в країні. Відповідно, Булгаков, як письменник, який тримався цінностей імперії і виразно їх репрезентував у власній творчості, став предметом палких дискусій довкола питання щодо форм його подальшої присутності в сучасній українській культурі.

«Кейс Булгакова» чудово надається для препарування і аналізу процесу змін символічного ландшафту і публічних просторів українських міст зараз. Іншими словами, ми проаналізуємо, що (не) впливає на практики і «концептуалізації» надання чи позбавлення або ж знов надання статусу історичного спадку (пор. *heritagization — de-heritagization — re-heritagization*¹ [Harrison, R. (2013). *Heritage: Critical Approaches*. Routledge.] (Harrison, 2013)) у перспективі деколонізаційних процесів в теперішній Україні, та як ми розуміємо і пояснюємо собі ці процеси.

В рамках цієї статті ми плануємо розглянути як імперська уявність формувала «Київський міф» і образ Києва, до створення якого долучився Булгаков і який він так заповзятно ретранслював у своїх текстах? Також розглянемо, з чого постав образ Києва у його текстах та спробуємо з'ясувати, звідки взявся «міф Булгакова» та яку роль він відіграє у формуванні історичного/культурного спадку сьогодні, коли процеси деколонізації набирають обертів. І нарешті проаналізуємо можливі способи роботи з дуже відмінними групами об'єктів — пам'ятниками/монументами та будинками/пам'ятками і процесами надання/позбавлення їх статусу історичного/культурного спадку — тобто конструювання масиву історичної/культурної пам'яті в сучасній Україні.

Ключові слова: деколонізація, історичний/культурний спадок, символічний ландшафт, «міф Києва», імперський наратив, матриця колоніальної уявності, ностальгія, колоніальний суб'єкт.

2 D. Lowenthal, *The Past is a Foreign Country*. 2nd ed. (Cambridge: Cambridge UP, 1985/2015): 219.

3 Ми послугуємося написанням імені Булгакова відповідно до прийнятого в однойменному музеї.

4 Спілка письменників ініціює закриття в Києві музею Булгакова. Замість нього пропонує відкрити музей композитора Кошиця, Українська літературна газета (30.08.2022), https://litgazeta.com.ua/news/spilka-pysmennykiv-initsiuiie-zakryttia-v-kyievi-muzeiu-bulhakova-zamist-noho-proponuie-vidkryty-muzej-kompozytora-koshytisia/#google_vignette

5 Яким має бути оновлений музей? Всі частини обговорень (28.07.2023), <https://bulgakovmuseum.com/news/yakym-mae-buty-onovlenyy-muzej-vsi-chastyny-obgovoren>

6 Йдеться про Закон України «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімів», <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3005-20#Text>

7 Фаховий висновок щодо належності об'єктів (географічних об'єктів, назв юридичних осіб та об'єктів права власності, пам'ятників та пам'ятних знаків), присвячених російському письменникові М. А. Булгакову (1891–1940), до символіки російської імперської політики, <https://uinp.gov.ua/dekomunizaciya-ta-reabilitaciya/ekspertna-komisiya-uinp/fahovi-vysnovky-ekspertnoyi-komisiyi/myhaylo-bulgakov>

8 Позиція літературно-меморіального музею М. Булгакова стосовно «Фахового висновку щодо належності об'єктів (географічних об'єктів, назв юридичних осіб, пам'ятників та пам'ятних знаків), присвячених російському письменнику М. А. Булгакову (1891–1940) до символіки російської імперської політики» (08.04.2024), <https://bulgakovmuseum.com/news/pozytsiya-literaturno-memorialnogo-muzeyu-m-bulgakova>

9 Див., наприклад, статтю Джеремії Гарша – J. Garsha, *Red Paint: The Defacing of Colonial Structures as Decolonization*, *Transmotion* Vol. 5, № 1 (2019): 76–103, https://www.academia.edu/39824923/Red_Paint_Transnational_Movements_of_Deconstructing_Decolonizing_and_Defacing_Colonial_Structures (accessed Aug 28, 2024).

Настільки прийнято думати про історичне минуле в термінах наративу, послідовностей, дат і хронологій, що ми схильні вважати ці речі атрибутами самого минулого. Але це не так; ми самі їх там розмістили*.

Девід Ловенталь²

22 травня 2023 року на Андріївському узвозі в Києві залили червоною фарбою меморіальну дошку Михайла³ Булгакова на однойменному Літературно-меморіальному музеї, котрий досі міститься в так званому широкою громадськістю «Домі Булгакова». Через рік та два місяці, 19 липня 2024 року, невідомі особи зробили напис «Булгаков», намалювали тризуб, взяли до рук балончики з фарбою й хаотично замалювали червоним фасадну стіну будівлі. У культурно-політичній і публічній сферах миттєво піднялося питання існування музею Михайла Булгакова. За цей період тема і проблема «питання Булгакова» набули гостроти в публічному дискурсі та формалізувалися у відповідну заяву Національної спілки письменників України з ініціативою закриття музею⁴ (серпень 2022 року). У 2023 році колектив музею, виступаючи проти цієї ініціативи, провів низку експертних обговорень на захист ідеї збереження музею⁵. У 2024 році Український інститут національної пам'яті уточнив раніше складений фаховий висновок щодо постаті Булгакова, згідно з яким «об'єкти (географічні об'єкти, назви юридичних осіб та об'єктів права власності, пам'ятники та пам'ятні знаки), присвячені російському письменникові М. А. Булгакову (1891–1940), відповідно до частини першої статті 2 Закону⁶ містять символіку російської імперської політики, а подальше використання імені М. А. Булгакова в назвах географічних об'єктів, юридичних осіб та об'єктів права власності, перебування в публічному просторі встановлених на його честь пам'ятників, пам'ятних знаків є пропагандою російської імперської політики»⁷. У відповідь на це музей продовжує працювати й публічно висловив заперечення до Висновку експертної комісії Українського інституту національної пам'яті⁸.

Постать Булгакова вже тривалий час в українському суспільстві сприймається як вельми контroversійна (доказом тому є коментарі лідерів думок, публікації в медіа на цю тему та збурення постів в соціальних мережах) Радикалізм несприйняття загострився з початком повномасштабного вторгнення росії в Україну, тобто з 24 лютого 2022. У принципі залиття червоною фарбою як жест протесту⁹ є досить поширеною «суспільною технікою» відповіді, оприявлення факту ставлення в публічному просторі до певної постаті, асоційованої з тиранією, насильством або несправедливістю. Такі акції ми бачимо не лише в рамках руху *Black Lives Matter* у містах Європи та Північної Америки, але й у на позір спокійному й

10 Див., зокрема, L. Hoare, Disgraced: Whither Vienna's Monument to Karl Lueger? (7 October 2021), <https://k-larevue.com/en/disgraced-whither-viennas-monument-to-karl-lueger/> Вважаємо, корисно звернути увагу на той факт, що Карл Люгер на посаді мера робив багато для розбудови модерного міста, і тому частина Рингу біля Бургтеатру один час носила його ім'я. Його здобутки заклали основу сьогодишнього статусу Відня як «столиці Європейської демократії»-2023 і міста, що тримає першість за якістю життя та екологічністю. Він запровадив якісне муніципальне водо-, газо-, електропостачання, розбудовував систему громадського транспорту (сьогодні це не найкраща у світі), запровадив трамваї, офіси соціальної допомоги, за його каденції передмістя увійшли до меж міста, він будував школи і лікарні, велику увагу приділяв публічним паркам. Можемо сказати, що в певному сенсі продовжував лінію Жоржа Османна (навіть у способах фінансування робіт і формування бюджету). Але всі ці здобутки не перекривають сповідання ним дуже правих поглядів і відвертий антисемітизм. Варто про це пам'ятати, коли працюватимемо з нашим колоніальним/радянським контекстом.

11 На сайті КМДА 04.04.2024 створили петицію № 12938 «За збереження національної спадщини: Зупиніть знос пам'ятника Михайлу Булгакову та відновіть його як символ протидії імперській політиці Росії», <https://petition.kyivcity.gov.ua/petition/?pid=12938> (accessed Aug 28, 2024).

12 Меморіальна дошка композитора Кошиця знаходиться на фасаді будинку по вулиці Андріївський узвіз, 13 і засвідчує, що Кошиць у 1905 році проживав у ньому, хоча згідно з реєстром садіб міста Києва (<http://kyiv-heritage.com/sites/default/files/%D0%9F%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BB%D1%96%D0%BA%20138%20%D0%A1%D0%B0%D0%B4%D0%B8%D0%B1%20%D0%9A%D0%B8%D1%94%D0%B2%D0%B0.pdf>) місцем мешкання композитора значиться лише адреса Андріївський узвіз, 22.

врівноваженому Відні. Пристрасті вже певний час вирують довкола пам'ятника одіозному мерові-антисеміту — Карлу Люгеру (1926, скульптор Джозеф Мюллнер). Пам'ятник намагалися реконтекстуалізувати за допомогою таблички з інформацією, проводилися конкурси художників, але це не знімає напругу, і час від часу пам'ятник заплямовують фарбою та з'являються нові графіті (які теж можна назвати тактичною реконтекстуалізацією)¹⁰.

Попри емоційну реакцію («це ж вандалізм, варварство!»), яку подібна акція може викликати в багатьох, акт заливки червоною фарбою фізичної форми як матеріального втілення певного, у більшості випадків колоніального нарративу, не варто розглядати як прояв насильства. Це радше публічне висловлювання, головним меседжем якого є саме викриття насильства або несправедливості. Власне, це відбувається через деконструкцію присутньої в просторі матеріальної форми, яка є маркером нав'язаної пам'яті і втіленням нарративу насильства чи домінування.

Водночас виглядає, що з «музеєм Булгакова» не все так просто — думки розділились. Насильство та домінування є очевидним для одних і неочевидним для інших. Одні наполягають на тому, що музей треба закривати, адже постать, котрій і присвячено музей, є українофобом, представником відверто імперської культури, культури колонізатора, російської культури. Більше того, музей частково утримується коштом платників податків держави Україна, яка веде війну із росією, — теж неабиякий аргумент.

Інші, виступаючи проти закриття музею як музею Булгакова, але пропонують перепрофілювати його¹¹, наприклад, відкрити тут або музей композитора Олександра Кошиця¹², або заклад на кшталт центру вивчення імперського спадку. Серед пропозицій громадськості лунає ідея «асимілювати» Булгакова й репрезентувати його як українського письменника російського походження, який писав російською і до того ж народився в Києві, а отже, як «справжнього киянина», як невід'ємну частину історії міста. Тож, хто тут має рацію, чим зумовлений їхній вибір того чи іншого варіанту рішення і як до цього тулиться деколонізація з усіма її теоретичним нашаруваннями ми й спробуємо розібратися в цій статті.

На нашу думку, «кейс Булгакова» чудово надається до «аналітичного препарування», щоб подивитися на те, яких змін зазнає символічний ландшафт і що відбувається в публічних просторах українських міст зараз. Іншими словами, ми проаналізуємо що (не) впливає на практики і «концептуалізації» надання чи позбавлення або ж наново надання статусу історичного спадку (пор. *heritagization* — *de-heritagization* — *re-heritagization*, Harrison, 2013) у перспективі деколонізаційних процесів у теперішній Україні та як ми розуміємо і пояснюємо собі ці процеси. У цій статті ми використовуємо концепцію деколонізації як емічну ка-

тегорію, не поринаючи в глибини й відмінності постколоніальної та деколоніальної теорій, але ставимо її/деколонізацію в діалог із теоріями та практиками, що існують деінде.

У рамках цієї статті ми плануємо розглянути, як імперська уявність формувала «Київський міф» і образ Києва, до створення якого долучився Булгаков і який він так заповзято ретранслював. Також розглянемо, з чого постав образ Києва в його текстах та спробуємо з'ясувати, звідки взявся «міф Булгакова» та яку роль він відіграє у формуванні історичного/культурного спадку сьогодні, коли процеси деколонізації набирають обертів. І нарешті проаналізуємо можливі способи роботи з дуже відмінними групами об'єктів — монументами/пам'ятниками та будинками/пам'ятками — як частину процесів надання/позбавлення їх статусу історичного/культурного спадку — тобто конструювання масиву історичної/культурної пам'яті в сучасній Україні.

1. РОСІЙСЬКИЙ ПАРАДОКС. ФОРМУВАННЯ РОСІЙСЬКОГО ІМПЕРСЬКОГО НАРАТИВА КИЄВА

О Греціє! Печальний релікт минулих звияг!
Безсмертна, однак якої вже нема!
Велика, попри те, що впала!
Хто зараз очолить розпорошених по всіх усядах
твоїх дітей
І розіб'є пута, до яких вже давно призвичаїлись?*

Джордж Гордон Байрон¹³

* Переклад цитат-епіграфів до розділів —
Світлана Шліпченко.

Тож як формувався імперський наратив Києва, а відтак і відповідний міф та образ міста? Як він транслиувався і поширювався? Які були компоненти цього метанаративу, ключовий символізм та інші міфи, пов'язані з ним? І яку роль у цих всіх процесах відігравала архітектура? Підкреслимо, що нам принципово важливо розглядати колоніальні місцятворення і відповідно — міфотворення, не як винятково прив'язані до якогось певного періоду, але як такі, що здатні відкидати довгі тіні в майбутне.

Простори міста і архітектура чудово демонструють, як питання влади, культурної пам'яті, ідентичності сплітаються в тугий вузол, коли йдеться про імперський наратив. Драматургія діє на рівних із топографією: міські ландшафти, фізична форма, план міста (і містопланувальна документація), публічні простори (і символічні, і церемоніальні), пам'ятники і пам'ятки — усе це аранжується політичними, соціальними, культурними конфігураціями в

14 С. Шліпченко, «Мой адрес не дом и не улица»: Про імперський радянський наратив в архітектурі і містоплануванні та політику колонізації, <https://ua.boell.org/uk/2022/06/09/moy-adres-ne-dom-y-ne-ulytsa-pro-imperskyy-radyansky-naratyv-v-arkhitekturi-i> (accessed Aug 21, 2024).

15 Броніслав Маліновскі про міф: «Міф виражає і кодифікує віру; він захищає та підтримує мораль; він гарантує ефективність ритуалу і містить практичні правила для настанови людині. Отже, міф є життєво важливою складовою людської цивілізації; це не пустопорожня казка, а наполеглива діяльна сила й авторитет; це не інтелектуальне пояснення чи художнє зображення, а прагматична хартія первісної віри та моральної мудрості» (199), https://yale.imodules.com/s/1667/images/gid6/editor_documents/flick_readings/flick_sup_readings/malinowski-the_role_of_myth_in_life.pdf?sessionId=b044240e-flf7-4441-838c-f433bd024f51&cc=1 (accessed July 25, 2024).

16 R. Barthes, *Mythologies* (NY: FARRAR, STRAUS & GIROUX, 1972/1991).

17 M. De Certeau, *The Practice of Everyday Life* (Berkeley, LA, London, 1988).

18 У цій статті ми не ставили завдання робити компаративний аналіз російського та українського варіантів міфу про «стародавній Київ».

19 А. Толочко, *Киевская Русь и Малороссия в XIX веке* (Київ: Laugus, 2012).

риторичні значення. Репрезентуючи панівний імперський наратив, ці риторичні значення своєю чергою спрямовані на підтримку влади, її інституцій та імперського спадку, начебто ненав'язливо створюючи для мешканців-городян-громадян конвенційний образ їхнього міста, який згодом закарбовується у їхній пам'яті. У результаті — легітимація колоніальної влади і відповідним чином сформовані й закріплені колективна пам'ять та сприйняття. Зазвичай імперський наратив в архітектурі і просторах міста асоціюється з великими масштабами і монументальністю форм: громадськими спорудами, пам'ятниками і пам'ятками (політика формування історичного спадку) або парадними та офіційними публічними просторами. Однак колонізація проникає й у пори повсякдення через нав'язані способи уявлення, стандартизацію просторів і помешкань, уніфікацію способів життя та відповідні практики дисциплінування «колоніальних суб'єктів» (Шліпченко, 2022)¹⁴.

Поглянемо на кілька випадків свідомого використання або привласнення певних міфів про місто, які стають сюжетними лініями імперського наративу і використовуються колонізатором як інструменти своєї ідеології, тобто впливають на те, як «підпорядковані» мають пам'ятати, класифікувати, інтерпретувати, сприймати, означувати себе і простори в новостворених символічних ландшафтах.

Відомо, що міф оперує як структурний принцип, уможливлуючи передачу наративів і значень та упорядковуючи соціальну реальність. З одного боку, важливо наголосити на класичному визначенні міфу в антропології, адже через ці історії членам спільноти передаються певні цінності, життєві настанови і принципи — встановлюються 'традиційні' значення, міф «вчить жити». Міф діє подібно до чартера для сьогодишнього соціального порядку, постачаючи ретроспективні моделі моральних цінностей, соціального устрою і вірувань, функцією яких є підсилення традиції (пор. Malinowski, 1926)¹⁵. З іншого боку, у Барта (Barthes, 1972)¹⁶ міф як витвір культури може дуже легко (але подеколи й не дуже) бути зміненим чи зруйнованим або ж, змінюючи контекст, можна суттєво змінювати і його вплив. В обох випадках підкреслимо: перше, наявність комунікаційних інтенцій, друге, — можливість змінювати чи впливати на значення, що передаються. Що ж стосується міської міфології, то вона працює одночасно і як офіційна версія комбінації історичної пам'яті та уявної географії, і як те, що авторизує, направляє й визначає наші апропріації простору, «одомашнюючи» його. Тобто працює на створення ситуацій, коли «поетична географія» накладається на «географію буквального» (пор. De Certeau, 1988: 105)¹⁷.

Вважається, що появою образу Києва, який стає наріжним в імперському наративі — «стародавнього Києва»¹⁸ ми великою мірою завдячуємо подорожам російських мандрівників, що набрали величезної популярності від початку XIX ст. (пор. Толочко, 2012: 49–133)¹⁹. Ті

20 «Мала Русь» стає Малоросією на противагу імперському центру і «Великій Росії». І якщо «Мала Русь» — це поняття, що все ж таки мало місцеве походження, то Новоросія — цілковито імперський продукт, назва, дана росіянами колонізованим ними землям. Ба більше, сьогодні Росія так офіційно називає захоплені нею українські території.

21 Сьогодні цей день в Україні відзначають як День хрещення Київської Русі-України (Укази президентів Ющенка і Зеленського) Державне свято встановлене в Україні в рамках святкування 1020-річчя хрещення Київської Русі згідно з Указом Президента України Віктора Ющенка від 25 липня 2008 року № 668/2008 «Про День хрещення Київської Русі — України»). 27/28 липня і росіяни встановили собі «симетричне» свято, бо вважають подію хрещення «...значимою для народів Росії, України і Білорусії Хрещення Русі, яке визначило їх історичний шлях, Собор вважає, що день пам'яті святого рівноапостольного князя Володимира, хрестителя Русі, міг би відзначатися в Росії як державне свято...», — про що написано в доступній широкій аудиторії у Вікіпедії, [https://uk.wikipedia.org/i/%D0%94%D0%B5%D0%BD%D1%8C_%D1%85%D1%80%D0%B5%D1%89%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F_%D0%A0%D1%83%D1%81%D1%96_\(%D0%A0%D0%BE%D1%81%D1%96%D1%8F\)](https://uk.wikipedia.org/i/%D0%94%D0%B5%D0%BD%D1%8C_%D1%85%D1%80%D0%B5%D1%89%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F_%D0%A0%D1%83%D1%81%D1%96_(%D0%A0%D0%BE%D1%81%D1%96%D1%8F))

мандрівники прямували в Малоросію²⁰, на «Південь», як вони зазвичай це називали (ще донедавна так само формулювали теперішні росіяни, їдучи у відпустку до України). Тобто Україна поставала й була репрезентована як «Південь», як Малоросія і частина «Великої Росії» (міф про «єдність братських народів»), а українці, які спершу виглядали «незнайомцями», чужинцями, врешті перетворилися на «молодших братів». Однак парадоксальним чином ці «молодші брати» мали давню спадщину, пов'язану з Європою, і простежували свій родовід до козацької держави і далі аж до «сивої давнини» Середньовіччя — золотого віку Київських князів.

Втім, зв'язки із давниною далеко не завжди були очевидними та лінійними? Схоже, подібна картина спостерігалась у тогочасній Греції (на початку XIX ст.): з одного боку, фізична присутність античних руїн як «мовчазних свідків колишньої величі», а з іншого — місцеві мешканці, що на позір не мають нічого спільного зі своїм славним минулим. («Хіба можна повірити, що на цих землях живуть нащадки тих славних греків античних часів?» — фраза, котру приписують Лорду Байрону).

Претензія на спадкоємність і тяглість історичного наративу про «Велику Росію» вилилась у необхідність привласнення, уявлювання та конструювання. І тут ми маємо справу з «основоположним» міфом? тобто міфом про походження та зародження (пор. російська апропріація сентенції про «Київ як матір городам руським», яка сьогодні агресивно застосовується росіянами як одне з «виправдань» війни).

Тому, вочевидь, російські мандрівники вирушали в подорож із наміром задокументувати витоки «не своєї» історії («звідки есть пошла руская земля»), котру згодом можна буде подавати як свою. Це ж звідти, зі старовинного Києва, з яким насамперед асоціювалися «минули здобутки й звиятиги», вирушали князі в кампанії до Константинополя/Царграду, це ж у Києві хрестили Русь. Е Києві цю історичну подію увіковічено у соборі, у пам'ятнику і топонімі: пам'ятнику Володимиру (1833–53, скульптори П. Клодт, В. Маліновський, арх. А. Тон) на Володимирській же гірці і соборі святого рівноапостольного великого князя Володимира (1862–82, арх. І. Штром, П. Спарро, В. Беретті, В. Ніколаєв).

Символічною була дата закладки першого каменю у фундамент майбутнього собору — у 1862 році, 15 (27) липня — у день Св. Володимира, бо вважається, що саме у цей день у 988 році він «хрестив Русь»²¹. Архітектура собору є активним зверненням до візантійських форм і традиції саме у зведенні значущих церковних споруд, адже візантійський канон залишався і, на жаль, у багатьох випадках залишається дотепер, базою для спорудження храмів т. з. «східного обряду». На відміну від «ярославського стилю» (щось на кшталт середньостатистичного *à la russe* XVII ст.), яким рекомендувалося послуговуватися для будівництва цер-

22 Детальніше про історизм див. зокрема: C. Schorske, *Fin-De-Siecle Vienna: Politics and Culture* (London : Vintage, 1980); С. Шліпченко, С. Чари й парадокси історизму. *Студії мистецтвознавчі* 3 (27) (2009): 7–19, https://sm.etnolog.org.ua/download/pdf/sm_2009_3.pdf (accessed Aug 20, 2024).

23 В. Невзоров, ред., *Паломникъ Київській* (Київ: Скай Хорс, 2009).

24 На цій сторінці (ст. 102) грубезного тому *Історії Західної Архитектури* (див. D. Watkin. *A History of Western Architecture*. Laurence King Publishing; 6th edition (June 30, 2015), https://books.google.com.ua/books?id=39T1zELEBrQC&pg=PA5&hl=ru&source=gbs_selected_pages&cad=1#v=onepage&q&f=false), а книжка пережила 7 видань, останнє 2023 року, бачимо фото Володимирського собору в Києві, мабуть, роківдесь з 1950–х, однак підпис нам каже, що це собор Св. Софії у Києві, при тому план таки належить Св. Софії. Про що це нам говорить? Вочевидь про те, що Україна залишається непомітною, неважливою і несуб'єктною на архітектурній мапі. Історія ж на цьому не скінчилась: одна з авторок статті кілька разів ще із середини 1990–х (відколи вперше побачила книжку) контактувала з видавництвом із приводу такої прикрої помилки, їй чомно відповідали, що виправлять у наступному виданні, але цього досі не сталося.... І це при тому, що, скажімо, на сторінці ЮНЕСКО є фото й опис «правдивої» пам'ятки: “Designed to rival Hagia Sophia in Constantinople, Kyiv's Saint-Sophia Cathedral symbolizes the ‘new Constantinople’, capital of the Christian principality of Kyiv, which was created in the 11th century in a region evangelized after the baptism of St Vladimir in 988” (<https://whc.unesco.org/en/list/527/>) (accessed June 19, 2024).

25 Л. І. Толочко, О. В. Грибовська, *Пам'ятник святому князю Володимирі в Києві* (Київ: Техніка, 2007), https://shron1.chtyvo.org.ua/Tolochko_Larysa/Pamiatnyk_sviatomu_kniazuiu_Volodymyru_v_Kyievi.pdf (accessed Nov 11, 2024);

ков, так би мовити, другого класу, візантійське мистецтво було визнане з подачі імператора Александра II, а відтак і Петербурзькою академією мистецтв, де вишколювались архітектори для імперії, і Міністерством внутрішніх справ, яке опікувалось плануванням, будівництвом та архітектурою, офіційним стилем православної церкви росії. Бачимо, що не лише церква як інститут, але й церковна архітектура, її просторова та візуальна складові, постають інструментами імперської експансії.

Таку архітектуру ще називають «неовізантійським стилем». Префікс «нео» прямо вказує на концептуальний підхід — історизм як «мислення за допомогою історії»²². Тобто свідоме використання «ідіом минулого» для репрезентації цінностей відповідної історичної доби. У нашому випадку — це претензія, заявлення своїх прав на спадкоємність, підкреслення тягlosti традиції ортодоксального православ'я (старий Київ у давнину, подібно до Константинополя, був всіяний монастирями і церквами..., християнську велич Києва — матері градов російських і колиски християнства в Росії, (Паломникъ Київській, 2009: 6, 63)²³ і відтак його зв'язків із «російською історією», тобто включення в російський імперський наратив. Апелювання до «візантійського канону» виявилось настільки майстерним, що ввело в оману навіть зубра історії архітектури Девіда Воткіна з Кембриджа (пор. Watkin, 1986/1996/2000/2005/2011/2015/2023)²⁴.

В інтер'єрі собору бачимо розписи, де, окрім релігійних, є сюжети на історичні теми, зокрема виконані Віктором Васнецовим — одним із плеяди запрошених російських живописців, відомим своїми професійними, ідеологічними та політичними зацікавленнями саме в моментах «російської історії». «Хрещення Київської Руси» та «Хрещення Св. Князя Володимира» недвозначно вказують нам і на «джерело» походження або ж «основоположну сцену»/Urszene, якщо за Фройдом, від якої і пропонується відрахувувати віхи «великої російської історії».

Пам'ятник Володимирі Великому на Володимирській же гірці (1833–53, скульптори П. Клодт, В. Демут-Маліновській, арх. А. Тон) вважається найстарішим монументом міста, а легендарна локація залишається незмінним місцем для прогулянок серед мешканців та гостей столиці, як уже впродовж багатьох років зазначається в численних путівниках^{25 26}.

Т. Асадчева, Заховані таємні церковні реліквії та скарби: які легенди приховує пам'ятник Володимирі у Києві (2022), <https://vechirniy.kyiv.ua/news/69563/>; Пам'ятник Володимирі Великому. Історія та легенди (2021), <https://kyivpastfuture.com.ua/pam-iatnyk-volodymyru-velykomu-istoriia-ta-lehendy/>; Т. Ніжинська, (2020). Топ-10 фактів про пам'ятник Володимирі Великому (2021), <https://bigkyiv.com.ua/top-10-faktiv-pro-pam-yatnyk-volodymyru-velykomu/> (accessed June 11, 2024)

26 У 2016 році, відчувши, що втратили «безпосередній доступ» до «історичних земель», росіяни поставили свій пам'ятник Володимирі в Москві, біля московського Кремля: див. О. Матусова, Київський князь Володимир біля московського Кремля (2016), <https://www.radiosvoboda.org/a/28061555.html> (accessed Sept 3, 2024).

27 Т. Асадчева, Заховані таємні церковні реліквії та скарби: які легенди приховує пам'ятник Володимиру у Києві (2022), <https://vechirniy.kyiv.ua/news/69563/>; Пам'ятник Володимиру Великому. Історія та легенди. <https://kyivpastfuture.com.ua/pam-iatnyk-volodymyru-velykomu-istoriia-ta-lehendy/> (accessed June 11, 2024).

28 Т. Асадчева, Заховані таємні церковні реліквії та скарби: які легенди приховує пам'ятник Володимиру у Києві (2022), <https://vechirniy.kyiv.ua/news/69563/>

29 K. Lynch, *The Image of the City* (The MIT Press, 1964/1988).

30 Б. Андерсон, *Уявлені спільноти* (Київ: Критика, 2001).

31 Пор. цитата з «Паломника» (Паломникъ Київскій, 2009:7): «Сини православної Руси, дотепер з благоговінням дивляться на давню столицю Св. Володимира і не забувають її, як не забували їхні предки, навіть у той час, коли відторгнена від матері-Руси, вона сиротіла в тенетах ненависного їй союзу з Литвою».

** «Но лучше всего сверкал электрический белый крест в руках громаднейшего Владимира на Владимирской горке, и был он виден далеко, и часто летом, в черной мгле, в путаных завоях и изгибах старика-реки, из ивняка, лодки видели его и находили по его свету водяной путь в Город, к его пристаням. Зимой крест сиял в черной гуще небес и холодно и спокойно царил над темными пологими дальми московского берега, от которого были перекинута два громадных моста. Один цепной, тяжкий, Николаевский, ведущий в слободку на том берегу, другой — высоченный, стреловидный, по которому прибегали поезда оттуда, где очень, очень далеко сидела, раскинув свою пеструю шапку, таинственная Москва... Над Днепром с грешной и окровавленной и снежной земли поднимался в черную, мрачную высь полночный крест Владимира. Издали казалось, что поперечная перекладина исчезла — слилась с вертикалью, и от этого крест превратился в угрожающий острый меч...» (М. Булгаков, *Белая гвардия*). «Словом, город прекрасный, город счастливый. Мать городов русских». (М. Булгаков, *Киев-город*, <https://www.interesniy.kiev.ua/izbrannoe/>)

Історія з монументом Володимиру почалася в 1833 році з листа на ім'я ректора Ст.-Петербурзької академії мистецтв і прохання від київського генерал-губернатора до імператора Ніколая I встановити пам'ятник князеві Володимиру на відзначення видатної події — хрещення Руси. Тут маємо навіть *double take*: втілення класичного визначення пам'ятника/монумента як поєднання пам'яті про особу та ще й про подію, тобто стовідсотково інтенційний пам'ятник, за класифікацією Алоїза Ріглі. Урочиста церемонія інавгурації відбулася в 1853. Кияни, у своїй традиційній манері, поставилися до нового пам'ятника зі скепсисом і пересторогою: у газетах його критикували за високу вартість, марне витрачання коштів міського бюджету, а священники відмовлялись його освячувати, звинувачуючи творців в «ідолопоклонстві»²⁷.

Однак згодом мешканці вподобали місцину для прогулянок, і Володимирська гірка стала невід'ємною частиною київського культурного ландшафту (пор. «Це місце, улюблене киянами, облаштоване на кшталт швейцарських гір. Тут багато шосованих доріжок, цегляних резервуарів та спусків, які з'єднують між собою майданчики та тераси», — зі спогадів Сергія Ромішовського, голови Київської міської садової комісії)²⁸.

Пам'ятник на горі постає важливим орієнтиром і у фізичному, і в символічному сенсах. Це один із ключових візуальних маркерів міста — образотворюючий, так би мовити (пор. *imageability*, Lynch, 1964/1988)²⁹, адже посідає чільне місце на ментальній карті мешканців і відвідувачів міста. Головна інтенція при спорудженні — бути принциповою віхою політичного омузеювання та формувати належність до «уявленої спільноти» (пор. Андерсон, 1983/2001)³⁰ «ми-православні християни» і «ми-піддані російської імперії» — виявилась, м'яко кажучи, неоднозначною, а то й провокативною. «Чию історію (пам'ять про подію) репрезентує пам'ятник? Чийому пантеону належить цей «культурний герой?» — вочевидь питання не про спірні моменти історії, а про силоміць відібране право на спадщину, про суб'єктність, про епістемологічне насильство і т. д.³¹

Пам'ятник Володимиру фігурує в *Білій гвардії* — романі Михайла Булгакова, де місто Київ («Город») є протагоністом, і де представлено потужний образ Києва — «Кієв Булгакова»**. Роман згодом розтиражовано по всьому світу, а «Київ Булгакова» заступає собою й затьмарює інші версії та образи міста з багатьох причин, і про деякі з них ми поговоримо далі.

Отже, мало-помалу ідеальний епічний образ Київської Руси набирає дедалі чіткіших обрисів: шляхетні руїни (яких, як виявляється, залишилося не так вже й багато, і тут стає в нагоді нова популярна галузь знання — археологія), стародавні святині (наприклад, Києво-Печерська Лавра, куди згодом рушили тисячні натовпи паломників), а також величне і вражаюче давнє місто — Київ (міф про «матір міст руських»).

32 D. C. Moore, Is the Post- in Postcolonial the Post- in Post-Soviet? Toward a Global Postcolonial Critique. *PMLA, Special Topic: Globalizing Literary Studies* Vol. 116, № 1 (2001): 111–128, https://www.academia.edu/70342472/Is_the_Post_in_Postcolonial_the_Post_in_Post_Soviet_Notes_Toward_a_Global_Postcolonial_Critique (accessed: Sept 30, 2024).

33 Pravoslaviye, Samoderzhaviye, Narodnost' / Православие, Самодержавие, Народность — як домінуюча ідеологічна доктрина правління Ніколая I. Детальніше див., приміром, N. Riasanovsky, *Russian Identities: A Historical Survey* (Oxford & NY: Oxford UP, 2005): 132–46.

Цей образ посилено тиражується й експлуатується мистецькими дискурсами імперії: літературою (е.г. сага про віднайдення рукопису *Слова о полку Ігоревім*, сюжети *Руслана і Людмили*, *Песні про вєщега Олега* в А. Пушкіна), живописом (е.г. вже згадуваний В. Васнецов), музикою (е.г. опера А. Бородіна *Князь Ігор*). Зі свого боку, археологія, картографія, географія, етнографія і т. д. долучаються до створення наукового обґрунтування імперського історичного наративу.

Слідом за релігійним відбулося секулярне «відкриття» Києва, процеси, які доречно було б кваліфікувати як реверсивно-культурну колонізацію (пор. *reverse-cultural colonization* у Чіоні-Мура (Chioni-Moore, 2001: 122)³², до чого прислужились релігійне паломництво, мода на подорожі на «Південь» та археологічні розвідки на початку XIX ст. (детальніше див. Толочко, 2012: 151–77). Тобто для російської публіки Київ був репрезентований як «другий (чи то пак — російський) Єрусалим» і як «слов'янські Помпеї».

Водночас дискурс «другого/російського Єрусалиму» та «слов'янських Помпеїв» доповнювався відповідним образом міста. Після канонічного зображення на гравюрі Абрагама ван Вестерфельда 1651 року про «ландшафти рідкісної краси», «зелені пагорби, поцятковані золотими і зеленими банями церков», про «чарівне розташування, що викликало захват у відвідувачів міста» і про «численні святині, храми, в яких молились первістки християнства» можна було прочитати не лише в працях істориків, але й у численних релігійних і світських путівниках. І звісно ж, не забути гостроверхі пірамідальні тополі, які від 1830–40-х стали визначати силует міста. Ці дерева, подібні на кипариси, котрі часто зустрічалися на іконах з євангельськими сюжетами, але в Києві не росли через холодний клімат, прислужились у створенні образу «російського Єрусалиму» як духовного і культурного центру імперського православ'я. Тоді ж пірамідальні тополі стають символами царської/імперської влади, яка послуговувалась ідеологічною конструкцією тріади: православ'я (*Православие*), самодержав'я (*Самодержавие*), народність (*Народность*)³³, ще відомою як доктрина російського офіційного націоналізму. Тобто навіть «культ тополь», насаджений (каламбур!) Ніколаєм I в Києві, допомагав у творенні імперської ідеології.

В нашу тезу про привласнення історії добре вписується сюжет «вкраденого міфу» про Золотий вік міста. Золотий вік як туга за славетним минулим і відтак потреба у відновленні розпорошеної ідентичності та політичної легітимізації, які, відповідно, підживлюються визнанням колишніх міських досягнень. У Києві є два таких «взірцевих періоди». Перший — це легендарні часи Київської Русі як частина загальнонаціонального українського наративу (присвоєного/ «апропрійованого» росіянами), де матеріальними свідками славної доби постають архітектурні споруди та руїни X–XII століть. Натомість, другий — це локальний міф

34 Цілком очевидно, що ідея про модернізацію як результат колоніальної політики не є релевантною, коли говоримо про індустріальний розвиток і зростання міст в Україні XIX ст., але ґрунтовний аналіз цієї тези лежить поза інтенцією авторок цієї статті.

35 T. Edensor, National Identity and the Politics of Memory: Remembering Bruce and Wallace in Symbolic Space. *Environment and Planning D Society and Space* 15 (2) (1997): 175–194, https://www.researchgate.net/publication/248881445_National_Identity_and_the_Politics_of_Memory_Remembering_Bruce_and_Wallace_in_Symbolic_Space (accessed May 23, 2024).

36 B. Stock, “Reading, Community and a Sense of Place”. In Duncan, J.S., & Ley, D. (Eds.). *Place/Culture/Representation* (1st ed.) (Routledge, 1993).

37 L. J. Cameron, *Openings: A Meditation on History, Method, and Sumas Lake* (Montreal: McGill-Queen's University Press, 1997).

38 N. Duncan, J. Duncan, “Doing Landscape Interpretation”, *The SAGE Handbook of Qualitative Geography*, 2009, https://www.academia.edu/51208238/Doing_Landscape_Interpretation (accessed June 5, 2024).

39 J. Cubitt, *Imagining Nations* (Manchester UP, 1999).

40 C. Bukowski, *A Little Book of Essential Quotes on Life, Art, and Love. Little Books of Wisdom*. (Independently published, 2021).

41 Z. Bauman, *Retrotopia* (Cambridge: Polity Press, 2017).

про економічне зростання та будівельний бум 2-ї пол. XIX ст. Тоді, важливо сказати, що в часи російської імперії розбудова міста набувала неабияких масштабів:³⁴ з розмахом розплановують нові райони і вулиці, споруджувалися багатопверхові прибуткові будинки, не бракувало й численних принад великого міста — театрів, ресторанів, кафешантанів, парків. Тому не дивно, що ера *Belle Époque* в Києві стає *cause célèbre* в історії міста.

Образ Києва у творах Булгакова ретранслює *memoryscapes*, витворені російською культурою. *Memoryscape* як ландшафт пам'яті — відносно недавнє поняття, запроваджене в обіг соціологом Тімом Ензером для позначення місць, «які прагнуть матеріалізувати пам'ять, асамблюючи іконографічні форми... довкола яких організоване «соціальне запам'ятовування» (Edensor, 1997: 178)³⁵. Окрім допоміжної ролі в «одомашненні» простору, ландшафти пам'яті грають важливу роль як механізми культурної пам'яті для передачі та збереження її «оптичного» і «просторового» знання (пор. Stock, Duncan, 1993)³⁶. З одного боку, матеріальність ландшафтів перетворює їх на «довготривалі візуальні loci», своєрідні депозитарії історій, які врешті стають ландшафтами дому/«*homescapes*» (Cameron, 1997: 76, 85–87)³⁷, артикулюючи міцні зв'язки між місцем, пам'яттю і мешканцями. З іншого ж боку, ландшафт є потужним «постачальником» символів для творення ідеології (Duncan & Duncan, 2009, Cubitt, 1999: 1–22)^{38,39}, міцно вкоріненим у символічну матрицю національної або колоніальної уявності.

Отже, імперський Київ постає і як вигаданий, уявлений, і як нав'язаний образ, створений із наміром викликати захват та ностальгію, водночас слугуючи засобом колоніального підкорення. І саме такий образ міста («Города») ми бачимо в Булгакова, саме так його зображено в романі *Біла гвардія* та у п'єсі *Дні Турбіних*, тобто як органічну частину російської, а не української, культурної пам'яті.

2. «БУЛГАКІВСЬКІ МАДЛЕНИ»: МІФ БУЛГАКОВА І НОСТАЛЬГІЯ

Чи пам'ятаєш, ким ти був до того, як світ сказав тобі, ким маєш бути?

Чарльз Буковскі⁴⁰

Неможливо оминати критичну роль теми ностальгії та її інструменталізації у творенні образу міста. Можна погодитись із Зігмунтом Бауманом, що ми живемо в добу ностальгії (Bauman, 2017)⁴¹, коли з «хворобливого стану туги за втраченою домівкою» (що б ми не вклали у це слово — Одисееву тугу за реальним домом на батьківщині чи поняття, каналізова-

42 O. Ange, D. Berliner, eds., *Anthropology and Nostalgia*. (New York: Berghahn, 2016); D. C. Berliner, *Losing Culture. Nostalgia, Heritage, and Our Accelerated Times* (New Brunswick, Camden, Newark, New Jersey, and London: Rutgers University Press, 2020); M. Herzfeld, *Cultural Intimacy: Social Poetics in the Nation-state* (London: Routledge, 2005); D. Lowenthal, "Nostalgia Tells It like It Wasn't". *The Imagined Past: History and Nostalgia*, edited by M. Chase and C. Shaw, 18–32 (Manchester, NH: Manchester UP, 1989); D. Lowenthal, *The Heritage Crusade and the Spoils of History* (London: Viking Press; Lowenthal, D., 1985/2015). *The Past is a Foreign Country*. 2nd ed. Cambridge: Cambridge UP; Nan. Ellin, "Thresholds of fear: Embracing the urban shadow". *Urban Studies Review* 38 (2001): 869–883.

43 D. C. Berliner, *Losing Culture. Nostalgia, Heritage, and Our Accelerated Times* (New Brunswick, Camden, Newark, New Jersey, and London: Rutgers University Press, 2020).

44 F. Davis, *Yearning for Yesterday: A Sociology of Nostalgia* (New York: Free Press, 1979).

45 A. Appadurai, *Modernity at Large. Cultural Dimensions of Globalization* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1996).

не модернізмом у меланхолійно-щемливе почуття жалю за старим, традиційним світом, що пішов у небуття в індустріальну добу, будучи перешкодою для «нового») ностальгія перетворилася на політичний інструмент або ж вдалий маркетинговий хід у багатьох дискурсах. Її використовують у програмах... — від програм правих партій до компаративних літературних студій, антропології чи девелоперських, планувальних, архітектурних стратегій, а відтак і підходів до збереження історичного/культурного спадку (e.g. Ange, Berliner, 2016; Berliner, 2020; Herzfeld, 2005; Boym, 2001; Ellin, 2001; Lowenthal, 1989, 2015/1985)⁴².

Nostos з грецької означає повернення, *algos* — страждання, біль. Ностальгія — це страждання, навіть фізичний біль, викликане невгамовним бажанням повернутися. Девід Берлінер визначає ностальгію як «...специфічну [емоційну і когнітивну] настанову щодо минулого, котре постає як незворотне, як набір публічно демонстрованих дискурсів, практик та емоцій, де давнина у певний спосіб глорифікується й розглядається як втрачена назавжди, не обов'язково передбачаючи досвід особистих спогадів» (Berliner, 2020: 21)⁴³. Невід'ємним компонентом ностальгійних споминів є емоційна складова, але водночас наголосимо на соціальному вимірі та темпоральності (пор. Sedikides, Wildschut, 2019; Davis, 1979)⁴⁴. Черпаючи сюжети з багатого резервуару соціальної пам'яті (Sedikides, Wildschut, 2019: 125–9), дискурс ностальгії, неважливо — індивідуальної чи колективної, є «особливим способом... співвіднести наше минуле з нашим теперішнім і майбутнім», тобто способом впливу на ідентичність (Davis, 1979: 31, 122). Отже, при тому, що ностальгія на позір спрямована в минуле, її дія і вплив вкорінені у контекстах теперішнього, що говорить нам набагато більше про нас самих, аніж про минуле як таке.

І звісно ж, фізичні об'єкти — об'єкти із царини матеріального (*materialities*), запахи, звуки — не просто мнемонічні позначки чи носії або контейнери історії/історій: вони можуть бути тригерами, що провокують пригадування, запускають процес спогадів, як славнозвісні тістечка мадлен в Пруста. Тропи «втраченого міста», «милих дрібничок з колишнього життя», «спільних історій чи спогадів» і т. д., тобто непрямий досвід контактів з «минулим» та акцент на емоційному сприйнятті роблять дискурс ностальгії відкритим до ретрансляцій різних інтересів, впливів і маніпуляцій, а на додачу вибудовують культурні межі, соціальні обмеження та ціннісні орієнтири і візії майбутнього в контексті важливих соціальних змін, у нашому випадку — в процесі деколонізації. Ці впливи простежуються щонайменше у двох напрямках — концептуалізації історичного/культурного спадку та ностальгії як індустрії споживання.

Свого часу Арджун Аппадурай увів в обіг термін «кабінетна ностальгія» (*armchair nostalgia*) (Appadurai, 1996)⁴⁵ для позначення ностальгії непрямого типу — ностальгії за культурою чи

46 Уже певний час тема ностальгії за втраченою (не своєю) культурою є популярною в дослідницьких колах антропологів та експертів із культурного/історичного спадку. Див., зокрема, D. C. Berliner, *Losing Culture. Nostalgia, Heritage, and Our Accelerated Times* (New Brunswick, Camden, Newark, New Jersey, and London: Rutgers University Press, 2020).

47 Див. В. Хенгістов, Кияни «захопили» пам'ятку модернізму «Квіти України», не даючи її знести. Чому це сталося і що буде далі? <https://hmarochos.kiev.ua/2021/07/13/kyyany-zahopyly-pamyatku-modernizmu-kvity-ukrayiny-ne-dayuchy-yiyi-znesty-chomu-cze-stalosya-i-shho-bude-dali/>; П. Горлач, У Запоріжжі встановили ім'я автора мозаїки — через майже 60 років після її створення, <https://suspilne.media/culture/556921-ima-avtora-mozaiki-u-zaporizzi-dozvolit-viznati-panno-pamatkou-mistectva-i-zahistiti-jogo/> (accessed May 17, 2024).

48 Питання про те, як ностальгія може чинити вплив на творення локальних спільнот, як це відбивається на розвитку міста, окремих локацій, районів, кварталів лежить поза межами цієї статті.

49 D. Berliner, "Multiple nostalgias: the fabric of heritage in Luang Prabang (Lao PDR)". *The Journal of the Royal Anthropological Institute* 18 (4) (2012): 769–786, <http://www.jstor.org/stable/23321449>.

50 Г. Співак, В Інших Світах: Есеї з культурної політики (Київ: ВД Всесвіт, 2006).

51 A. Terry, *Family Ties: Living History in Canadian House Museums* (McGill-Queen's University Press, 2015).

періодом часу, яку переживають люди, котрі не мали в тому безпосереднього особистого досвіду, але, тим не менше, відчують сентимент до них. Цією прихильністю вони завдячують впливу різноманітних медій, літератури, оповідям інших тощо⁴⁶. У перспективі культури масового споживання, кабінетна ностальгія постає сконструйованою (або зманіпульованою) в результаті комплексної взаємодії пам'яті, бажання та споживацьких навичок, які зі свого боку формують загальний культурний ландшафт доби. І якщо дослідникам це допомагає розвинути емпатію до інших культур, розуміння відповідних культурних ландшафтів і критичний погляд на ностальгічні зв'язки з минулим у певній групі чи суспільстві, то паралельно можемо вказати й на проблеми — романтизовані чи відверто сфальсифіковані уявлення про минуле або ж надто спрощене уявлення про людей і культури.

Ностальгія та її «кабінетний» підваріант лежать в основі не лише особливого сентименту до «минулого», але є серйозним мотиватором до збереження історичного/культурного спадку. Дуже часто саме ностальгійні спомини спонукають окремих людей, активістів, експертів, спільноти ставати на захист будівель, локацій, традицій і... міфів. Прикладами чому слугують кейси «Квітів України» в Києві та мозаїки на Запорізькому Головноштабі⁴⁷ і, власне, кейс музею Булгакова⁴⁸.

Ностальгічні почуття можуть впливати на те, як об'єкти культурної спадщини куруються й експонуються, а також і на те, як будуються історичні наративи (пор. Berliner, 2012)⁴⁹. Так само ностальгічний імпульс є рушійною силою у формуванні масиву спадщини — надання, позбавлення статусу історичного/культурного спадку, навіть перегляду канонів — тобто може поставати серйозним чинником творення політики історичного спадку і ширше — культурної пам'яті. Саме для підкреслення сили і впливу канону на процеси формування культурної пам'яті ми в назві вдалися до англійського can(n)on (як канон + гармата), запозичивши цей хід у Гаятрі Співак (Співак, 2006)⁵⁰.

Більш конкретний випадок — коли ностальгія, поєднуючи пам'ять, місце, емоцію і досвід переживання, стає підґрунтям для конструювання наративів пам'яті в будинках-музеях чи меморіальних будинках. За свідченням істориків, перші будинки чи оселі, переоблаштовані під музейні простори, що пов'язані з мешканцями цих будівель, з'явилися в Європі та США у 1830-х роках⁵¹ (Террі, 2015). Будинки-оселі, як вмістилища пам'яті репрезентують не тільки особистості самих мешканців, але просторово занурюють у певні історичні часи та епохи. Через демонстрацію домашнього простору, меблів, особистих речей конструюється чіткий, безпосередньо видимий, майже дотиковий, образ минулого. Більше того, як зауважує Андреа Террі, саме цим музеєфіковані оселі здатні створювати абстрактні конотації, такі як нація, колективна та/або індивідуальна ідентичність, формувати основні характеристики

52 A. Schutz, "The Homecomer". *Collected Papers II. Studies in Social Theory* (1976): 106–119.

53 M. Iacono, "Wertz and Esmée Quodbach". *The Evolving House Museum: Art Collectors and Their Residences, Then and Now*, 2024.

місцевості, де знаходиться будинок (дім-музей). Коли дім стає музеєм, він стає інструментом, за допомогою якого легко передається відвідувачам атмосфера часу та відчуття особистості, якій належали речі, яка жила в тих стінах. Дім-музей не є відокремленим від вулиці, кварталу чи міста, де він розташований. Відповідно, конструкт та зміст такого закладу музеєфікує не тільки безпосередню історію особистості, яка проживала в ньому, але й міста, яке впливало на цю особистість, або відобразилось у/на її творчості. Потрапляючи в музей, який був чийось домом, відвідувачі потрапляють в простір автентичних речей, що формує критерій достовірності побаченого. Переконливість справжніх речей, які належали людині, висока. До того ж кожна людина є носієм досвіду та відчуття дому як ментальної категорії, тому цей конструкт з легкістю інтеріоризується. Дім уособлює в собі базові критерії та риси ідентичності, самості людини. Дім, за визначенням Альфреда Шютца є «нульовою точкою» світобачення людини (Schutz, 1976)⁵². Відповідно бездомність визначається екзистенційною трагедією, а втрата дому — травмою. Домашня обстановка музеєфікованих осель приваблива тим, що водночас розпалює людську цікавість до особистого приватного життя (така собі «вуайеристична привабливість» (voyeuristic appeal)⁵³) та формує гостинне середовище, у якому можна роздивлятися предмети повсякденного побуту та історії, які через них зберігаються.

Досліджуючи будинки-музеї Андреа Террі зауважує на тому, що такі об'єкти є частиною історичної спадщини нації, народу чи місцевості, адже предметно та символічно передають історію, і почасти конструюють міфи. Будучи просторами, що сформовані за принципом «капсули часу» (ніби людина вийшла, й ось-ось повернеться в кімнату чи будинок, які на неї чекають, залишаючись незмінними від моменту, як вона відійшла), сила впливу таких музеїв висока. Поряд із ретрансляцією історичної достовірності формується й міфічна складова.

У ситуації з Літературно-меморіальним музеєм Михайла Булгакова задіяно і реалістичну і міфічну компоненти, адже простір музею є перехрестям як особистих речей письменника, так і елементів сюжетів його творів. Але проблема полягає в тому, що в будинку, де розташовано музей Булгакова, проживали інші, не менш видатні або, як мінімум, цікаві особистості. Втім, які наразі кричуще невидимі поряд з одним поселенцем. Будинок у Києві за адресою Андріївський узвіз, 13 сам по собі є не менш помітною спорудою в контексті історичної та архітектурної спадщини міста. Наразі він має статус пам'ятки архітектури, містобудування, історії (в реєстрі за № 651 — Кв. 1888). У 1880-х роках садибою за зазначеною адресою володів губернський секретар Федір Медведєв, який згодом продав ділянку Вірі Литошенко, дружині купця 2-ї гільдії Максима Литошенка. Нова господиня винаймає архітектора Миколу Гарденіна, який перебудовує садибу й реконструює прибудинкову територію. У 1902 році

54 Див. О. Савицька, «Дім, що рятує», День 127 – 128 (2021), <https://day.kyiv.ua/article/kultura/dim-shcho-ryatuye>

55 В. Некрасов, «Дом Турбиных», Новый Мир 8 (1967): 132–142, https://nekrassov-viktor.com/images/Books/Dom%20Turbinix/novy_mir_1967_08_ocr.pdf

Литошенко продає будинок Захарію Мировичу, який зі свого боку теж вніс будівничі зміни до споруди. Новий власник мав пристойний дохід від будинку, у якому він здавав у оренду житло. Власне з 1906 року в одній з квартир поселяється родина Булгакових (проживали до 1919/22 року). У 1909 році знову зміна власника будинку: новий господар архітектор Василій Листовничий (1919 року заарештований більшовиками за «контрреволюційну діяльність», помер у в'язниці), який у квартирі № 1 розташував креслярську майстерню та архітектурне бюро. Згодом будинок переходить у спадок вдові та доньці Листовничого, а у 1951 році перейде у власність советської держави, де буде облаштовано комунальні квартири. Як бачимо, будівля та ділянка довкола неї є носіями локальної спадщини, яка репрезентує, зокрема, право власності, економічні відносини тих часів та особливості володіння, розпорядження земельними ділянками і нерухомістю. Назагал слід зауважити, що архіви та історія зберегли документи, що засвідчують історію родин, які володіли будинком або проживали в ньому аж до моменту, коли в 1989 році мешканців розселили й київською владою підписано наказ про створення Літературно-меморіального музею М. Булгакова. За тривалий час історії в будинку проживало чимало різних людей, про яких збережено задокументовані дані, серед яких вже згадані вище, а також композитор і хоровий диригент Олександр Кошиць (про що свідчить меморіальна табличка на фасаді будинку), родина Глаголевих, яка (як і родина Листовничих-Кончаківських) рятувала єврейські родини під час німецької окупації міста в час Другої світової війни⁵⁴.

Історичним моментом, від якого починається міф будинку Булгакова став нарис Віктора Некрасова Дом Турбиных, який було надруковано у 1967 році в журналі *Новый мир*⁵⁵. Саме цей текст, який виразно романтизував та овіяв легендою будівлю за київською адресою, започаткував образ «дому Булгакова», витіснивши з історичної спадщини всіх решту мешканців та саму будівлю, як таку. У широкий вжиток пішла назва «Дім Булгакова», побутуючи поза офіційною назвою закладу — Літературно-меморіальний музей Михайла Булгакова. Тож варто відверто зазначити, що через виокремлення саме однієї особи, уся історія будинку та всіх його інших мешканців пішла в тінь, ба більше, взагалі стала невидимою. Остаточним фактором, який закріпив зв'язку будинку з домом стала сформована Кірою Пітоєвою концепція музею Булгакова і втілена художником Альбертом Крижопольським музейна експозиція. В основі проекту — реалізували саме ідею «дому», де жив письменник і його родина та «проживали» герої роману Біла Гвардія і п'єси Дні Турбиных, події яких помітно розгортаються в місті Києві. До «Дому Булгакова» потяглися «паломники» за славним минулим, натхненні прихильники/фанати творчості письменника та героїв його творів. Булгаков став єдинопрогопоганим «оспівувачем міста Києва початку ХХ століття», ніби не існувало Валер'яна

Підмогильного (Місто), Івана Нечуй-Левицького (Хмари), Григіра Тютюнника (День мій суботний), Володимира Винниченка (Записки Кирпатого Мефістофеля), Віктора Петрова (Домонтовича) (Дівчинка з ведмедиком), зрештою, За двома зайцями Михайла Старицького, або Свіччиного весілля Івана Кочерги. Власне, ностальгія за булгаківським Києвом — це прояв визначеної Аппадураєм «кабінетної ностальгії», яка сформувалася в читацької аудиторії завдяки популяризованим образам героїв його творів.

Ностальгія як туга за чимось відсутнім і недосяжним (а згодом і її комодифікована версія) включається у гру, коли говоримо про образ Києва періоду *Belle Époque*. У своїх текстах Булгаков вплітає образи (з) імперської уявності міста, Києва періоду *Belle Époque*, створюючи репрезентації фантасмагоричних просторів, звідки й постає Булгаківський міф Києва, котрий згодом стає одним із домінуючих. Тобто говоримо про Булгаковоцентричний наратив імперського Києва, про його незаперечну роль у формуванні матриці колоніальної уявності. Коротко зауважимо, що інші образи й наративи Києва були фізично стерті з публічної пам'яті тоталітарним колоніальним режимом: письменників знищено, книжки вилучено. Що, власне, дуже добре вкладається в концепцію епістемологічного насильства/*epistemic violence*, свого часу запропоновану Ґаятрі Співак (Spivak, 1988)⁵⁶. Епістемологічне насильство вона визначає як процес конструювання «колоніального суб'єкта» або підпорядкованого/*the subaltern*, у якому систематично заперечується здатність певних соціальних груп формувати власні епістемології, тобто *говорити своїм голосом*. Відповідно, вони не мають можливості саморепрезентації, бо позбавлені статусу суб'єкта.

Варто, однак, зауважити, що за часів СРСР ім'я Булгакова не популяризувалось, а його літературні твори тривалий час не публікувалися, оскільки режим вважав його «класовим ворогом». Лише в 1960-х роках, через довгий час після його смерті, деякі його твори були дозволені, і міф про Булгакова почав набувати контурів. Значною мірою завдяки зусиллям Віктора Некрасова, дисидента й письменника, який «відкрив» будинок на Андріївському узвозі, описаний у романі *Біла гвардія* і п'єсі *Дні Турбіних*, почав зароджуватися культ Булгакова. «Уявити місто без великого киянина Булгакова практично неможливо, вони нероздільні», — головний посил і результат.

«Музей Михайла Булгакова? Хіба? Кожен, хто хоч раз його відвідав, знає: в тому вигляді, в якому музей народився й продовжує своє існування, це музей «Білої гвардії». 9/10 на-тхненної, ностальгійної експозиції — пам'ятник не реальним мешканцям будинку, а геро-ям улюбленого роману пізньої радянської інтелігенції, передусім російської, з буквальною візуалізацією цілих його сторінок. А сама «Біла гвардія» — міф, вигаданий спершу однією

57 Ю. Макаров, Музей поручика Голіцина, <https://www.museum-ukraine.info/?p=14199> (accessed Aug 13, 2024)

58 H. Bhabha, *The Location of Culture* (L&NY: Routledge, 1994).

59 D. C. Harvey, *Critical Heritage Debates and the Commemoration of the First World War: Productive Nostalgia and Discourses of Respectful Reverence During the Centenary*. In: Silverman, H., Waterton, E., Watson, S. (eds) *Heritage in Action*. Springer, Cham (2017), https://doi.org/10.1007/978-3-319-42870-3_8

60 W. Bissel, "Engaging Colonial Nostalgia", *Cultural Anthropology* 20 (2) (2005): 215–48, <https://eticproject.wordpress.com/wp-content/uploads/2014/03/colonialnostalgia.pdf> (accessed July 18, 2024).

розгубленою людиною, а потім мультиплікований через десятиліття після смерті автора та загибелі явища, яке він поетизує», — пише публіцист Юрій Макаров⁵⁷.

Із часів «перестройки» — наприкінці 1980-х, бачимо збільшення видання та розповсюдження раніше цензурованих чи заборонених книжок, і твори Булгакова як модного, «за ново відкритого» автора масово з'являються на книжкових полицях і в Росії, і в Україні. Це зрезонувало з тодішнім антирадянським станом в країні. У ті часи певні жести вважалися модною ознакою приналежності до «совецької інтелігенції», як-от читання Булгакова чи відвідування церкви. Зокрема, «української совецької інтелігенції» як гібридного колективного суб'єкта, що постав у результаті процесів гібридизації (пор. гібридність/*hybridity* у Бгава, Bhabha, 1994)⁵⁸. Поряд із нічними кухонними розмовами про те, яким прекрасним був Київ колись, поки його не знищили «шарікови» з Булгаківської ж новели *Собаке серце* — радянська і пострадянська апропріація санкюлотів/*sans-culottes*.

Ми класифікуємо цей тип ностальгії як агресивний та інтенційний (пор. *purposeful nostalgia* у Гарві, Harvey, 2017)⁵⁹, до того ж фіксований (з психології) на нав'язаній версії минулого, подібній до фантомного болю. У 'кейс Булгакова' можна говорити й про гібридний (у сенсі змішаний) тип імперської та колоніальної ностальгії (Bissel, 2005)⁶⁰, як би дивно це не звучало. Загалом Вільям Біссел дуже добре обґрунтовує відмінність між імперською та колоніальною ностальгією. Перша направлена, так би мовити, ззовні, з колишньої метрополії. Як не парадоксально, але це явище тісно пов'язане із впливом постколоніалізму на Заході (в усіх його проявах, включно з академічним). Тобто це була форма реакції на втрату глобальної позиції або колишнього престижу, ерозії старих геополітичних ієрархій, просторових кордонів, колоніального просторового і соціального порядку, соціальних меж та ліній ідентичності. Натомість колоніальна ностальгія виникає на теренах колишньої колонії, її «носіями» є колишні колоніальні суб'єкти. Це неоднозначне явище — будь-яка спроба представити колоніальну ностальгію як суто ретроградну або реакційну виглядає в кращому випадку сумнівною (Bissel, 2005: 217). Варто, однак, сказати, що Біссел писав про Занзібар, частину колоніальної Африки, до якої від часів Франца Фанона без коливань застосовували постколоніальну оптику. Якщо нас бентежить ця неоднозначність, то поставимо запитання: «Які ідеологічні, політичні та, може, соціальні бажання висловлюють окремі особи чи групи, коли наділяють наше колоніальне минуле позитивними рисами? Чию версію минулого викликають з пам'яті «Булгаківські мадлени» чаювання на веранді музею Булгакова?».

У нашому випадку не варто мабуть шукати будь-які меланхолійні чи утопічні відтінки, тобто це навіть не ностальгія «консервативного» чи «реакційного» типу, котрі протиставляються дослідниками «продуктивному» типу ностальгії, що дає імпульс до збереження спад-

61 H. Bhabha, *The Location of Culture* (L&NY: Routledge, 1994).

62 R. Musil, "Monuments". In: *Posthumous Papers of a Living Author*. NJ: Archipelago, 1936/2006.

63 С. Шліпченко, Історія одного парку: Просторові та соціальні трансформації парку Шевченка в Києві. *Живучи в модерному місті. Київ кінця XIX – середини XX століть* (Київ: Дух і Літера, 2016).

ку, а така, що витісняє будь-які спроби активного чи критичного ставлення до минулого, і законсервовує ці нав'язані версії в сьогоденні.

Можна також твердити, що дискурс і практики ностальгії, які розгортаються довкола Булгаківського міфу Києва, а, отже, і його постаті та однойменного музею, являють собою відкладений ефект гібридності. Гібридності як ознаки продуктивності колоніальної влади:

«Гібридність є ознакою продуктивності колоніальної влади, її змінних сил і фіксованих значень; це назва для стратегічного перенаправлення процесу у зворотному напрямі — домінування через заперечення (тобто продукування селективних ідентичностей, які убезпечують «чисту» і оригінальну ідентичність влади). Гібридність є переоцінкою прийняття колоніальної ідентичності через повторення дискримінаційних ефектів ідентичності. Вона демонструє необхідну деформацію і переміщення всіх місць дискримінації та домінування», — пише Бгава (Bhabha, 1994: 160)⁶¹.

3. БУДИНОК І ПАМ'ЯТНИК

*If I go, there will be trouble
And if I stay it will be double
So, you gotta let me know
Should I stay or should I go?*

The CLASH

Будинки і пам'ятники — два відмінних типи об'єктів, задумані працювати по-різному, але обидва в той чи інший спосіб включені у творення масиву культурного/історичного спадку, і, відповідно, культурної пам'яті.

Пам'ятники в значно більшій мірі, ніж пам'ятки, є інструментами політичного, їхня «скупність» працює подібно до культурного архіву, а включення до масиву історичного/культурного спадку (надання «статусу») і, відтак збереження, є формою контролю «національного наративу». Присутність пам'ятників робить простори міста ідеологічно зарядженими. Достатньо маленької іскри, щоб з режиму «невидимості» (як писав Роберт Музіль: немає речі більш непомітної, аніж пам'ятник)⁶² чи режиму stand-by (у якому перебуває, наприклад, пам'ятник Шевченку в київському парку (пор. Шліпченко, 2016: 18–47)⁶³ пам'ятник актуалізував свою політичну і символічну присутність. І йдеться не про «фізичну присутність» як таку, адже порожній п'єдестал як «присутність відсутності»/présence de l'absence (за Жаком Дерріда) провокує, стає місцем, де можуть постійно з'являтися нав'язливі «привиди минулого». Викликати чи актуалізувати присутність пам'ятника в публічному просторі як певно-

64 Більше чотирьох десятиліть тому Розалінд Краусс радикально переглянула зв'язки між скульптурою, архітектурою і ландшафтом, визначивши їх як «розширене поле»/expanded field. R. Krauss, Sculpture in the Expanded field. In: Hal Foster, ed. *The Anti-Aesthetic. Essays on Postmodern Culture* (Seattle: Bay Press, 1983): 31–42. Спираючись на історію пам'ятників, вона продемонструвала, що скульптура як така розчинялась у виробництві контексту, згущенні простору та переконфігурації землі.

65 “Der moderne Denkmalkultus, sein Wesen, seine Entstehung” (Vienna, 1903) — англійський переклад: A. Riegl, “The Modern Cult of Monuments: Its Character and its Origin”. M. Hays, ed. *Oppositions Reader: Selected Essays* (NY: Princeton Architectural Press, 1998): 621–654.

го мистецького чи політичного висловлювання можна через політичну акцію/дію: встановлення, вилучення/демонтаж — знищення чи переміщення до «депозитарію» на зберігання, офіційні церемонії, протест тощо; мистецьку акцію/дію: мистецьку апропріацію і відтак рефреймінг як переосмислення «інтенції» до встановлення (в Ріглевому сенсі), реконтекстуалізацію⁶⁴ (як підвиди концептуальної конструкції «неомонументу») тощо; а також через присутність пам'ятника в медіа — згадка у зв'язку з певними подіями/акціями, фон для подій/акцій тощо. Останнім моментом ми часто нехтуємо, але саме тут для сучасного мистецтва і критики відкривається можливість час від часу привертати увагу публіки до значущих (а інколи й не дуже) тем, і тоді пам'ятник працює як соціальна критична конструкція або ж як комунікаційна платформа.

На відміну від пам'ятників, чий привід для встановлення може піти в небуття (пор. інтенційний — неінтенційний пам'ятник, Riegl, 1903/1998)⁶⁵, будинки споруджуються і міста розплановуються з прицілом не на одну генерацію, а ‘на віки’. Тривалість у часі забезпечується перепристосуванням/*adaptive reuse* або реапропріацією — адаптацією архітектурного об'єкта/простору до вимог, потреб чи бажань його нових користувачів. Власне так працює архітектура. Тому й архітектурні об'єкти та міські простори перебувають у постійному русі — їхні функції та значення, фізична форма змінюються з плином часу. Як ‘контейнери’ чи носії пам'яті архітектурні об'єкти можуть мати статус пам'яток чи бути музеями. І в такій своїй ролі також являти собою частину символічного ландшафту.

Домівки, оселі, які стають музейними просторами припиняють своє утилітарне функціонування, але залишають свій символічний і семантичний зміст. Поставши музеями, вони переосмислюються, реконтекстуалізуються та реінкарнують у собі місцеві та/або національні символи. Це політичне питання, у якій ідеологічній та культурній оптиці через них репрезентуватиметься соціальна історія, як функціонуватиме колективна пам'ять. Контроверсійні постаті в історії та літературі, власне ким був Міхаїл Булгаков, не повинні вилучатися з вивчення та дослідження, але в контексті націєтворення, що проходить у деколонізаційній парадигмі варто виважено підходити до їхньої репрезентації та присутності в сучасних контекстах. Дома-музеї здатні виступати і джерелами, і ретрансляторами історій, формувати досить відчутну «причетність» до історичних постатей і подій тих часів, за яких вони жили. Дім-музей стає конструктором впізнаваності місцевості/міста, вони взаємоповнюють одне одного. Завдяки таким рисам домівки як первинного простору, носія базової ідентичності людини садиби-музеї переконливі і сенситивні, здатні показати людину в співмірному для відвідувача просторі повсякдення.

66 J-F. Lyotard, *La Condition Postmoderne: Rapport sur le Savoir* (Paris : Les Éditions de Minuit, 1979).

67 Див. зокрема офіційні документи Генеральної Асамблеї ООН від 9/08/2016 про права на культурну спадщину у стосунку до прав людини A/71/317 (accessed Nov 14, 2024).

68 M. Tlostanova, W. Mignolo, *Learning to Unlearn: Decolonial Reflections from Eurasia and the Americas* (Columbus: The Ohio State UP, 2012).

Сьогоднішній стан деколонізації (пор. *la condition postmoderne*, Lyotard, 1979)⁶⁶ передбачає масштабну зміну символічного ландшафту. Демонтаж чи вилучення окремого об'єкта (одного «пушкіна» чи одного «леніна»), заміна «герба» на «тризуб» тут нічого не вирішує. Спитаємо себе: чи встановлення пояснювальної таблички біля пам'ятника чи порожнього п'єдесталу здатне передати всю складність процесів деколонізації, переосмислення рамок ідентичності та переписування історії?

4. НАШІ ВИСНОВКИ

У наборі «концептуальних інструментів» роботи з культурною спадщиною є така позиція, як «відмова від культурного спадку»/*renunciation*⁶⁷. Тобто, скажімо, у процесі деколонізації суспільство може відмовитися від певних елементів культурного спадку, котрі на прямому асоціюються з його колоніальним минулим. Відмовитися від спадку можливо також і з етичних міркувань, коли цей спадок викликає ретравматизацію або пов'язаний із негативними спогадами. Але чи не буде це чимось на кшталт витіснення/*Verdrängung*? Напевне, як приватна особа ви можете не приймати небажаний спадок, однак, у випадку, коли ви маєте справу зі збудованим довкіллям та ще й символічним простором (з усіма їхніми нашаруваннями), вочевидь, просто так «відмовитися» не вийде. Навіть така опція, як публічна заява про відмову потягне за собою якісь дії. Стратегія деколонізації передбачає переосмислення не лише символічних ландшафтів та «успадкованого» минулого, а й системи важливих для громади цінностей для розбудови майбутнього. За позірною патетикою слів стоїть непросте завдання «вчитись розумуватись»/*learning to unlearn* (Mignolo, Tlostanova, 2012)⁶⁸ — стратегія і концептуальний підхід з набору деколоніальної теорії. Одним із важливих елементів є *delinking* — відокремлення або відключення від колоніальних структур та епістемологій. І паралельно — відкриття-відновлення того, що було втрачено через колоніальну політику епістемологічного насильства, тобто вбивства знань (у фігуральному та буквальному сенсі), замовчування, знищення або знецінення власної епістемології. Це довготривалий (можливо, навіть, відкритий) процес підважування канонів та вкорінених «істин» (щось на кшталт *Durcharbeiten*/пропрацювання, якщо ми вже так зачепились за Фрейда): переписування історії, деконструкції міфів і наративів та переосмислення цінностей і способів їх формулювання, нав'язування та розповсюдження, у якому присутні академічний, «популярний» (не тільки на рівні роботи з громадською думкою, але й на рівні структур повсякдення) та матеріальний виміри.

Отже, підсумуємо. Можемо твердити, що імперський наратив Києва є наслідком комплексної політики «насильницького ототожнення», а не звичного для постколоніальних студій «іншування», і привласнення як позбавлення і відбирання права на власну історію та спадщину: культурну, історичну, архітектурну тощо. Тобто силуване ототожнення (знищення чи поглинання ідентичності) та привласнення чужого права на спадщину є генеральною лінією російської колонізаційної стратегії щодо України. Відповідно, бачимо зміни просторової диспозиції та її символічних акцентів. Замість визначених параметрів зсередини ззовні — заблюреність границь і провінціалізація: Москва і С.-Петербург постають як колоніальні центри, натомість Київ стає периферією — одним із губернських міст, попри його статус потужного паломницького центру чи «нового/другого Єрусалиму». Імперський наратив Києва оприявнювався зокрема через символічний ландшафт і політики простору та архітектурної репрезентації. Водночас образ Києва у творах Булгакова ретранслює ландшафти пам'яті, витворені російською культурою, міцно вкорінені в символічну матрицю колоніальної уявності. Ностальгія як туга за чимось відсутнім і недосяжним (а згодом і її комодифікована версія) включається в гру, коли говоримо про образ Києва періоду *Belle Époque*. У своїх текстах Булгаков вплітає образи (з) імперської уявності міста, Києва періоду *Belle Époque*, створюючи репрезентації фантасмагоричних просторів, звідки й постає Булгаківський міф Києва, котрий згодом стає одним із домінуючих. Тобто говоримо про Булгаковоцентричний наратив імперського Києва, про його незаперечну роль у формуванні матриці колоніальної уявності. А той факт, що інші образи й наративи Києва були фізично стерті з публічної пам'яті тоталітарним колоніальним режимом, дуже добре вкладається в концепцію епістемологічного насильства. Власне, ностальгія за булгаківським Києвом — це прояв визначеної Аппадуром «кабінетної ностальгії», яка сформувалася в читацької аудиторії завдяки популяризованим образам героїв його творів. Ми класифікуємо цей тип ностальгії як агресивний та інтенційний, до того ж фіксований (з психології) на нав'язаній версії минулого, подібній до фантомного болю. Це ностальгія, що витісняє будь-які спроби активного чи критичного ставлення до минулого, і законсервовує ці нав'язані версії в сьогоденні. Можна також твердити, що дискурс і практики ностальгії, які розгортаються довкола Булгаківського міфу Києва, а, отже, і його постаті та однойменного музею, являють собою відкладений ефект гібридності як ознаки продуктивності колоніальної влади.

Музей, який називають домом, є носієм і ретранслятором особливої аури особистості, створюючи відвідувачам атмосферу ілюзії безпосередньої присутності в просторі життя людини. Київський музей, який носить ім'я письменника Булгакова, попри офіційну відсутність в назві слова «дім», стійко асоціюється і йменується в широкій публіки саме «домом

Булгакова». Цьому сприяє сама назва закладу — Літературно-меморіальний музей Михайла Булгакова, але передусім — концепція та оформлення експозиції, які чітко сфокусовані на дизайні під оселю письменника та звернені до сюжету його творів і контroversійних героїв роману *Біла гвардія* та п'єси *Дні Турбіних*. Музей Булгакова аж ніяк не належить до третіх місць/«third spaces», що загалом мають позитивні конотації і де відбувається зустріч-змішування культур колонізатора і колонізованого (Bhabha, 1994; Cooper, 2005), у такий спосіб знімаючи напругу бінарності⁶⁹. Було б справедливим повернути місту історію всього будинку за київською адресою «Андріївський узвіз, 13», адже і сама будівля, і її власники різних історичних часів, і мешканці та їхні особисті історії сукупно формують значно об'ємнішу та глибшу матерію міста, яке цілеспрямовано провінціалізувалося колонізаційною політикою Російської імперії, а згодом і московською владою Радянського Союзу. У такому підході постать Булгакова не викреслюється з історії Києва, з історії літератури, але знімається надмірна пріоритезація та фетишизація його ролі та значення. Наразі навіть ім'я письменника, яке транслітероване командою музею за сучасними правилами походження чи культурної приналежності його носія, засвідчує точно не українську ментальну чи культурну самоідентичність письменника: Михайл. Принаймні, це чесно. Михайл. Не Михайло.

Пам'ятники, монументи, меморіальні музеї і комплекси, а також окремі будинки та споруди, силуети міста та ландшафти є матеріальними втіленнями і просторизацією наративу та інструментами політичного: їхня сукупність працює подібно до культурного архіву, а включення до масиву історичного/культурного спадку (надання «статусу») і, відповідно, збереження, є формою контролю «національного наративу». Тому, переглядаючи власне наратив, ми маємо формувати й переглядати канон — а це вже територія історичного/культурного спадку. І відтак, питання нашої культурної пам'яті.

REFERENCES

- Anderson, B. *Uyavleni spilnoti*. Kyiv: Kritika, 2001.
- Nevzorov, V., red. *Palomnik Kievskij*. Kiev: Skaj Hors, 2009.
- Nekrasov, V. "Dom Turbinyh". *Novyj Mir* 8 (1967): 132–142, https://nekrassov-viktor.com/images/Books/Dom%20Turbinih/novy_mir_1967_08_ocr.pdf
- Spivak, G. *Inshih Svitah: Eseyi z kulturnoyi politiki*. K.: VD Vsesvit, 2006.
- Tolochko, A. *Kievskaya Rus i Malorossiia v XIX veke*. Kiyiv: Laurus, 2012.
- Shlipchenko, S. "Istoriya odnogo parku: Prostorovi ta socialni transformaciyi parku Shevchenka v Kiyevi". *Zhivuchi v modernomu misti*. Kiyiv kincya XIX – seredini XX stolit. Kiyiv: Duh i Litera, 2016.
- Shlipchenko, S. "«Moj adres ne dom i ne ulica»: Pro imperskij radyanskij narativ v arhitekturi i mistoplanuvanni ta politiku kolonizaciyi", 2022, <https://ua.boell.org/uk/2022/06/09/moy-adres-ne-dom-y-ne-ulytsa-pro-imperskyy-radyanskyy-naratyv-v-arkhitekturi-i> (accessed Aug 21, 2024).
- Shlipchenko, S. "Chari j paradoksi istoricizmu". *Studiya mistectvoznavchi*. 3 (27) (2009): 7–19. https://sm.etnolog.org.ua/download/pdf/sm_2009_3.pdf
- Ange, O., and D. Berliner, eds. *Anthropology and Nostalgia*. New York: Berghahn, 2016.
- Appadurai, A. *Modernity at Large. Cultural Dimensions of Globalization*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1996.
- Barthes, R. *Mythologies*. NY: FARRAR, STRAUS & GIROUX, 1972/1991.
- Bauman, Z. *Retrotopia*. Cambridge: Polity Press, 2017.
- Berliner, D.C. *Losing Culture. Nostalgia, Heritage, and Our Accelerated Times*. New Brunswick, Camden, Newark, New Jersey, and London: Rutgers University Press, 2020.
- Berliner, D. "Multiple nostalgias: the fabric of heritage in Luang Prabang (Lao PDR)". *The Journal of the Royal Anthropological Institute* 18 (4) (2012): 769–786.
- Bhabha, H. *The Location of Culture*. L&NY: Routledge, 1994.
- Bissel, W. "Engaging Colonial Nostalgia", *Cultural Anthropology* 20 (2) (2005): 215–48, <https://eticproject.wordpress.com/wp-content/uploads/2014/03/colonialnostalgia.pdf>
- Bukowski, C. *A Little Book of Essential Quotes on Life, Art, and Love*. Little Books of Wisdom. Independently published, 2021.
- Cameron, L. J. *Openings: A Meditation on History, Method, and Sumas Lake*. Montreal: McGill-Queen's University Press, 1997.
- Cooper, F. *Colonialism in question: theory, knowledge, history*. Berkeley: University of California Press, 2005.
- Cubitt, J. *Imagining Nations*. Manchester UP, 1999.

- Davis, F. *Yearning for Yesterday: A Sociology of Nostalgia*. New York: Free Press, 1979.
- De Certeau, M. *The Practice of Everyday Life*. Berkeley, LA, London, 1988.
- Duncan, Nancy & Duncan, J. "Doing Landscape Interpretation". *The SAGE Handbook of Qualitative Geography*, 2009, https://www.academia.edu/51208238/Doing_Landscape_Interpretation
- Edensor, T. "National Identity and the Politics of Memory: Remembering Bruce and Wallace in Symbolic Space". *Environment and Planning. Society and Space* 15 (2) (1997): 175–194, https://www.researchgate.net/publication/248881445_National_Identity_and_the_Politics_of_Memory_Remembering_Bruce_and_Wallace_in_Symbolic_Space
- Ellin, N. Thresholds of fear: Embracing the urban shadow. *Urban Studies Review* 38 (2001): 869–883.
- Garsha, J. Red Paint: The Defacing of Colonial Structures as Decolonization. *Transmotion* vol. 5, № 1 (2019): 76–103.
- Harrison, R. *Heritage: Critical Approaches*. Routledge, 2013.
- Harvey, D.C. "Critical Heritage Debates and the Commemoration of the First World War: Productive Nostalgia and Discourses of Respectful Reverence During the Centenary". In: Silverman, H., Waterton, E., Watson, S. (eds) *Heritage in Action*. Springer, Cham, 2017, https://doi.org/10.1007/978-3-319-42870-3_8
- Herzfeld, M. *Cultural Intimacy: Social Poetics in the Nation-state*. London: Routledge, 2005.
- Hoare, L. *Disgraced: Whither Vienna's Monument to Karl Lueger?* 2021, <https://k-larevue.com/en/disgraced-whither-viennas-monument-to-karl-lueger/>
- Iacono, M. Wertz and Esmée Quodbach *The Evolving House Museum: Art Collectors and Their Residences, Then and Now*, 2024.
- Krauss, R. Sculpture in the Expanded field. In: Hal Foster, ed. *The Anti-Aesthetic. Essays on Postmodern Culture*. Seattle: Bay Press (1983): 31–42.
- Lord Byron Childe Harold's Pilgrimage, Canto II. *Genius*, <https://genius.com/Lord-byron-childe-harolds-pilgrimage-canto-2-annotated> (accessed July 24, 2024).
- Lowenthal, D. Nostalgia Tells It like It Wasn't. *The Imagined Past: History and Nostalgia*, edited by M. Chase and C. Shaw. Manchester, NH: Manchester UP (1989): 18–32.
- Lowenthal, D. *The Heritage Crusade and the Spoils of History*. London: Viking Press, 1997.
- Lowenthal, D. *The Past is a Foreign Country*. 2nd ed. Cambridge: Cambridge UP, 1985/2015.
- Lynch, K. *The Image of the City*. The MIT Press, 1964/1988.
- Liotard, J-F. *La Condition Postmoderne: Rapport sur le Savoir*. Paris : Les Éditions de Minuit, 1979.
- Moore, D. Is the Post- in Postcolonial the Post- in Post-Soviet? Toward a Global Postcolonial Critique. *PMLA. Special Topic: Globalizing Literary Studies*. Vol. 116, № 1 (2001): 111–128, https://www.academia.edu/70342472/Is_the_Post_in_Postcolonial_the_Post_in_Post_Soviet_Notes_Toward_a_Global_Postcolonial_Critique
- Musil, R. *Monuments*. In: *Posthumous Papers of a Living Author*. NJ: Archipelago, 1936/2006.

- Riasanovsky, N. *Russian Identities: A Historical Survey*. Oxford & NY: Oxford UP (2005): 132–46.
- Riegl, A. The Modern Cult of Monuments: Its Character and its Origin. In: M. Hays, ed. *Oppositions Reader: Selected Essays*. NY: Princeton Architectural Press (1998): 621–654.
- Schorske, C. *Fin-De-Siecle Vienna: Politics and Culture*. London : Vintage;
- Stock, B. (1993) Reading, Community and a Sense of Place. In: Duncan, J.S., & Ley, D. (Eds.). *Place/Culture/Representation* (1st ed.). Routledge, 1980.
- Schutz, A. The Homecomer. *Collected Papers II. Studies in Social Theory* (1976): 106–119.
- Spivak, G. C. Can the Subaltern Speak? In: C. Nelson, & L. Grossberg (Eds.), *Marxism and the Interpretation of Culture*. Urbana/Chicago: University of Illinois Press, 1988.
- Terry, A. *Family Ties: Living History in Canadian House Museums*. McGill-Queen's University Press, 2015.
- Tlostanova, M., Mignolo, W. *Learning to Unlearn: Decolonial Reflections from Eurasia and the Americas*. Columbus: The Ohio State UP, 2012.
- Watkin, D. *A History of Western Architecture*. Laurence King Publishing; 6th ed., 2015.

Svitlana Shlipchenko

PhD in Philosophy,
Senior Research Fellow,
Skovoroda Institute of Philosophy,
National Academy of Sciences
of Ukraine, Kyiv

svitlana.shlipchenko@gmail.com

Alla Petrenko-Lysak

PhD in Sociology,
Associate Professor,
Department of Sectoral Sociology,
Faculty of Sociology,
Taras Shevchenko National
University of Kyiv, Kyiv

allapely@gmail.com,

«Bulgakov Case» THE CAN(N)ON AND THE CONTEXT

The figure of Mikhail Bulgakov remains highly controversial in contemporary Ukraine. The spectrum of attitudes towards this author spans from extreme admiration for his literary contributions and his role in the literary history of Russia, the Soviet Union, and Ukraine collectively, to strong criticism regarding his significance specifically for Ukrainian literature and culture. Bulgakov never positioned himself as a Ukrainian writer (not even as a «writer from Ukraine»), thus his connection to the Ukrainian context and his place in the Ukrainian literary canon are highly problematic.

Discussions about the appropriateness of preserving and promoting his literary legacy gained momentum after the annexation of Crimea in 2014 and resurfaced with renewed intensity following Russia's full-scale invasion of Ukraine in 2022. This has sparked heated debates in both public and professional discourse. The issue is further intensified by the decolonization process currently unfolding in the country. Consequently, Bulgakov, as a writer who embraced and clearly represented imperial values in his work, has become the focal point of passionate discussions regarding his continued presence in contemporary Ukrainian culture.

«The Bulgakov case» appears to be perfectly tailored for analyzing the changes in Ukrainian cities' symbolic landscape and public spaces today. This paper explores how decolonization affects current practices and «conceptualizations» of heritagization, de-heritagization, and re-heritagization (Harrison, 2013), and how these processes are approached on both institutional and popular levels. Starting with an analysis of how imperial imagery emerged and shaped the «Kyiv myth» and the overall image of Kyiv, to which Bulgakov contributed and which he zealously retransmitted, the paper will examine the role the «Bulgakov myth» still plays in heritagization as decolonization processes gain momentum. Finally, we will analyze possible ways of working with different groups of objects – monuments, and buildings – as part of the heritagization process, i.e., constructing a body of historical and cultural memory in contemporary Ukraine.

Keywords: decolonization, historical/cultural heritage, symbolic landscape, «Kyiv myth», imperial narrative, matrix of colonial imagination, nostalgia, colonial subject.

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

Ольга Гуль,

кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії середніх віків Інституту українознавства ім. Івана Крип'якевича Національної академії наук України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0648-104X>

1 L. Charewiczowa, *Kłęski zaraz w dawnym Lwowie* (Lwów, 1930): 5.

2 A. Walawender, *Badania kłesk elementarnych (metoda i znaczenie)* (Lwów, 1931); A. Walawender, *Kronika kłesk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1450–1586*. T. 1, *Zjawiska meteorologiczne i pomory (z wykresami)*, przedmowę napisał F. Bujak (Lwów, 1932); A. Walawender, *Kronika kłesk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1450–1586*. T. 2, *Zniszczenia wojenne i pożary*, przedmowę napisał F. Bujak (Lwów, 1935).

3 A. Karpiński, *W walce z niewidzialnym wrogiem. Epidemie chorób zakaźnych w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku i ich następstwa demograficzne, społeczno-ekonomiczne i polityczne* (Warszawa, 2000).

4 A. Karpiński, E. Nowosielska, *Pożary w miastach Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku i ich następstwa ekonomiczne, społeczne i kulturowe* (Warszawa, 2021).

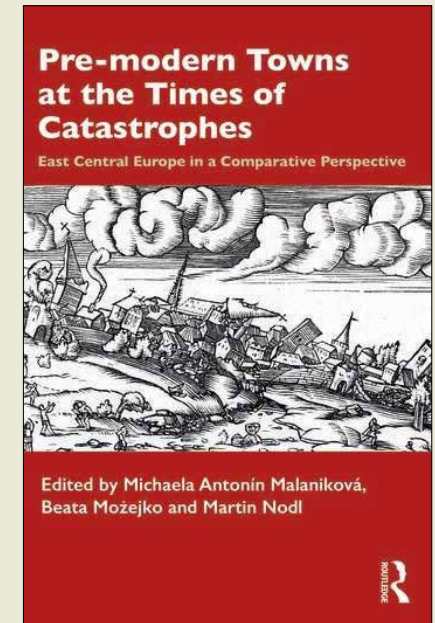
DOI 10.15407/mics2025.01.164
УДК 94(4-191.2-11)

 Creative Commons – Attribution-ShareAlike 4.0 International – CC BY-SA 4.0

Рес.: Ранньомодерні міста в часи катастроф: Центральна-Східна Європа у порівняльній перспективі (*Pre-modern Towns in the Times of Catastrophes: East Central Europe in a Comparative Perspective*, Edited by Michaela Antonin Malanikova, Beata Możejko, Martin Nodl. New York, 2024)

«Вогонь знищував тільки майно людей, але не їх самих, натомість найрозпаленіші гармати і мушкети не метали так смертоносних куль, як тоді ще не досліджені, а знані тільки своїми страшними наслідками зарази...», – так у 1930 р. львівська дослідниця Луція Харевічова у вступі до своєї монографії, присвяченої епідеміям у давньому Львові, пояснювала актуальність свого дослідження і вказувала, що міська громада відчуває наслідки епідемій значно довше і глибше, ніж результати облог, штурмів чи пожеж¹. Епідемії і стихійні лиха віддавна були предметом дослідження істориків, зокрема, у міжвоєнний період у Львівському університеті їх досліджували представники школи суспільно-економічної історії професора Францішека Буяка – згадана Луція Харевічова, а також Антоній Валавендер². Цій тематиці присвятив свої наукові дослідження також варшавський історик Анджей Карпінський. У 2000 р. він опублікував працю «W walce z niewidzialnym wrogiem. Epidemie chorób zakaźnych w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku i ich następstwa demograficzne, społeczno-ekonomiczne i polityczne»³, а у 2021 разом з Ельжбетою Новосельською видав монографію та каталог, присвячені тематиці пожеж у польських містах, а також їхнім економічним, суспільним і культурним наслідкам⁴.

Нові виклики на території Центрально-Східної Європи пов'язані з пандемією COVID-19, а також військова агресія проти України, довготривала окупація значної частини її території і цілковите знищення багатьох міст стали причиною переосмислення історичних подій, пов'язаних із катастрофічними і кризовими ситуаціями в містах, тому авторитетні дослідники із Центрально-Східної Європи, які представляють осередки, що досліджують соціокультурні відносини в міському середовищі, поставили перед собою завдання дослідити, як у період середньовіччя та ранньомодерного часу представники окремих міст долали катастрофи – кризові ситуації, стихійні лиха, природні катаклізми чи військові облоги. Автори підійшли до досліджуваних тем передусім з історичної перспективи, де це було можливо також

використовували міждисциплінарні підходи, зокрема методи історичної демографії, історичної географії, археології чи теорії літератури.

Європейська цивілізація — це цивілізація міст, і в історії кожного міста важливе значення відігравали природні катаклізми й катастрофи. Об'єктом дослідження в цьому опрацюванні обрано різноманітні катастрофи, що мали вплив на все міське суспільство, — як, наприклад, висока смертність, спричинена епідеміями, пожежами чи повенями. Політичні конфлікти мали величезний вплив на міста — війни призводили до руйнувань і знищення інфраструктури, а також до голоду та безкарних убивств. Демографічні кризи, що зазвичай спостерігалися після катастроф, мали довготривалий вплив на економіку міст. Основна увага опрацювання зосереджена на реакції міського населення, міських корпорацій та окремих осіб на кризові ситуації. У праці насамперед розглянуто, у який спосіб люди намагалися впоратися з наслідками катастроф. Водночас автори ставили перед собою питання, чи були середньовічні міські суспільства стійкими до катастроф і різноманітних криз, тобто чи були вони здатними долати наслідки криз і катастроф не лише в довгостроковій, але й у короткостроковій перспективі.

У розділі «Руйнація міста в інтерпретації східнослов'янських літописів XIII ст.» («The destruction of the city in the interpretation of the 13th century East Slavic letopies») професор Університету Палацького у м. Оломоуці (Чехія) Їтка Комендова⁵ насамперед звертає увагу на дещо відмінне трактування терміна «катастрофа» у східнослов'янських літописах. Якщо західноєвропейські хроністи для опису ситуацій, що спричиняли значні негативні наслідки для суспільства, використовували термін «*calamatis*» («катастрофа») чи «*periculum*» («небезпека»), то на сторінках давньоруських літописів вживали слово «біда» або ж «Боже покарання». Слово ж «катастрофа» на східнослов'янських землях почали вживати лише в період Нового часу як запозичення з німецької мови.

Середньовічна Русь була специфічним середовищем. На відміну від католицької Європи, згадки про негативні події в Київській Русі мають виразно апокаліптичне трактування, вони зазвичай сприймалися, як Божа кара за попередні гріхи, тому в порятунку від трагедій треба було надіятися тільки на Бога. Однак у плані подолання катастроф середньовічна Русь не відрізняється від Західної Європи. Авторка детально аналізує оповіді про катастрофи (стихійні лиха, голоди, повені, пожежі, напади ворожих військ) із трьох літописів — «Першого новгородського літопису» про навалу монголо-татар 1238 р., «Лаврентіївського літопису» про стихійні лиха, неврожаї і голод, що вразили Київ у 1230 р., а також «Галицько-Волинського літопису» про пожежу м. Холм у 1256 р., звертаючи увагу на детальний опис «знаків із неба», що їх супроводжували — сильний землетрус, сонячне затемнення, незвичні оптичні явища в атмосфері).

6 P. Oliński. <https://scholar.google.pl/citations?user=68wAxdMAAAJ&hl=pl&oi=ao>

7 M. Nodl. https://scholar.google.pl/scholar?hl=pl&as_sdt=0%2C5&q=martin+Nodl&btnG=

8 P. Samól. <https://scholar.google.pl/citations?hl=pl&user=iFJQdl0AAAAJ>

Розділ професора Університету Миколая Коперника Пйотра Олінського⁶ «Про позитивний вплив штормів: приклади міст Ганзейського союзу» («On the beneficial effects of storms: Examples from Hanseatic towns») присвячена кліматичним катастрофам. Автор зосередив свою увагу на питанні, як впливали шторми на південне узбережжя Балтійського моря. У період середньовіччя люди боялися штормів і буревіїв, а літописці зафіксували інформацію про шкоду, завдану цими катаклізмами, — шторми спричиняли руйнування будівель у містах, нищили кораблі в портах, затоплювали будинки й були причиною загибелі значної кількості людей. Однак, як вказує історик, деякі шторми мали позитивний вплив на екосистему й навіть приносили користь навколишньому середовищу в довгостроковій перспективі, наприклад, унаслідок них створювалися нові транспортні шляхи. Так було після шторму 1304 р., який змінив ситуацію з комунікацією м. Штральзунд. У свою чергу в XIV–XV ст. в районі Гданської затоки відбулися зміни навколишнього середовища, спричинені погодними умовами, зокрема утворилася Віслинська коса — 96-кілометровий піщаний насип, що захищав територію Балтійського узбережжя від нещадної сили моря.

Науковий співробітник Чеської академії наук Мартін Нодл⁷ у розділі «Епідемія у Празі 1380 року: катастрофа і нормальність» («The Prague plague of 1380: Catastrophe and normality») намагається відповісти на питання, який вплив на життя Старого і Нового міста Праги мала епідемія чуми 1380 р. В історії Чеського королівства XIV–XV ст. ця епідемія вважається найбільш трагічною подією. Однак, за підрахунками автора, порівняно з рівнем смертності в західноєвропейських містах під час епідемії чуми 1347–1351 рр. (40–50%), смертність у Празі в 1380 р. була набагато нижчою (померло не більше 10% населення). На основі доступних джерел, автор показує, що життя міста не зупинялося в жодному аспекті. Незважаючи на пандемію, Празький університет та міська рада діяли у звичному режимі, імміграція до міста також відбувалася у звичному обсязі, не зменшилася також економічна діяльність міщан (операції купівлі-продажу нерухомості та надання кредитів). Прага досить легко впоралася з епідемією чуми й змогла швидко відновити попереднє становище, що свідчить про резильєнтність її населення, тобто його здатність впоратися з соціальними, економічними та психологічними наслідками трагедії.

Пйотр Самуль⁸ з Гданської Політехніки в розділі «Нові дані про воєнні дії гуситів в околицях Гданська наприкінці літа 1433 року» («The novel findings about the Hussite's warfares in the Gdańsk/Danzig surrounding in the late summer of 1433») досліджує вплив воєнних заворушень та облоги на життя середньовічного Гданська влітку 1433 р. На основі досі неопрацьованих архівних матеріалів автор висвітлив найважливіші етапи та перебіг кампанії гуситського війська на території Помор'я, зокрема, зазначив, що 1 вересня гуситське військо

9 J. Doležel. https://scholar.google.pl/scholar?hl=pl&as_sdt=0%2C5&q=Ji%C5%99%C3%AD+Dole%C5%BEel+&btnG=

10 M. Grulkowski. https://scholar.google.pl/scholar?hl=pl&as_sdt=0%2C5&q=marcin+grulkowski&btnG=

підійшло до Гданська, спаливши по дорозі Пруш, а також, ймовірно, Хмільники/Гоппенбрух і Оруню/Огру — села, що належали гданським можновладцям. На основі даних податкового реєстру, автору вдалося прослідкувати масштаби руйнувань місцевостей, що знаходилися навколо Гданська у 1433–1434 рр., зокрема, згідно з його дослідженням, серед 50 приміських сіл, 35 було спалено. Дослідження доповнене оригінальними картографічними зображеннями, що значно полегшують сприйняття тексту. Гуситська навала позначилася також на долі «Молодого міста», яке входило до складу середньовічної агломерації Гданська. «Молоде місто», локація якого відбулася найпізніше (у 1380 р.), було значно меншим від «Головного міста» і «Старого міста», тому, не маючи відповідних фортифікаційних споруд, найбільше постраждало від навали гуситських військ. Після подій 1433 р. його популяція зменшилася на 45%, а у 1455 р. під час наступу Тевтонських військ на гданську агломерацію його ліквідовано.

Розділ чеського дослідника Їржі Долежела⁹ «Якуб Голуб та його родина: життя та економічна діяльність міщан міста Брно в першій половині XV ст.» («Jakub Holub and his relatives: On the life and economic strategies of the burghers of the Brno urban region in the first half of the 15 century») присвячений долі окремої людини в неспокійний час. Якуб Голуб був міщанином м. Тиснов, під час гуситських воєн він переїхав у більш безпечне місто Брно, де й провів буремні часи. Автор на основі біографічних даних середньовічного міщанина пробує показати як активна особистість може в період військових заворушень та економічної кризи використати ситуацію і вийти на набагато вищий рівень життя. Якуб Голуб займався торгівлею, володів винницями, окрім того, вигідно здавав в оренду свою нерухомість, завдяки чому й міг у досить короткий строк стати одним із найбагатших міщан Брно, не належачи при цьому до міської влади. Його дружина Дорота Младкова, яка походила з родини дрібної шляхти, після його смерті займалася примноження його майна, щоб наприкінці життя заповісти цей маєток синам своєї сестри, забезпечивши таким чином економічне процвітання своєї родини. Доля Якуба Голуба та його родичів є доказом того, що навіть політично та економічно складні часи могли створити сприятливі умови для людей, які вміли скористатися з них і забезпечити економічне процвітання для себе та своїх родин.

Працівник Польської академії наук, професор Марцін Грулковський¹⁰ у дослідженні «Пожежа журавля у Гданську 1442 р.: правові та фінансові питання, пов'язані з утриманням фортифікаційних споруд у великому пруському місті в період пізнього середньовіччя» («The 1442 fire of the Crane in Main Town of Gdańsk: legal and financial issues connected with maintaining fortifications in the great Prussian city in the late Middle Ages») звертає увагу на постійну загрозу пожеж у середньовічних містах. У 1442 р. пожежа зачепила одну з найваж-

11 B. Możejko. <https://scholar.google.pl/citations?user=KR3iXMcAAAJ&hl=pl&oi=ao>

12 P. Łozowski. https://scholar.google.pl/scholar?hl=pl&as_sdt=0%2C5&q=Piotr+%C5%81ozowski+&btnG=

ливіших економічних споруд Гданська — журавель на річці Молтава, що був найважливішою частиною міських фортифікацій, т. зв. «морською брамою» на річці Молтава, де збирали мито з кораблів, що входили і виходили з гданського порту. Історія цього об'єкта сягає 60-х років XIV ст., з кожним десятиліттям його роль зростала, тому не дивно, що після того, як у цій будівлі сталася пожежа, її якнайшвидше намагалися відбудувати, виділяючи на це значну частину міських податків.

Наступне дослідження також стосується міста Гданська. Професор Гданського університету Беата Можейко¹¹ у розділі «Чи впливали епідемії на життя людей? Приклад пізньосередньовічного Гданська» («Did epidemics affect lives? The case of late medieval Gdańsk») ставить питання про те, якою мірою епідемії насправді впливали на життя міста, у цьому разі — пізньосередньовічного Гданська. Особливу увагу приділено епідемії чуми 1464 р., яка напередодні вразила також численні міста Нідерландів та Священної Римської імперії. Авторка зазначила, що епідемії в Гданську траплялися досить часто — приблизно кожні 10 років (1484, 1494, 1505, 1509, 1514–1515) — і це серед іншого позначалося на демографії міста. Зазвичай важко встановити точну кількість жертв епідемій, хоча у випадку чуми 1464 р. авторка робить висновок, що вона призвела до смерті близько 19% населення Гданська. У підсумку, відповідаючи на питання, чи впливали епідемії на життя людей, Беата Можейко стверджує, що так — епідемії мали величезний вплив на життя як пересічних громадян, так і представників міської верхівки, які також часто були її жертвами. Через страх перед «моровим повітрям» багаті міщани частіше укладали свої тестаменти. Епідемії також були причинами відмови від дипломатичних заходів у місті.

Розділ Пйотра Лозовського¹² з Університету в Білостоці «Смерть, пожежа і борги: вплив на суспільство та економіку пізньосередньовічної Варшави» («Death, fire and debt: Impact on the society and economy of late medieval Warsaw») присвячено кризовим періодам у Варшаві в період пізнього середньовіччя. Розділ є спробою оцінити масштаби впливу на економіку, міграцію та владні структури трьох кризових ситуацій, а саме: епідемій, пожеж та економічних криз. Автор намагається відповісти на питання, наскільки економіка та суспільство міста потерпали від цих факторів, чи спричинювали вони довготривалі кризи, чи навпаки їхній вплив був короткотривалим і приводив до подальшого розвитку міста. На основі даних міських книг міста Старої Варшави історик дослідив, що впродовж XV–XVI ст. місто потерпало від епідемій кожні 5,5 років (1445, 1452, 1470, 1484, 1496–98, 1505, 1507, 1516–17, 1522–23, 1526–27). Місто також страждало від пожеж та економічних криз. Автор звернув увагу на коливання на ринку нерухомості та кредитному ринку, спричинені цими кризами. У своєму дослідженні дослідник указав на те, як ці кризові явища надзвичайно впливали на місь-

13 P. Kozak. https://scholar.google.pl/scholar?hl=pl&as_sdt=0%2C5&q=Petr+Kozak+&btnG=

14 M. Georgievski. <https://scholar.google.pl/citations?user=tTjN7dsAAAAJ&hl=pl&oi=ao>

15 M. Musilek. https://scholar.google.pl/scholar?hl=pl&lr=lang_pl&as_sdt=0%2C5&q=martin+musilek&btnG=

ку владу, зокрема інтенсивний наплив нових людей до середовища еліти влади відбувався власне після кризових періодів в історії міста.

Професор Сілезького університету в Опаві Петр Козак¹³ у своєму розділі «Час катастроф і занепаду: Нижньосілезький Глогув наприкінці середньовіччя» («A time of catastrophes and humiliations: Lower Silesian Głogów at the end of the Middle Ages») зосередив свою увагу на соціальних наслідках міських конфліктів на прикладі одного з найбільш густонаселених і політично важливих міст Сілезії — Глогова наприкінці XV ст. Предметом розділу є конфлікт за право володіти містом між глогівським князем Яном II з Жаґані і угорським королем Матіасом Корвіном, війська якого захопили Глогів у 1488–1489. Унаслідок конфлікту семеро представників міської влади Глогова, які не бажали присягати на вірність князю, було страчено. Цей конфлікт порушив традиційно гармонійні зв'язки між представниками влади Глогова та шляхтою, адже внаслідок військових дій і облоги міста була фізично знищена майже вся еліта міста й баланс сил у системі влади князівства назавжди перемістився на бік шляхти.

Представник Словацької академії наук Мілан Георгієвський¹⁴ у розділі «Катастрофа як можливість: пожежа Банської Бистриці (Нойсол) 10 квітня 1500 року» («Catastrophe as opportunity: Fire of Bańska Bystrica (Neusohl) on 10 April 1500») торкається питання пожеж. Однак автора цікавить не знищення матеріальних благ міста, а ліквідацію міських свобод, що стало катастрофою для міської громади. Пожежа в місті Банська Бистриця спалахнула в напружений час, коли тривали суперечки про економічну цілісність і політичний статус регіону. Міська влада спробувала скористатися ситуацією й домоглася від правителя видачі нових привілеїв, більш вигідних для міста, які мали б обмежити економічний вплив родин Турзо та Фугґер. Король Угорщини Владислав II у 1501 та 1516 рр. створив комісії для вирішення цього питання, однак їхня діяльність не принесла жодного результату. Лише після коронації Марії Габсбург на королеву Угорщини відбулися зміни, і у 1524 р. місто отримало новий привілей і таким чином посилило своє політичне та економічне значення.

Розділ історика Центру медієвістичних студій у Празі — Мартіна Мусілека¹⁵ «Прага у вогні: пожежі та підпали в пражському передмісті від середньовіччя до початку Нового часу» («Prague in flames: Fire and conflagrations in the Prague conurbation from the Middle Ages to the threshold of the Modern era») також стосується пожеж, зокрема пожеж на передмістях Праги. Автор розглядає реакцію міського суспільства на пожежі, що знищили частину міста, зокрема детально характеризує, які протипожежні заходи були проведені для запобігання майбутнім спалахам пожеж. Історик припускає, що пожежі з квітня 1316 р., ймовірно, не були настільки руйнівними, як прийнято вважати в історіографії. Він піддає сумніву тезу про те, що ці пожежі стали поштовхом до масштабної перебудови верхніх поверхів пражських

16 H. Komarkova. https://scholar.google.pl/scholar?as_ylo=2020&q=Hana+Komarkova+&hl=pl&as_sdt=0,5

17 B. Petryshak. https://scholar.google.pl/scholar?hl=pl&as_sdt=0%2C5&as_ylo=2020&q=bohdana+petryshak&btnG=

18 M. Bunatova. https://scholar.google.pl/scholar?hl=pl&as_sdt=0%2C5&as_ylo=2020&q=Maria+Bunatova+&btnG=

готичних будинків. На його думку, причини масової реконструкції міста мали політичне та економічне підґрунтя.

Гана Комаркова¹⁶ із Сілезького університету в Опаві в розділі «Стихійні лиха та кризи в середньовічних хроніках Сілезії» («Natural disasters and crises in Silesian medieval chronicles») досліджує опис природних катаклізмів у писемних джерелах пізньосередньовічних сілезьких міст («Історія міста Вроцлав» Петера Ешенлоера, «Ґлогівський літопис» Каспара Боргені та «Ратиборзька хроніка»). Авторка наголошує на символічному зображенні стихійних лих у середньовічних хроніках та вказує, що їхній опис може значно доповнювати дані з архівних джерел.

Представниця львівського історичного середовища, керівниця відділу давніх актів Центрального історичного архіву міста Львова Богдана Петришак¹⁷ своє дослідження «Пожежа Львова 1527 року: велика втрата чи велике відродження?» («The fire of Lviv in 1527: A great loss or a great Renaissance?») присвятила пожежі Львова 1527 р. та її наслідкам. Авторка ставить питання: «Наскільки значні втрати спричинила ця катастрофа, та як швидко місто змогло відродитися?». Львів, як і багато інших середньовічних міст, часто потерпав від пожеж — між 1381 і 1573 рр. хроністи нарахували їх аж 14. Пожежі завдавали шкоди матеріальним благам міста, подібно було й у випадку пожежі 1381 р., коли вщент згорів міський архів. Але найбільш вражаючими були наслідки пожежі 1527 року. Авторка аналізує значення цієї катастрофи на основі актових джерел, написаних як безпосередньо після події, так і значно пізніше. Пожежа була трагедією для значної кількості міщан, які втратили свої майнові надбання. Вогонь знищив багато важливих світських і сакральних будівель у місті, тому відбудова Львова мала тривати поетапно. Важлива значення для відбудови міста мав привілей короля Сигізмунда I від 1527 р., згідно з яким місто було звільнене від податків. До того ж як міська громада, так і релігійно-етнічні групи домоглися видання для них вигідних королівських привілеїв, завдяки яким місто швидко відродилося й надалі продовжувало становити конкуренцію для столичного Кракова. У довготривалій перспективі пожежа 1527 р. спричинила відродження міста й перебудову його в новому ренесансному архітектурному стилі, адже для реконструкції зруйнованих будівель були запрошені будівничі із західноєвропейських країн.

Марія Бунатова¹⁸ з Чеської академії наук у розділі «Банкрутство як катастрофа сімей? Економічна діяльність християнських та єврейських купців у ранньомодерній Празі» («Bankruptcy as a family disaster? Business practices of Christian and Jewish merchants in Early Modern Prague») ставить питання: «Як економічний занепад сприймався ранньомодерним міським суспільством?». При цьому вона аналізує фінансову діяльність єврейських і християнських купців у Празі, які стали неплатоспроможними або зазнали банкрутства в XVI ст.

та розглядає економічну катастрофу з погляду її впливу на особисте та сімейне життя, на зміну соціального статусу та на інші можливості економічного існування міського соціуму. Більшість купців, які зазнавали банкрутства в Празі, займалися торгівлею між чеськими та Німецькими землями — це, зокрема, представники родини Зейнхабертів та євреї Ізраель син Мастера Хошека та равин Венткра, який походив з італійського міста Баччі.

Спільним знаменником усіх досліджень колективної монографії є підтвердження тези про резильєнтність, тобто стійкість міського суспільства до катастроф і кризових явищ. Автори розглянули катастрофи у вигляді різних негативних ситуацій, що відбувалися в міському соціумі впродовж другої половини XIV–XVI ст. Більшість дослідників насамперед намагалися відповісти на питання — чи політичне, економічне та соціальне життя міста зупинялося в період катаклізмів, а також дослідити, наскільки швидко міста могли впоратися з наслідками катастроф. Очевидним є те, що, не зважаючи на періодичні повторення епідемій, життєздатність міського соціуму була досить високою. Епідемії і стихійні лиха часто спричиняли демографічні катастрофи, а ті у свою чергу спричиняли економічні кризи. Вони проявлялися не лише у втручанні міської влади у встановлення максимальної чи мінімальної заробітної плати найманих робітників чи цін на основні продукти харчування, але й на ринки нерухомості та наданні позик і кредитів.

Найбільша увага в дослідженні приділена пожежам у містах. З одного боку, це були найбільш масштабні катастрофи, наслідки яких неможливо було не зауважити, оскільки вони знищували всі дерев'яні будинки й робили непридатним для життя муровані. Однак, за рідкісними винятками, міста вдало справлялися з наслідками пожеж, правителі звільняли міста від сплати податків на наступні кілька років і дозволяли їм витратити ці кошти на відбудову. Досить часто пожежі парадоксальним чином приводили до стрімкого розвитку міст, певної модернізації, запровадження нових будівельних практик і мистецьких стилів. Таким чином, у деяких випадках катастрофа була можливістю для динамічного розвитку, який в іншому випадку міг би не відбутися або ж затягнутися на кілька десятиліть.

Облоги та військові кампанії також мали руйнівний вплив на місто. Багато в чому це була справжня катастрофа, яка лякала місто протягом десятиліть. Однак, якщо місто не було зруйноване, то війни та повоєнний період відкривали можливості для нового розвитку. Так було з Прагою після Гуситської революції. Незважаючи на економічну стагнацію і те, що зовнішні торговельні шляхи оминали місто, Прага все ж здобула привілейований статус і політичне становище в Чеському королівстві, що символічно проявилось в тому, що ратуша Старого міста Праги стала місцем коронації володарів, а міська еліта на чолі з бурмістром стала найважливішим політичним гравцем у країні. Оскільки воєнні кризи часто були пов'я-

зані з утечею заможних міщан із міст або конфіскацією їхнього майна, такі кризи давали можливість збагатитися представникам середнього класу, які в некризові роки не змогли б досягти найвищих щаблів міського суспільства.

Ситуація була складнішою у випадку кліматичних і природних катаклізмів. У цьому контексті міста були особливо вразливі до повеней. На відміну від епідемій, яким міста намагалися запобігти за допомогою різних санітарних заходів і правил утилізації відходів, від повеней можна було врятуватися тільки через дотримання правил розселення. Тривалі морози призводили до зростання цін на основні продукти харчування, особливо на хліб, оскільки мороз призводив до зупинки водяних млинів, які мололи зерно. З іншого боку, тривалі посухи також мали значний вплив на харчування населення, як із погляду цін на продукти харчування, так і з погляду їхньої фактичної доступності, оскільки звичайним людям важко було створити достатні запаси їжі. Із цієї причини природні катаклізми сприймалися як передвісники апокаліпсису. Хоча кліматичні зміни були руйнівними, міське суспільство виявило велику стійкість навіть у цьому випадку. Міська рада почала створювати міські зерносховища, видала розпорядження щодо вивозу відходів і нечистот. До ранньомодерного періоду належать також згадки про т. зв. «санітарну поліцію» та міських лікарів.

Міське суспільство Центрально-Східної Європи в ранньомодерний час виявилось досить стійким катастроф і криз, що були невід'ємним елементом міського життя. Незважаючи на те, що, порівняно з можливостями сучасної людини, можливості середньовічних міщан були значно обмеженими, вони знаходили рішення і механізми, за допомогою яких упродовж кількох десятиліть додали наслідки катастроф. Це стосується як окремих людей, так і міських корпорацій і релігійно-етнічних груп. Лише в рідкісних випадках катастрофи спричиняли остаточний занепад міста. Такий тотальний підхід до висвітлення резильєнтності, тобто психічної стійкості міщан до негативних подій, а також твердження, що в довготривалій перспективі міста використовували кризи для подальшого інтенсивного розвитку, часом применшує трагедію учасників катастроф — звичайних людей, для яких це були найтрагічніші або й останні дні їхнього життя. Це, звичайно, у жодному разі не применшує значення монографії в історичних студіях Центрально-Східної Європи. Це дослідження стане в пригоді не тільки дослідникам соціальною історією, але й усім зацікавленим історією європейських міст.

REFERENCES

- Charewiczowa, Ł. *Kłęski zaraz w dawnym Lwowie*. Lwów, 1930.
- Karpiński, A. *W walce z niewidzialnym wrogiem. Epidemie chorób zakaźnych w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku i ich następstwa demograficzne, społeczno-ekonomiczne i polityczne*. Warszawa, 2000.
- Karpiński, A., Nowosielska, E. *Požary w miastach Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku i ich następstwa ekonomiczne, społeczne i kulturowe*. Warszawa, 2021.
- Namaczyńska, S. *Kronika klęsk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1648–1696*. T. 1: *Zjawiska meteorologiczne i pomory (z tablicami)*, przedmowę napisał F. Bujak. Lwów, 1937.
- Walawander, A. *Badania klęsk elementarnych (metoda i znaczenie)*. Lwów, 1931.
- Walawander, A. *Kronika klęsk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1450–1586*. T. 1: *Zjawiska meteorologiczne i pomory (z wykresami)*, przedmowę napisał F. Bujak. Lwów, 1932.
- Walawander, A. *Kronika klęsk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1450–1586*. T. 2: *Zniszczenia wojenne i pożary*, przedmowę napisał F. Bujak. Lwów, 1935.

Сергій Водотика,
доктор історичних наук,
професор кафедри історії України
та методики викладання
Херсонського державного
університету

sergjivodotyka@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-6011-6468>

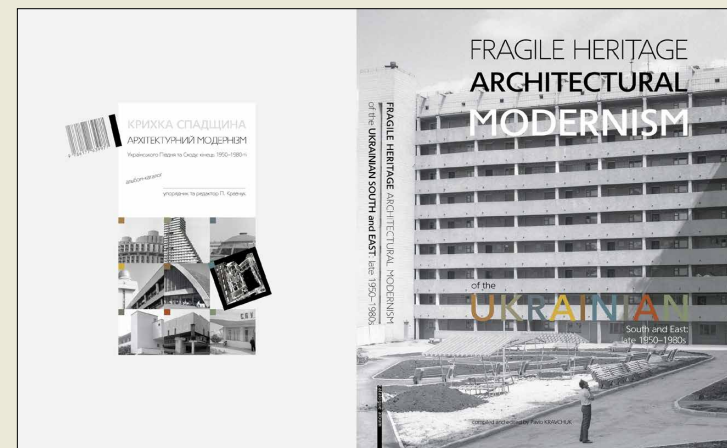
І КРИХКЕ НАДИХАЄ: СПАДЩИНА МОДЕРНІЗМУ В АРХІТЕКТУРІ ПІВДНЯ ТА СХОДУ УКРАЇНИ

Крихка спадщина. Архітектурний
модернізм Українського Півдня
та Сходу: кінець 1950–1980-ті: аль-
бом-каталог / упоряд., ред. П. Крав-
чук. Дніпро: Герда, 2023. 304 с.
[437 ілюстрацій, англ. та укр. мовою]

Уже третє літо зустрічаю далеко від
рідних, домівки та бібліотеки як вну-
трішньо переміщена особа й усе біль-
ше скучаю за Півднем і Сходом, де
провів практично все життя. Спочатку
саме це підштовхнуло до ознайомлення із цим розкішним, викоханим і вистражданим для
творців виданням. Під час знайомства з ілюстраціями і текстом виникли захоплення та ба-
жання поділитися враженнями і висловити вдячність авторам.

Промоутер, менеджер, натхненник проєкту і автор більшості текстів Павло Кравчук —
випускник історичного факультету Запорізького національного університету, професійно
займається охороною пам'яток культури. Йому належить низка публікацій з історії Запоріж-
жя імперського й радянського часів та історії модернізму в Запоріжжі.

Проєктом опікувалася ціла «команда» однодумців у складі власне Павла Кравчука, Наталії
Світлої, Томаса Флірля, Світлани Кайнової, Лідії Коновал, Наталії Лобач і Олени Деревянко.
Вони зосередили свої зусилля на пошуку, відборі та аналізі спадщини радянського модер-
нізму на Півдні та Сході України, яка або зруйнована, або їй загрожує руйнація. Значний
внесок у формування ресурсно-інформаційної бази видання зробила Державна наукова
архітектурно-будівельна бібліотека імені В. Г. Заболотного, ідеться передусім про архів ко-
лишнього Науково-дослідного інституту теорії та історії архітектури і містобудування як

DOI 10.15407/mics2025.01.174
УДК 72.036(477)

«медіатора вітчизняного модернізму». Було опрацьовано фонди Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України та Центрального державного науково-технічного архіву України.

Видання мальовниче, чудове, файне — продуманий дизайн, великий формат, мелований папір, сотні ілюстрацій у вигляді фотографій із різних ракурсів самих пам'яток модернізму та їхніх внутрішніх інтер'єрів, планів, макетів, прорисовок, схем, карт, відповідних краєвидів. Видання містить фото наслідків російських бомбардувань — зруйновані та понівечені пам'ятки. Оригінальні фотографії 1950–70-х років передають атмосферу часу — люди у відповідному одязі, тогочасні авто, фото архітекторів і представників влади. Усі ілюстрації є наслідком величезної пошукової роботи, чіткого й глибокого розуміння радянського часу, дослідницької культури та вишуканого смаку.

Підготовка такого проєкту вимагала чималих коштів і ресурсів, тому слід відзначити участь у його реалізації Українського культурного фонду та Департаменту культури і туризму Запорізької міської ради, Баугауз-інституту історії та теорії архітектури і планування факультету архітектури та урбаністики Університету Баугауз (Німеччина) при підтримці Музею архітектури Запоріжжя, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України та Центрального державного науково-технічного архіву України, Державної наукової архітектурно-будівельної бібліотеки імені В. Г. Заболотного.

Видання починається своєрідним вступом під промовистою назвою «Появі цього видання передували» (с. 6–11). У ньому йдеться про виникнення ідеї проєкту щодо сутності «українського архітектурного модернізму кінця 1950–80-х років як вихідної точки у формуванні сучасного урбаністичного середовища і, значною мірою, суспільства» (с. 6), як результат контактів берлінських, запорізьких і київських дослідників історії архітектури. Повномасштабна російська агресія підважила реалізацію проєкту, але мужність і професіоналізм наших захисників дозволили з кінця 2022 р. повернутися до проєкту. Було вирішено «зосередитися на соціально-середовищному спрямуванні перетворень кінця 1950–80-х років і їхньому значенні в організаційному дизайні сучасних міст» (с. 7), міст на тимчасово окупованих і прифронтових регіонах Півдня і Сходу України, що наразі має сприяти «символічному поверненню до національного культурного простору спадщини регіонів з найбільшими безпековими ризиками» (с. 7).

Проголошені цілі проєкту викликають лише схвальні оцінки, вони передбачають вихід за межі власне історії архітектурного модернізму і дають можливість вписати історію архітектури в ширші рамки соціальної історії, зосередитися на соціальному середовищі поселень. Що ж, подивимося на реалізацію задекларованих авторами цілей.

Не менш важливим є те, що аналіз локальних ініціатив 2017–21 рр. у Харкові, на Донбасі, Херсоні, Запоріжжі і Дніпрі показав важливість проблеми для повоєнної України, згуртував однодумців і дозволив підняти важливі проблеми розвитку житлових масивів і загально-міських центрів.

Практична актуалізація спадщини модернізму стикається з дилемою вибору між швидким освоєнням грантів і кредитів та вимогами громадськості зберегти історичне середовище. Автор навіть зробив перелік зруйнованих об'єктів, які варті реставрації та взяття на державний облік — облвиконком у Миколаєві, аеровокзал аеропорту в Чорнобаївці біля Херсону, центральний автовокзал у Дніпрі тощо. Такі реконструкції, попри природні питання щодо ресурсного забезпечення й доцільності, варті уваги з боку відповідних структур держави і місцевого самоврядування. Типовим, чи принаймні непоодиноким, є кейс архітектурного модернізму щодо утвердження самотності України та українського, неможливості вписувати українське в загальноросійське, кейс окремішності нашого, українського, від іншого, російського і наповнення конкретними сенсами українського.

Так, європейські дослідники з подивом дізналися на воркшопі «Socialist Modernism» (квітень 2023 р., Берлін) про існування власне українського архітектурного модернізму поза «общерусского контексту». «Проте складнощі у спілкуванні з європейськими колегами та творчими емігрантськими колегами, — наголошує автор, — лише зміцнили наш намір вдатися до репрезентації українського модернізму через використання історичних джерел релевантних оригінальному задуму, тобто візуальних і текстових документів...» (с. 8).

Автори наголошують, що саме соціально-історичний контекст часу в парадигмі модерністської архітектури або історико-понятійна «прагматика доби соціалістичного модернізму» (с. 8) становлять головну проблему викладу. Такий підхід слід лише вітати, оскільки він дозволяє при фаховому застосуванні відділити конструктивне, дійсно модерністське в соціалістичному модернізмі від другорядного, вторинного і швидкоплинного, навіяного як часами «побудови комунізму», так і природними, але від того не менш небажаними, перехльостами в боротьбі з наслідками цього будівництва. Прийшов час «збирати каміння», без чого нове виходить уже дуже схожим на старе.

Структурно книга складається з концептуально-теоретичної частини і дев'яти розділів, присвячених наразі прифронтовим і тимчасово окупованим регіонам України (хоча конкретніше вести мову про складові адміністративно-територіального устрою України) — Автономній Республіці Крим та восьми областям — Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Луганській, Миколаївській, Одеській, Харківській і Херсонській. Кожен із них включає характерний регіональний перелік архітектурних взірців соціалістичного модернізму 1950–

80-х років, причому йдеться передусім про об'єкти, висунуті місцевими професійними спільнотами роботами на республіканські конкурси як найбільш гідні взірці модернізму. Характеристика цих архітектурних споруд подана зі збереженням професійної лексики часу.

У вступній теоретичній частині «Вступ до українського соціалістичного модернізму. Тези», автором якої є П. Кравчук, на 23 сторінках у відповідності з назвою тезисно викладено витoki та зміст українського соціалістичного модернізму. Власне радянський модернізм зародився у 1950-ті роки, у часи відлиги, але термінологічно «сучасна» соціалістична архітектура стала зватися «модерністською» внаслідок розпаду СРСР. Архітектура з кінця 1950-х років була модерністською під іншою назвою, що об'єктивно зумовлене, на думку рецензента, як тяглістю з досталінською архітектурною спадщиною в річищі світових трендів, зокрема харківськими витокami Держпрому, Будинку Проектів, Дому Кооперації конструктивістського стилю. Після закінчення доби сталінського ампіру СРСР об'єктивно долучився до світових, глобальних процесів у матеріальному і духовному виробництві, причому ніякі нагінки кремлівських можновладців (згадаємо пріснопам'ятне відвідування М. Хрущовим виставки художників-авангардистів 01.12.1962 р.) не могли це зупинити. Процес досягнення нового розуміння і відчуття реальності був, ще раз наголосимо, неминучим, хоча й набував в умовах радянського тоталітаризму специфічних форм. Його успіхи, жертви, компроміси тощо загальновідомі. Характерно, що й рефлексії самого архітектурного середовища загально розуміли модерністську сутність нових архітектурних віянь, попри епітети «нове», «радянське», «соціалістичне» тощо.

Варті уваги думки П. Кравчука щодо класифікації «рецепцій вітчизняного архітектурного модернізму, яку можна творчо застосовувати щодо «вітчизняної», тобто радянської, спадщини» (с. 14). Отже, перший напрям представлений заполітизованими оцінками «конструювання знання про минуле з позицій нагальної проблематики», причому цей напрям (підхід за П. Кравчуком) «задовольняє запит активної громадськості на відновлення художньої та деякою мірою соціальної справедливості» (с. 14). Ідеться про прямолінійно-механістичне намагання пов'язати архітектуру (хоча може йтися про інші сфери та явища) 1980-х років «із тогочасними соціально-культурними перетвореннями, знайти у творчості архітекторів певні відповідники суспільним запитам на зміни» (с. 14).

Друга складова — «цехова комерція», тобто актуалізація минулого в контексті сьогодення. У цьому випадку йдеться про узагальнювальні праці з історії архітектури авторства старшого покоління з особистими рефлексіями.

Формується історико-будівельний напрям з аналізом конструктивних елементів та «типових об'ємно-планувальних рішень у масовому житловому будівництві» (с. 15).

Нарешті останній (четвертий) напрям складають власне історичні чи точніше історико-краєзнавчі та історико-урбаністичні дослідження. Відповідні праці висвітлюють технічні й естетичні складові освоєння історичного простору, хоча почалося формування тренду аналізу архітектурного модернізму в якості соціально-культурної проблеми.

П. Кравчук вважає, що проблемі архітектури 1960–80-х років не приділяється належної уваги і оптика аналізу зміщена у бік збереження національної спадщини, апелюючи до серійного видання Інституту історії НАН України «З історії повсякденного життя в Україні» (с. 15). Ці закиди не зовсім коректні, з огляду на те, що автори відповідних томів прагнули зосередити свою увагу на провідних проблемах життя людей, до яких архітектурний модернізм не входив, принаймні до 1960-х років. І, по-друге, це залишає нішу для піонерних студій команди П. Кравчука.

Слід погодитися з автором у тому, що модерна архітектура пов'язана з хрущовською відлигою і ця теза знайшла достатнє підтвердження в літературі. Але як «відлига» не змінила сутності радянського суспільства, так і відомчі підходи та створення ізольованих мікрорайонів промислових гігантів не відійшли в минуле. Причому час «відлиги» органічно пов'язаний із часом до «сталінських заморозків», із часом авангардизму, із часами перших взірців мікрорайонної забудови, що й знайшло відображення в літературі.

Безумовно, архітектурний модернізм був органічною частиною десталінізації, частиною нового соціально-культурного середовища 1956–64 років. Проте він був і частиною «особистої, групової та інституційної боротьби за владу в архітектурній професії» — таку цитату Сьюзен Рейд зі статті “Khrushchev Modern. Agency and Modernization in the Soviet Home” (2006) слушно наводить П. Кравчук.

І така ситуація була характерна для усіх сфер життя СРСР. М. Хрущов використав модернізацію і десталінізацію як спосіб зміцнення особистої влади, хоча і були кроки переходу до цивілізованого суспільства, але останні були лише окремими кроками у бік від головного шляху до комунізму, що було зафіксовано у 1961 р. Програмою будівництва комунізму. Модернізм і десталінізація мали забезпечити скоріше досягнення цієї мети, хоча вони часом виходили за межі «комуністичного канону». Втім, таке вже в часи пізнього Хрущова і тим більше в роки наступних «застою» і «перебудови» переслідувалось, хоч і без сталінських репресій.

Проте «джин модернізму» зажив власним життям, точніше не життям, а виживанням у несприятливому, хоча загалом і помірно агресивному, тодішньому радянському середовищі. І це було в усіх сферах. Архітектурний модернізм мав служити справі комунізму — виглядає щонайменше дивним, але саме таким було радянське задзеркалля. Архітектурний модер-

нізм був частиною масового житлового будівництва, частиною підвищення рівня життя радянського народу й мав стати частиною зміцнення радянської влади.

Функціонально, причому по обидва боки залізної завіси, ішлося про «естетику масово виробництва» — масові типові будинки, меблі, хатнє начиння і все інше для масового споживача, для його смаків, для його споживацької психології. Отже, саме таке соціально-історичне тлумачення архітектурного модернізму виглядає обґрунтованим, виправданим, випробуваним, коректним тощо. Воно доповнене й іншими важливими складовими об'єктивної реконструкції історії радянського модернізму. Серед них привертає увагу вплив Заходу. Ішлося передусім про окремі споруди з торгівельно-побутовою інфраструктурою. Були відновлені та інтенсифікувалися творчі контакти вітчизняних архітекторів із західними колегами, з'явився запит на нове, на західний досвід. Зрозуміло, передусім ідеться про досвід європейських країн соціалістичного табору, який активно вивчався і запозичувався, що наочно підтверджується вміщеними ілюстраціями. Так, на с. 21 вміщено проект студентів Дрезденського технічного університету (промисловий комплекс із висотними адмінбудівлями і залом конгресів) і будівлю Українського науково-дослідного інституту науково-технічної інформації («літаюча тарілка»), які практично синхронні і композиційно дуже подібні.

Павло Кравчук вважає, що пошуки в українському радянському модернізмі як інтернаціональному явищі національного «художньо-образного змісту» є «здебільшого контрпродуктивним» (с. 22). Радянський український модернізм в архітектурі існував у межах семи «соціокультурних ареалів, що сформувалися внаслідок тісного перехресного впливу проектної практики й урбаністичних процесів київського, донбаського, придніпровського, харківського, південного із центром в Одесі та західного із центром у Львові, кримського» (с. 22).

Не заперечуючи вищенаведену позицію П. Кравчука, зауважимо, що радянський модернізм, принаймні в окремих випадках, мав етнокультурний вимір. Так, у квітні 1979 р. саме таке враження в рецензента склалося від будівлі центрального колгоспного ринку м. Алмати, тодішньої столиці радянського Казахстану. Цілком можливо, що східний колорит був навіяний не архітектурними деталями, а загальним сприйняттям весни, справжнього кумису з бурдюка, атмосферою східного базару. Зрозуміло, що автор не є спеціалістом з історії архітектури, але деякі деталі впали в око своїми подібностями до кримськотатарського Бахчисараю — стрічкові вікна на фасаді, винесення верхніх поверхів за периметр нижніх, зелений колір оздоблення фасаду, досить широке використання дерева, прямокутний масивно-кремезний план будівлі (це нагадало дюрбе Ескі-Кермену у Старосіллі Бахчисараю).

В основі появи регіоналізації процесу архітектурного модернізму була хода урбанізації й логіка поступу радянського модернізму як порівняно поширеного явища, що зумовило ви-

никнення місцевих проектних архітектурних інституцій, які використовували творчі підходи в процесі «прив'язки» типових проєктів до конкретних урбаністичних ландшафтів. У регіональних центрах виникла своєрідна цехова свідомість із творчим лідерством, причому радянський модернізм мав персоналізований вимір у межах типізації забудови.

Варто підтримати думку П. Кравчука про роль органів місцевого самоврядування в архітектурній забудові міст, що було наслідком «архітектурно-житлової реформи Хрущова» (с. 24). Очевидно, що такий досвід слід використати в майбутній відбудові міст і, зокрема, у збереженні спадщини радянського архітектурного модерну. При цьому варто комплексно здійснювати забудову мікрорайонів, приділяючи належну увагу інфраструктурі — інакше може повторитися інверсія з терміном «спальні райони», які планувалися як місце відпочинку від міського і промислового смогу і шуму, а перетворилися в один із символів недолюгості радянщини. Зокрема, у межах мінімалістичної естетики індустриально-будівельних технологій занепад тренд упорядкування цих «спальних» мікрорайонів, зокрема щодо створення відповідних громадських центрів і публічного простору. Автор пов'язує це передусім із занепадом рівня проєктування через занепад «інституційно організованого фахового знання» (с. 25), хоча доречніше було б зробити акцент на всій атмосфері «застою» як кризи радянського варіанту комуно-соціалізму. Житлова проблема була хронічною на тлі знов-таки хронічної нестачі ресурсів для житлового будівництва. І тому в хід пішло гасло сатирика А. Райкіна для молодих інженерів: «Забудьте дедукцію і індукцію, давайте продукцію».

Власне про це каже й сам автор, ведучи мову про визначальну роль місцевих партійних органів у визначенні забудови міст. При цьому вони не залежали від населення підвладних міст, а орієнтувалися передусім на вказівки вождів, на директивні плани, прагнули забезпечити кількість, а не якість. Радянська людина була рада отримати хоч якесь житло.

Цілком слушно зауважується, що в 1960-ті роки радянська влада запровадила нові стандарти радянського способу життя — не комуналки, а ізольовані квартири, нові стандарти меблювання, сучасна побутова техніка (холодильник, пральна машина, телевізор), нові стандарти побуту. Втім, не варто переоцінювати реалії і досягнення, оскільки кардинального зламу в колективістській психології не відбувалося і пасаж про те, що «мікрорайонна забудова створила передумови для просторово-реляційного переходу соціалістичного суспільства від примусового колективізму, заснованого на сталому дефіциті житлової площі та суспільному контролю, до масової психології кваліфікованого споживання, що завдячувала своєю появою ізольованому квартирному побуту» (с. 26) уявляється дещо перебільшеним. Позбавившись від колективізму комуналок і бараків, радянські люди потрапляли в колективізм відомчого житла і життя в таких будинках зберігало атмосферу виробництва. Була ще

ЖЕКівська громадськість — згадаємо начальницю ЖЕКу з культового радянського фільму «Діамантова рука». Не забуваємо, що при наявності численних і заплутаних черг на житло перевагу отримувала відповідна частина населення — начальство, партійні та профспілкові активісти, демобілізовані офіцери, передовики соцзмагання, багатодітні тощо. Проте загалом варто погодитися з Павлом Кравчуком у тому, що «візія колективізму та взаємопідтримки не відповідала загальному, більш знеособленому, характеру нового міського середовища, дедалі більше зазнаючи краху» (с. 27). Варто погодитися також і з тим, що поширення скептичного ставлення до пропонованих владою форм «соціалістичних» побуту і дозвілля було обумовлене, серед багатьох інших факторів, масовою появою індивідуального, приватного простору в ізольованих квартирах (с. 27–28). Очевидно, що фактор появи нових архітектурно-просторових реалій у кризі радянського соціалізму заслуговує спеціальних досліджень.

Продуктивною є теза Павла Кравчука про те, що «модерністській *oikos* — джерело усвідомлення політичної суб'єктивності мас» (с. 29). Ідеться про недооцінку в літературі впливу забудови 1960–80-х років на соціально-культурні процеси, одномірний погляд на *homo sovieticus* «як невинуватого соціальної істоти» (с. 29) та трактування масової типової забудови як «прояв упослідження індивідуального, по суті, виявом тоталітарних практик» (с. 29). При цьому спрощується або ігнорується вплив на радянську людину, на соціально-культурні процеси приватно-сімейного буття в ізольованих квартирах.

На думку дослідника, у радянське суспільство внаслідок масового індивідуального будівництва житла повернулася «класична дихотомія *oikos*'у та *polis*'у» (с. 29), тобто між домогосподарством-родиною і державою, між приватно-сімейною і публічною сферами. Мільйони індивідуальних господарств, отримавши індивідуальне житло, стали джерелом відокремлення родин від державних інтересів, стали джерелом нових соціальних і, врешті, політичних інтересів (с. 29).

Це абсолютно точне спостереження щодо містян. А щодо селянства і сільського населення з його підсобним господарством, то це протиріччя не зникло впродовж усієї радянської історії, причому селянство відстояло це право в боротьбі з комунами в часи суцільної колективізації і Голодомору. Таку ситуацію професор Станіслав Кульчицький вважає «недокомунізмом», причому інтереси селянського господарства були відокремлені від пролетарської держави-комуни. Про це наочно свідчить своєрідний італійський страйк радянського селянства і нездатність влади вирішити продовольчу проблему. Пересічній радянській людині було незрозуміло — як країна з ядерною зброєю і міжконтинентальними ракетами не може забезпечити м'ясом і гречкою?

Це ж протиріччя, що обґрунтовано довів Ф. Фукуяма в праці «Витоки політичного порядку. Від прадавніх часів до Французької революції» (пер. Р. Корнута. К.: Наш формат, 2018. 580 с.)

призвело до кризи і, зрештою, загибелі ряду великих східних імперій середньовіччя і нового модерного часу з тенденцією до одержавлення суспільного життя і родини. І саме оформлення родини в колишніх підданих-рабів імперії з відповідними інтересами мало фатальні наслідки для цих імперій. Типовим прикладом може бути Османська імперія з корпусом яничарів. Натомість на Заході, доводить Ф. Фукуяма, держава передбачала існування сім'ї, спиралась на неї, відображала її інтереси (Фукуяма, с. 213–268).

Видається, що радянська держава-імперія типологічно багато в чому нагадувала східні імперії-деспотії, бо саме сталінізм, пов'язаний генетично з московським улусом Золотої Орди, заклав основи радянського ладу зі стійким намаганням одержавити родину, зруйнувати традиційну сім'ю — один кейс «піонера-героя» Павліка Морозова чого вартий!

Нові масові, типові, але індивідуальні домогосподарства різко розширили доступний світ речей і простір їх використання, постала «нова культура тіла (власна ванна), їжі (індивідуальна кухня), дитинства (відокремлена дитяча кімната), дозвілля і відпочинку» (с. 30). Внаслідок формувалася, зазначає Павло Кравчук, розлога і руйнівна для радянської системи структура споживання, яка постійно підживлювалась ресурсами інформаційної доби — західні і вітчизняні журнали моди, виставки, відвідування країн Заходу, окремі закордонні речі (джинси, платівки тощо). Нові соціальні, точніше культурно-побутові, реалії, нові очікування населення щодо норм споживання виявилися новою антирадянською зброєю, оскільки радянська політична система ґрунтувалась на політиці обмеження (легенди про скромність Леніна і Сталіна, партмаксимум, руйнування нестандартних дач часів Ю. Андропова тощо), вона не мала інструментів, практик і ресурсів для адекватної реакції. Щодо цього в тексті Т. Флірля «Спадщина соціалістичного модернізму у Східній Європі та НДР, 1945–1990» зазначено, що, попри високі темпи будівництва нових житлових масивів, приросту якісного житла не відбувалося, бо недостатня увага до правильної експлуатації та ремонту наявного квартирного фонду призводила до його швидкого занепаду» (с. 284).

Соціально-історична дистанція між офіційними владними посилами і реальними архітектурними практиками, вважає П. Кравчук, найяскравіше проявилась в палацах піонерів, які водночас уособлювали як ідею комуністичного виховання і формування «нової людини» як однієї з трьох найважливіших цілей побудови комунізму, так і являли в межах радянського модернізму «приклад одночасного гармонійного технічного, пластичного, художнього освоєння світу» (с. 32).

Після дещо непропорційно великої уваги до насиченого ідеями вступу перейдемо до огляду власне вміщених у виданні взірців радянського архітектурного модернізму. Вони однотипні та співрозмірні за розмірами, найбільший обсяг присвячено Запорізькій, Донецькій і Харківській областям, а найменший — Криму. Виклад побудовано за історико-хроноло-

гічних принципом, усі регіональні складові розглянуто в якості органічної частини єдиного національного культурного простору. Взірці архітектурного модернізму 1960–80-х років представлені фотографіями споруд, фіксацією первинного архітектурного задуму, прив'язкою об'єктів до конкретного географічного чи соціального простору. Усі дев'ять відповідних розділів (за кількістю регіонів Півдня і Сходу — вісім областей і АР Крим) сформувалися згідно з «авторським розумінням історичної прагматики»: предметний перелік хронологічного ряду, що дає уявлення про поступ модернізму в регіональному вимірі; презентація найкращих, за оцінкою місцевих архітекторів, об'єктів; подання відповідних історичних матеріалів з професійною мовою доби (с. 10).

Скажімо, у розділі про архітектурний радянський модерн Криму представлено комплекс «Новий Артек» у Гурзуфі 1960–67 років (найбільш вражає вдале вписування будівель у ландшафт Кримських гір, що стало візитівкою кримського модерну), пансіонат «Донбас» 1963 р., автовокзал у Ялті 1966 р. з прикметним силуетом будівлі, що ніби рухається по платформі для автобусів і тролейбусів. Завдяки вдалим конструктивним рішенням із застосуванням модерних будівельних матеріалів було створено значний корисний простір для зручності пасажирів і співробітників транспортних служб. Нашу увагу привернув величезний спальний корпус на 500 місць санаторію «Місхор» як частини перепрофілювання району Корейз — Місхор — Гаспра Великої Ялти, добре відомого історикам за давньоримською фортецею Харакс. Не втратив донині своєї оригінальності туркомплекс «Масандра», на який відкривається чудовий вид з траси Сімферополь — Ялта і який став однією з прикрас Великої Ялти. Варто відмітити екологічність пансіонату «Дружба» у Курпатах 1985 р. (селище між Ореандою і Гаспрою для тих читачів, які трохи забули чи не були в Криму) з велично-прекрасним видом на панораму Ялти з Ведмідь-горою. Модерністська кругла будівля піднята на залізобетонних опорах над землею, що дозволило зберегти дорогоцінну вузьку через близькість гір смужку пляжу.

Вкрай сумні асоціації викликає проект клубно-лікувального комплексу піонерського табору «Дружба» у Євпаторії — його просторі холи з мозаїками про світле дитинство і радість життя виглядають як знущання над тим, що цей заклад нині Росія перетворила на табір утримання депортованих українських дітей.

Усі майже 500 проєктів, представлених у виданні, у рецензії згадати неможливо. Але звернемо увагу на одну принципову обставину — архітектурні модерністські проєкти навіть у випадку повтору може творити новий соціально-культурний ландшафт, змінювати історичний функціонал району. Так, у Харкові у 1963 р. був побудований кіноконцертний зал «Україна», який фактично став дахом для літнього музичного театру в саду Шевченка, що існував з 1947 р. Модерний архітектурний проєкт закріпив за садом Шевченка роль куль-

турно-розважального центру в самому середмісті мільйонного міста (с. 255). Прикметно, що сад Шевченка було закладено як університетський сад у 1804–06 рр. і пізніше в ньому з'явилися зоопарк, величезний пам'ятник Т. Шевченку, музичні фонтани, заклади харчування тощо. Він став улюбленим місцем відпочинку й розваг різних категорій харків'ян, місцем «обітованим» для харківських студентів — в радіусі 10–15 хвилин від саду Шевченка і кіноконцертного залу «Україна» розташовувалося до 10 вищих навчальних закладів. Запитаю харків'ян відповідав і репертуар залу, який далеко не завжди відповідав канонам комуністичної ідеології.

Цей досвід успішно і творчо було використано в Херсоні — у 1970 р. повторний проект кіноконцертного залу отримав назву «Ювілейний». Його розташували в дещо занедбаному тодішньому парку «Комсомольський» (тепер парк «Херсонська фортеця») в історичному центрі міста, поруч із херсонською фортецею. Він набув надзвичайної популярності в херсонців, було впорядковано парк, а новий зал став престижним місцем відпочинку й затьмарив інші, раніше домінуючі локації.

Підсумовуючи, наголосимо, що маємо справу з непересічним, розумним і професійним виданням. У координатах історичної урбаністики найбільш продуктивним уявляється вступна частина з низкою концептуальних міркувань як щодо генези радянського модернізму кінця 1950–80-х років, так і історико-соціологічним, концептуально-оригінальним поглядом на роль масової забудови міст України як чинника появи нової соціально-культурної реальності, нового побуту в ізольованих квартирах. Ця реальність змінювала радянську людину у відповідності з пануючими у світі тенденціями постання «суспільства споживання», трендом вищих стандартів, матеріальних і культурно-побутових, життя людини. Це підважувало комуністичні цінності, засвідчило безпорадність влади і наближала крах СРСР. Очевидно, ці положення потребують більш розлогих фундаментальних обґрунтувань.

Згідно з канонами жанру рецензії щодо побажань і недоліків зауважимо, що рівень резервів чітко засвідчує рівень рецензованого видання. Так, щодо технічного боку — краще було б використати кольорові фото й «розширити кут» зору, охопивши, крім власне архітектурних взірців модернізму, ще більше оточуючого простору. Це дозволяє оцінити те, як архітектори «вписали» свої витвори у відповідний урбаністичний ландшафт.

Видання виграло б у разі залучення до аналізу менеджерів міського середовища (скажімо, матеріально-фінансовий аспект), ландшафтних дизайнерів, культурологів, соціологів, істориків міст, взагалі урбаністів як представників науки про містознавство. Це дозволило б оцінити архітектурний модернізм у більш широкому соціально-історичному контексті історії міст. Багато було б дізнатися власне й те, що зі спадщини модернізму виявилось дійсно «крихким» і плінним, що стало джерелом натхнення для наступних поколінь архітекторів.